

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

16. YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİNDE

PİYASA'NIN KARŞITI PAZAR

Hasan Fatih Yılmaz

16. YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİNDE

PİYASA'NIN KARŞITI PAZAR

Hasan Fatih Yılmaz

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	9
Önsöz.....	11
Giriş.....	13
Amaç.....	15
Sınırlamalar.....	16
Zaman Sınırlaması.....	16
Mekân Sınırlaması.....	17
Metodolojik Yaklaşım.....	19
Kadim'in Bazı Medeniyet Havzalarında Gelişimi.....	20
Kadim Bilginin İslam Bilgisi İle Yeniden Kurgulanması.....	21
İslam Bilgisinin Osmanlı'da Uygulamaya Dönüştürülmesi.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Geleneği Osmanlı'ya İntikal Ettiren Unsurlar.....	35
1.1. İnsan Unsuru.....	37
1.1.1. Köken.....	37
1.1.2. Nüfus.....	41
1.1.3. Toplumsal Yapılar.....	49
1.2. Mekân Unsuru.....	63
1.2.1. Medreseler.....	64
1.2.2. Cami, Tekke ve Zaviyeler.....	69
1.2.3. Sohbet Odaları.....	74
1.3. Bilgi Unsuru.....	76
1.3.1. Halka Yönelik Oluşturulmuş Eserler.....	76
1.3.2. İlim Talebelerine Yönelik Oluşturulmuş Eserler.....	85

İKİNCİ BÖLÜM

2. İktisadî Yapı.....	91
2.1. Üretim-Tüketim.....	91
2.1.1.Kavramlar.....	91
2.1.2. Üretim Biçimleri	97
2.2.Ticaret.....	115
2.2.1.İhtiyaçların Temininde Ticaret.....	115
2.2.2. Devlet Kontrolünde Ticaret	117
2.2.3. İç ve Dış Ticaret	121
2.3. Pazar	128
2.3.1. Çarşı ve Pazarlar	128
2.3.2. İhtisâb	138
2.3.3. Narh	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Piyasa'nın Karşıtı Pazar	159
Ekonomik Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı.....	162
Üretim.....	163
Toplum Hayatı ve İşbölümünün Ortaya Çıkışı.....	165
Devletin ve Diğer Kurumların Ortaya Çıkışı	167
Para, Çarşı-Pazar ve Ticaretin Ortaya Çıkışı.....	169
İhtiyaç Temininde Gayri Meşru Yollar.....	174
İktisadi Faaliyetin Sâikleri	176
Sonuç	179
Kaynakça.....	183

KISALTMALAR

age.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tez
amd.:	Aynı madde
a.g.yy	Adı geçen yayın
ayzr.:	Aynı yazar
AKADER:	Akademik Araştırmalar Derneği
AÜDTCF:	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CBÜ-SBE:	Celal Bayar Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü
C.:	Cilt
çev.:	Çeviren
der.:	Derleyen
DAGM:	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.:	Editör
E-SOSDER:	Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi
haz.:	Hazırlayan
HÜ:	Hacettepe Üniversitesi

İA:	Şamil İslam Ansiklopedisi
İÜ:	İstanbul Üniversitesi
KTMÜ:	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
OTAM:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Der- gisi
OTDTS:	Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
SBE:	osyal Bilimler Enstitüsü
SÜ:	Selçuk Üniversitesi
Yay.:	Yayınları
TÜDAV:	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
UÜ-FEF:	Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖNSÖZ

Lisans eğitimimden itibaren dikkatimi çeken “zihniyet” konusunun, mühim bir mesele olarak bu çalışmayı gerçekleştirmemde temel amil olduğunu söylemeliyim. Özellikle “bugünün tarihi”ni incelerken daha çok ekonomik meselelere odaklı bir toplum içerisinde Osmanlı toplumunun iktisat zihniyetine yönelmemde ise tarihçi fıtratının etkisi inkâr edilemeyecek bir ehemmiyete sahiptir.

Zamanla; karşılaşmış olduğum suallere cevap veremeyen çalışmalar, hatta kimi zaman doğruluklarından dahi şüpheye düştüğüm sualler beni ilmi bir çalışmanın metodoloji ile ne denli iç içe yürüdüğünü idrâke götürdü: “... gerçeğe ulaşmayı hedef edinen tarih araştırmaları, doğru suallerle işe başlamak zorundadır.” Böylece entelektüel birikimimi inşa ettiğim dost meclislerinde; meseleleri tespit etmeyi ve bu meseleleri sistemli biçimde çözebilecek doğru suallerin nasıl sorulabileceğini talim etmeye başladım.

Bu talimlerde muhabbetli sohbetlerini esirgemeyen dost ve büyüklerim beni yalnız bırakmadı. Hasan Hüseyin Öz, Abdullah Erdem Taş, İlhan Demirtaş, Übeydullah Kısacık, Mecit Yıldız ve değerli hocam Prof. Dr. Altan Çetin tüm bu süreçte bilgi ve birikimlerini istifademe sunan güzîde insanlar...

12 ■ “PİYASA”NIN KARŞITI “PAZAR”

Çalışmamın basılı bir kitap haline gelmesinde de birçok kimsenin gayretini inkâr edemem. Bilhassa bu çalışmamın kitaplaşması konusunda gayret ve desteğini esirgemeyen Emekli Dr. Albay Ahmet Tetik beyefendi ve ağabeyim Nedim Yıldız’ı zikretmek isterim.

Bu çalışmanın bir kitaba dönüşmesi hikâyesinin kahramanları olan Ötüken Neşriyat’ın değerli çalışanlarına da ayrıca teşekkür etmeliyim.

Son olarak yukarıda bahsettiğim meşakkatler süresince benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, birçok kereler kendilerine hasretmem gereken zamandan çalarak kitapların mahkûmu olduğum ebeveynim, eşim ve çocuklarımı da zikretmek istiyorum. Siz değerli okuyucularımla huzurunda bu kitabımı da geçmişim-bugünüm-geleceğim olan aileme ithaf ediyorum.

Saygılarımla

İstanbul, Haziran 2012

Hasan Fatih Yılmaz

GİRİŞ

Amaç

Bu çalışma, Osmanlı ekonomisinde “*Piyasa’nın karşısı Pazar*” olgusunun sorgulanmasına atfen gerçekleştirilecektir. *Piyanın karşısı Pazar* olgusunun Osmanlı ekonomik hayatında ne şekilde var olduğunu tespit etmek; Osmanlı ekonomisinin Avrupa devletlerinin ekonomileriyle mukayeseli olarak araştırılmasında sağlam temellere dayanan bir kıyas-ı vâhidin üretilmesi yönünde olacaktır. Ayrıca bu mukayese kendi içerisinde yatay yani eş zamanlı bir boyuta sahiptir: Avrupa ekonomik gelişiminin genel anlamda “*Piyasa Ekonomisi*” ekseninde şekillenmesi esnasında Osmanlı ekonomisinin geçirdiği değişimin yönünü analiz etmek bu çalışmanın bütününe yayılmış bir gayrettir.

Osmanlı ekonomisinde “*Piyasa’nın karşısı Pazar*”ı irdelemekteki gaye; Osmanlı ekonomisinin incelenmesine dair bir metodun nasıl olabileceği ile alakalıdır. Bu çalışmanın sonucu itibarıyla amaçlanan, bir problematik ifade etmiyor gibi görünen bu meselenin bir problem olduğu vurgusunu arttırmak ve hatta bu konuyu ilmi tartışma ortamına taşıyabilmektir.

Aşağıda konunun zaman ve mekân sınırlarına ve metoda ilişkin bazı izahatlarda bulunularak çalışmanın ne şekilde devam ettirileceğine dair bilgi verilecektir.

Sınırlamalar

Zaman Sınırlaması

Çalışmanın zaman çerçevesi 16. yüzyıl olarak tespit edilmiştir. Osmanlı devletinin piyasa ile olan ilişkilerinin, ancak bu dönem itibarıyla net bir şekilde gözler önüne serilebileceğine inanılmaktadır. Çünkü devlet; ait olduğu İslam-Türk kimliği ve bulunduğu coğrafyanın kendisine vermiş olduğu birikimleri derleyerek özgün bir yapıyı bu dönemde gerçekleştirmiştir. Bir yapının; ürettiklerinden hareketle incelenebilmesi ise ancak onun en olgun şekilde çalıştığı bir dönem üzerinde gerçekleştirilebilir. Devletin faaliyetleri ile hedeflediklerinin gerçekleştiği, reel alanda gerçekleşenlerin zihniyetin ortaya çıkardığı normlara olabildiğince paralel seyrettiği bir dönem, Osmanlı pratiğinin kendi kimliğiyle yapılacak izahında ve sorgulanmasında en uygun dönemdir. Böyle bir dönemin Osmanlı için var olan karşılığı, kesin sınırlarla ayırmak mümkün olmamakla birlikte, 16. yüzyıldır.

Devlet 16. yüzyıla kadar kendisine ulaşan birikimi; zamanı aşan zihni formlardan süzerek, gündelik hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilecek müesseseler haline dönüştürmüştür. Bu zaman dilimindeki hemen her türlü düzenleme, kimliğin aktardığı birikimlerin ortaya çıkarmış olduğu normlara dayanmaktadır. Bu düzenlemelere karşılık, yapının verdiği cevaplar yani realite; bu birikim-

lerin başarım açısından sınındığı önemli bir pratik alanıdır.

Mekân Sınırlaması

Osmanlı topraklarının hemen hiçbir bölümünde diğer yerlere de örnek teşkil edecek bir uygulamalar ve hayat standardizasyonu (tek-tipleşmesi demek daha doğru bir ifade olabilir) yoktur. Müesseseler ve insanlar hayatlarını aynı ilkeler çerçevesinde devam ettirirken uygulamalar alabildiğine çeşitlidir. İlk olarak, sistem, coğrafi, dinî ve meslekî anlamda parçalı haldeydi. Kuruluş sistemi ve arkasındaki felsefe, idarî ve toplumsal düzenekler bu çok parçalı yapıya uyacak şekilde geliştirilmişti.¹ İşte bu durum sınırlı bir mekân üzerinden tüm Osmanlı iktisâdî sistemine varmaya engel teşkil etmektedir. Olgular aynı olmakla birlikte olaylar birbirinden oldukça farklıdır. Bunda özellikle de İslamiyet'in temel nass'larının haricinde yeni nasslar oluşturmama noktasındaki hassasiyeti² büyük rol oynamıştır. Tektipleştirilmek ve durağanlaştırılmak istenmeyen toplum yapısı, aynı mekân içerisinde dahi çeşitliliğini her zaman muhafaza etmiştir.³ Ayrıca

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Mayıs 2002, s.35

² "Nass: Belirlemek, sınırlandırmak; yukarı kaldırmak; üst üste koymak; teşvik ve tahrik; müellifin kaleminden çıkan asıl ve metin; anlamı açık olan, ihtimalden uzak söz; son sınır; Kitap ve Sünnet." (Hamdi Döndüren, "Narh", İA, İstanbul, Akit Yay., C.V, s.51)

³ Burada kastedilen, yukarıdaki nass tanımına da uygun bir biçimde; zamanede oluşturulan toplumsal müesseselerin tabulaştırılmaması, değişkenliğinin kaybettirilmemesidir.

³ Itzkowitz bu durumu şu sözlerle anlatır: "Mahalli şartları Osmanlı yasa koyma tarzıyla bütünleştirmek ve reaya'nın hukuki himayesini sağlamak suretiyle Osmanlılar kendi hükümlerlerinin kabulünü kolaylaştırdılar." (Norman Itzkowitz, Osmanlı İmparatorluğu ve İs-

“Piyasa’nın karşıtı Pazar” için böyle bir sınırlama, olguların doğası itibariyle de mümkün görünmemektedir. Çünkü bu kavramlar dar bir bölgede cereyan eden ekonomiyi değil daha geniş sınırlar içerisinde ortaya çıkan ekonomik yapıyı ifade eder. Burada bahsi geçen daha geniş sınırlar Osmanlı yapısının kendine özgülüğünü bulanıklaştırmayan sınırlardır.

Metodolojik Yaklaşım

Osmanlı Devleti geleneksel dünyanın bir mensubu olması hasebiyle; kendinden önce var olan medeniyetlerin siyaset, kültür, ekonomi vs. birikimlerinden faydalanarak, bunları da kendi usul ve üslûbuyla terkip edip harmanlayarak kendi medeniyetini ortaya çıkarmıştır. Hükmetme ve idare etmedeki Osmanlı dehası yoluyla, içinde barındırdığı çeşitli unsurlar, birçok önemli yenilikleri de yanı başlarında getirerek kendi *farklı kimlikleri ve çeşnileriyle* yeni bir sistemi vücuda getirmek üzere karışmışlardır.¹ Bu karışım biraz da “*gelenek*” ile alakalıdır.

Takip eden başlıklarda “*gelenek*” ve “*modern*” hakkında bazı izahatta bulunulacak, böylece bu çalışmada neden modern iktisadın değil de geleneğin bir zemin olarak kabul edileceği de anlatılmış olacaktır.

Osmanlı ekonomisini incelemek için kullanılacak metotlar, yapının ait olduğu zihin dünyasının, diğer bir deyişle “*gelenek*”in karakterine uygun bir şekilde üretilmelidir. Böyle bir üretim ise “*gelenek*”in oluşum ve gelişiminin sağlıklı bir şekilde tespitine bağlıdır. Öyleyse yapılması gereken; “*gelenek*”i oluşturan bilginin, üretildiği kaynaktan Osmanlı’ya ulaşarak uygulamalarda nasıl pratiğe dönüştürüldüğünün izah edilmesidir. Bu açıklamalar üç adımda gerçekleştirilecektir: a-Kadîm’in bazı medeni-

¹ Norman Itzkowitz, a.g.e., s.69

yet havzalarında gelişimi, b-Medeniyet havzalarından gelen *kadîm* bilginin İslam bilgisi ile yeniden kurgulanması, c-İslam bilgisinin Osmanlı’da uygulamaya dönüş-türülmesi.²

Kadim’in Bazı Medeniyet Havzalarında Gelişimi

Osmanlı’nın ve diğer geleneksel bazı yapıların da kul-landığı şekli ile bu geleneğin en genel ismi kadîm’dir.³ Dünya var olalı beri insanoğlunun üretmiş olduğu bilgi bir toplumdaki diğerine aktarılmıştır.⁴ Bu yaklaşımın açık bir örneği Aşıkpaşazade’nin Tarihi’nde “Bâc-ı Pazar” bahsinde görülmektedir.⁵ Böyle bir şekilde birikerek ge-

² Davutoğlu’nun, makalesinde belirttiği aşamaların buraya aktarılması; anlatılmak isteneni vermesi bakımından tercih edilmiştir. Davutoğlu, “Kadîm Bilginin İslamlaşması” şeklinde kullanmış olsa da; “İslamlaşma” kavramı tartışmalı bir kullanım olmasından dolayı burada kullanılmamıştır. (Ahmet Davutoğlu, “Medeniyetler Arası Etkileşim ve Osmanlı Sentezi”, *Osmanlı Medeniyeti*, haz. Coşkun Çakır, 2. Baskı, İstanbul, Klasik Yay., Ekim 2006, s.7)

³ “Kadîm oldur ki evvelini bilür kimesne olmaya.” (Ahmed Şimşirgil, Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 1. Baskı, İstanbul, KTB Yay., Mart 2008, s.94)

⁴ İbn Haldun: “Tarih fenni (ilmi, discipline) kavimlerin ve milletlerin yekdi-ğlerine naklede geldikleri fenlerdendir.” derken, özelde tarihin genel ola-rak da bilginin bir milletten diğer bir millete ve bir kavimden başka bir kavme aktarılmış oluşuna dikkat çekmektedir. (İbn Haldun, *Mu-kaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Ara-lık 2007, C.I, s.158)

⁵ Aşıkpaşazade’nin anlattığı şekliyle Germiyanlı birisinin pazardan bac alınacağına dair iddiasına, Osman Gazi “Tanrı mı buyurdu, yoksa beğler kendileri mi yaptı?” diye sormuş adam ise; “Türedir hanım! Ezelden kal-mıştır” diye cevap vermiştir. (Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, haz. H. Nihal Atsız, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1992, s.25-26) Bura-da ezelden beridir devam edip gelen bir olayın bu kurulmakta olan yeni devletin bünyesine katılışı, izah edilmeye çalışılan *kadîm*in işle-

len bilgi her toplumda yeni bir kimlik kazanmıştır; ancak bu kimlik, diğer bir toplumun bu bilgiyi edinmesine mani olmamıştır.

Kadîm medeniyet havzaları Afro-Avrasya ana kıtasının uzun su yolları üzerinde kurulan ve bu bölgelerden çevreye yayılan Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin ve Ege/Yunan medeniyet havzalarıdır. Nehir boylarında kurulan Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin medeniyetleri insanoğlunun varlık, bilgi ve değer problematiklerine dair felsefi problemlerle ilgili ilk düşünce ürünlerinin ve bu düşünce ürünlerinin sosyal, siyasi ve ekonomik düzen haline dönüşme biçimlerinin şekillendiği havzalar olurken, Ege eksenli Yunan birikimi daha sonraki dönemlere etkide bulunan temel yazılı kaynakların oluşturulduğu ve bu birikimlerin aktarıldığı bir havza olarak önemli bir rol oynamıştır.⁶ Bu havzalarda üretilen medeniyetler yine bazı bölgelerde birbirleri ile etkileşime girmişler ve böylelikle yeni yapılanmaların temellerini oluşturmuşlardır. Bu yapılanmalar daha çok küresel bir karaktere bürünmüş ve farklı bilgi ve tecrübeleri bir araya getirmekle birlikte farklı toplulukları da bünyelerine katmışlardır. Hint, Orta Asya, İran, Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu, bu küresel yapılanmaların kontrol altına aldığı yerlerdir.

Kadîm Bilginin İslam Bilgisi İle Yeniden Kurgulanması

İslam, hızlı bir şekilde yayılmaya başlamasıyla birlikte kadîm geleneğin yoğunlaşmış olduğu alanlara ulaşarak ve bu birikimi kendi yapısına uygun hale dönüştürerek yeni

yişine güzel bir örnektir ve Ahmet Cevdet Paşa'nın da Mecellesi'nde bahsettiği ve yukarıdaki "evvel" tabirine benzemektedir

⁶ Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.7

bir medeniyet halini almıştır. Esasında İslam kendi içerisinde de bu etkileşimi meşrulaştırıcı unsurlar barındırmaktadır.

Allah, Hz. Âdem'i yarattığında ona bütün 'esmâ'yı' öğretmiştir.⁷ Bu inancın kendisini Osmanlı'da canlı bir şekilde devam ettirdiğine bir örnek vermek gerekirse Hoca Sadettin Efendi'nin şu mısraları yeterli olabilir:

*“Çıkardı insanı yoktan varlığa, neyledi
Kişi kalbine bilgiyi armağan eyledi
Bilgilerin adını Öğreterek insana
Ne ki varsa mutluluktan yakıştırdı ona”⁸*

İdris-i Bitlisî de Kânûn-ı Şehinşâhî'nin daha mukaddimesinde “Âdem'e bütün ulûm ve maârifî(isimleri) öğretti” ayetini zikrederek aynı noktaya işaret etmektedir.⁹ Nitekim Taşköprülü-zâde de Şakayıkü'n-nu' mâniyye isimli eserinde, mâhiyetleri ne olursa olsun, bütün ilimlerin - zâhir ve bâtın (veya şer' î ve akîfî) ayrımı yapılmaksızın Allah tarafından insanlara öğretilmekte (“şerh ü keşf ü tavzîh olunmakta”) olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Ancak insanoğlu tarafından unutulmuş bu esmâ zaman zaman vahiy vasıtasıyla hatırlatılmıştır. Hatta kimi zaman insan

* “İsim: Kelime çeşitlerinin hepsini içine almakta olup “cevher ve araz türünden bütün nesne ve mânâlar için konulmuş lafız” diye tanımlanır. Bu yönüyle söz, fil veya nitelik türündeki bütün kavramları zihne taşıyan bir vasıta konumundadır.” (İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, DİA, c.XXII, s.548)

⁷ “Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti...” (el-Bakara 2/31)

⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, 4. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1999, C.I, s.3

⁹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yay., 1990, C.III, s.15

¹⁰ Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmi Verim”, *Koomduk İlimler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, Bışkek, KTMÜ, 2003, S.5, s.18

bunların bir kısmını düşünme, gözlemlleme vs. faaliyetleri ile hatırlamıştır. Böylece esmâ ile isimlendirilen hakikate dair insan bilgisi genişlemiştir. Bir toplumdan diğerine çeşitli ilişkiler yoluyla aktarılmış, zamanla da yaygınlaşmış bazen de değişime uğramıştır. Esasında vahye dayanan bu bilgi sonradan şekli değişmiş bile olsa her hangi bir toplum tarafından bir başka toplumdan pek de yadırganmadan alınmış ve kullanılmıştır hatta üzerine yeni eklemeler de yapılmıştır.¹¹ Burada en dikkat çekici durum kadîm diye isimlendirilen bu bilgilerin birbiriyle temel yaklaşımlarda (kozmozoni, tarih telakkisi vs.) çok da fazla çelişmemesi ve tüm insanlar tarafından temel bilgiler (müte' ârifeler') olarak kabul görmesidir.

İslam Bilgisinin Osmanlı'da Uygulamaya Dönüştürülmesi

Kadîm ile ifade edilen geleneğin Osmanlı'daki yansımalarını inkâr etmek kadar Osmanlı'nın farklı tecrübelerden böylesine yoğun bir şekilde faydalanmadığını id-

¹¹ Osmanlı kanunnamelerinin oluşum şekilleri de toplumların bu bilgileri birbirlerinden alarak nasıl yeni uygulamalara dönüştürdüklerine ışık tutmaktadır: "Osmanlı Kanûn-nâmeleri herhangi bir kanundan faydalanılarak meydana getirilmemiş veya hazırlanmamış gibi bir görünüşte iseler de metinlerin incelenmesinde özellikle Timur 'un Tüzûkat'ından hatta Cengiz'in Yasağ'ından ilham aldıkları fethedilen ülkeler kanunlarının incelenerek şer'i hükümler doğrultusunda, özellikle tekâlif-i örfiyede bir takım indirimler yaptıkları ve yeni vilayetin kanununun böylece hazırlandığı sabittir. Herhangi bir konuya ait dini hükümler ve diğer mevzuat, âdet ve tecrübelerden alınan ilhamlarla idari tedbirler ve emirler zaman zaman fermanlar haline getirilmiştir." (Abdullah Uysal, *Zanaatkârlar Kanunu: Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref*, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Mayıs 1982, s.6)

* "Müte' ârife: (a.i. örfden) mant., mat. gerçekliği apaçık, meydana olduğundan isbâtı icâbetmeyen söz, aksiyon."

dia etmek de pek gerçekçi değildir.¹² Bununla birlikte, kendinden önce gelişmiş olan yoğun bir geleneğin yapı üzerinde bu kadar etkin olması Osmanlı’da kendine özgü bir yön olmadığı anlamını da taşımaz. Bu ifadeyi dillendirmekteki amaç, Osmanlı Beyliği’nin kuruluşuna ilişkin bazı tarihçilerin ileri sürdüğü farklı görüşlere vurgu yapmaktır.

Dünya tarihinin ve Türk tarihinin en büyük sorularından biri, 14. yüzyılda Batı-Anadolu’da ortaya çıkan bir Türkmen beyliğinin yarım yüzyıl içinde Tuna’dan Fırat’a kadar uzayan bir imparatorluk halinde gelişmesi sorusudur.¹³ Daha sonra bu ve benzeri sorular, Osmanlı devletinin hayatı boyunca ortaya koyduğu yapının özgünlüğüne dâir bazı tartışmalarla devam etmiştir. Hatta kimi zaman bu devletin, daha önce de vurgulandığı üzere mutlakçı, indirgemeci ve yargılayıcı bazı hatalı ve kısır yaklaşımlar sonucu, laik olup-olmadığı, din devleti olup-olmadığı gibi tartışmalar dahi ortaya çıkmıştır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu pek çok kültür ve geleneğin karışımı olarak ortaya çıktı.¹⁴ Bu hataların ortak yönü; Osmanlı pratiğini kendi gerçekliği ve tarihi zemini içinde değerlendirmeye tabi tutmamalarıdır. “*On yedinci yüzyılın başındaki Osmanlı sistemi İslâmî bir tasarımın ürünü olmaktan çok, sisteme dâhil çok sayıdaki toplumsal gücün bir sentezi- dir.*”¹⁵ derken, Karpat da aynı yaklaşımla, yukarıda bahse-

¹² Burada İnalıcık’ın, çift-hâne sisteminin Bizans ve Selçuklulardan alınmakla birlikte köklerinin Eski İran ve Geç-Roma dönemlerine kadar gittiği şeklindeki yorumu örnek verilebilir. (Halil İnalıcık, *Devlet-i ‘Alîyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, 4. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., Haziran 2009, s.250)

¹³ Halil İnalıcık, a.g.e., s.3

¹⁴ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, 1. Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, Nisan 2004, s.23

¹⁵ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.39

dilen kadîm yaklaşımına uygun bir sentezden bahsetmekle birlikte, Osmanlı sistemi üzerinde şeklen net bir İslam etkisi arayarak indirgemeci bir tutum sergilemektedir. Gerek kuruluş ve gerek devralınan miras üzerine yürütülen bu tartışmaların yaygın sebebi kadîm olgusunun yeterince anlaşılamamış olmasıdır.

Osmanlı'nın ait olduğu geleneğin izahında -bu çalışma boyunca- kadîm'in bu kadar yoğun kullanılmasıyla birlikte, yeninin yani aydınlanma ürünü olan modernin kullanılmaması arasında yine metoda ilişkin bir tercih bulunmaktadır. Bu tercihin ana sebebi, modern olanın, kadîm'den farklı olarak ortaya çıkan bir bağlamı ifade etmesidir. Daha önce de bahsedildiği gibi kadîm içerisinde yer alan hiçbir unsur müte'ârifelerde birbiriyle büyük ölçüde çelişmemektedir. Birçok farklı kimliğe mensup unsurlar bu yapı içerisinde meşru bir çerçevede yaşayabilmektedir. Osmanlı devletinin kullandığı semboller, unvanlar, kavramlar ve kurumlar bu kapsayıcılığın izlerini taşır. Osmanlı sultanları hem halife [İslam], hem padişah [İran], hem Hakan [Turan], hem de Kayzer-i Rûm [Roma]'dur.¹⁶ Başka bir misal de, Rumca'dan alınan efendi kavramının dinî hiyerarşiyi gösteren bir unvan haline dönüşmesidir. Kadîm'in bilgi temelinde böylesine uyumlu bir yapısı varken modern bu uyumluluğun içerisinde ifade edilemeyecek kadar farklıdır.

Modern; kadîm olanı tarih öncesi saymakta ve kendisini de bu gelenekle -en azından bir kısmıyla- asla ilişkilendirmemektedir. Kendi temellerini Eski Yunan ve Roma geleneğine dayandırmakta, daha sonra ise 7-8. yüzyıllardan 11-12. yüzyıllara kadar İslam alimlerinin bu geleneğe olan muazzam katkılarını yok saymaktadır. Yine modern, Avrupa için buhran evresini ifade eden bir Orta-

¹⁶ Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.12

çağ'a ve bugünün temellerinin oluşmaya başladığı 13. yüzyıla uzanır:

*"Joseph Schumpeter başeseri History of Economic Analysis' de, Yunan-Roma iktisadını tartıştıktan sonra, şunları söylüyor: "Konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla, emniyet içinde 500 yıl atlayıp Suma Theologica'sı düşünce tarihinde Chartres Katedrali'nin güneybatı kulesinin mimari tarihindeki yerine benzer bir yer tutan St. Thomas Aquinas(1225-74)'nın dönemine gelebiliriz." Bu yüzden kitabının İkinci Bölümünün bu kısmına "Büyük Fâsıla" başlığını koymaktadır."*¹⁷ Buradan hareketle kadim ile ilişkisi olmayan bir metodun Osmanlı'ya ilişkin sağlayacağı bilgilerin geçerliliği şüpheli olacaktır. Bu durumu aşağıda biraz daha izah etmekte fayda umulmaktadır.

Osmanlı ekonomisi ve diğer alanlarda dış sebeplere (ticaret yollarının değişimi gibi) ve dolayısıyla iç sebeplere (zamanla ticaret yollarının dışında kalan ülkede bolluk ekonomisi politikalarının yara alması gibi) bağlı olarak zamanla ortaya çıkan kırılmalar, yapının ait olduğu kimlikten gelen birikimlere olan bağlılığını zedelemiştir. Kadim terk edilmeye başlanmış ve yapı kendi aidiyeti dışında başka bir aidiyetin çözümlerini uygulama yoluna gitmiş ve böylece çözülmenin yaşandığı, dağılma ile sonuçlanan bir süreç başlamıştır. Bundan sonra, gerek dönemin devlet ve ilim adamlarının gerekse bugünün araştırmacılarının referans noktası artık modern Avrupa olmaya başlamıştır. Yani Osmanlı'nın ait olduğu zihniyetin pratiğinde meydana gelen yaralanmalar Avrupa'nın ortaya çıkarmış olduğu sürecin normları kullanılarak yanlış teşhis ve ilaçlarla tedavi edilmeye çalışılmıştır. Günümüz araştırmacıları tarafından da birbirini desteklemeyen bu

¹⁷ Abbas Mirahor, "İktisadi Düşünce Tarihinde Bir Atlama", *İktisat Risaleleri*, der. Mustafa Özel, 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s.39

iki yapı birbiriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Oysa bu mantıkça çarpık ve hatalı bir eşleştirmedir. A zihniyeti B zihniyetiyle, A pratiği de yine B pratiğiyle karşılaştırılabilir. Veya A zihniyetinin ürettiği A pratiğinin akışı ile B zihniyetinin ürettiği B pratiğinin akışı birbiri ile karşılaştırılır. Burada A ikilileri ile B ikililerinin kendi içlerinde oluşan özel durumların etkilerini dikkate almak ortaya konacak önermelerin sıhhati açısından elzemdir.

16. yüzyıl süresince incelenecek olan Osmanlı ve Avrupa açısından, kullanılacak mukayeselerde veya diğer eşleştirmelerde doğru soruları sormak gerekmektedir. Zira verilecek cevabın geçerliliği önce sorunun geçerliliğine bağlıdır. Gerçeğe ulaşmayı hedef edinen tarih araştırmaları, doğru suallerle işe başlamak zorundadır. “Osmanlı Devleti idarecileri XVII. yüzyılda neden batıya yönelmediler?” ya da “Osmanlı Devleti niçin kapitalist sisteme daha önceki bir dönemde entegre olmadı?” gibi bugünden geçmiş yargılayan mutlakçı sorularda ciddi bir yöntem problemi vardır ve bu tür suallerle başlayan tarih araştırmalarının tarihi olguyu anlamlı bir bütün içinde ortaya koyabilmeleri çok güçtür.¹⁸ Yukarıdakilere benzer tarzda problemleri izahlardan birisi ise şöyledir:

“Osmanlı devletini niteleyecek kestirme bir terim ‘mali devlet’ olabilir; bununla ifade edilmek istenen, başlıca ekonomi politikasının kırsal ekonomiden alınan vergi miktarını azamileştirme çabasından ibaret olduğu bir devlettir... Ancak, tahıl üretiminin [Avrupa’da tahıl talebinin artmasından kaynaklanan] çekiciliği Osmanlı ayanının çok fazla ilerlemesini sağlamadı. Devlet, Batı’daki gibi, bataklıkları kurutma, yol yapma, anayolları geliştirme, bir posta sistemi kurma, ilk ve orta öğretimi yaygınlaştırma gibi bir işlev üstlenmedi. Devlet Batı Avrupa tipinde ‘merkantilist’ bir evre geçirmedir; ekonomik mühendisliği içeren

¹⁸ Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.5

bir 'kameralist' evre de yaşamadı."¹⁹ diyen Brown büyük bir isabetsizlikle, devletin ekonomi politikalarında takip ettiği temel ilkeleri; eğitim, toplumsal dayanışma, hayati faaliyetler ve ulaştırma alanındaki ihtiyaçları gidermek üzere tesis edilen vakıf sistemi, derbentçilik, beldarlık, menzilhane²⁰, su yolculuk ve daha birçok müesseseyi görmezden gelerek indirgemeci ve oryantalist bir tutum sonucu tarihi olgu ve olayları açıklamaktan uzak ve anlamsız bir yargıya varmıştır.

Bu problemler sağlam bir mukayese zemini eksikliği ve metodolojik hatalardan ileri gelmektedir. Goffman bu noktada modern iktisadın yaklaşımlarının Osmanlı problematiğini açıklamadaki eksikliğine şöylece dikkat çekmiştir: "Yine de, birçok tarihçinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu "incelmiş" Batı standartlarına göre bayağı ve aykırı bulma eğilimi, kuşkusuz Osmanlı uygarlığının ince ayrımları yanında, bu uygarlıkla Avrupa'nın geri kalan bölgeleri arasındaki ortak öğeleri karanlıkta bırakmıştır."²¹ Bu bağlamda modern iktisada değinmekte fayda vardır.

Adam Smith, "Ulusların Zenginliği" isimli eserinde gerek işgücü ile bağlı olarak sürekli bir denge içerisinde değişen bir nüfustan, talep ve arz ölçekli değişen üretimden ve bunlara benzer birçok denge üzerinde kendi kendisini kontrol eden bir "piyasa"dan bahsetmektedir.²²

¹⁹ L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.351-352

²⁰ "Osmanlı devletinde padişah emirlerinin yerel yönetimlere zamanında ulaştırılması, vergilerin vaktinde ödenmesi, sefer için asker toplanması ve adalet mekanizmasının işlemesi için, ana yolların geçtiği şehir ve kasabalardan uygun aralıklarla menzilhâne denilen birimlerle bir ulaşım ağı ve örgütü kurulmuştur." (Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları", Sosyal Bilimler Dergisi, Bursa, UÜ-FEF Yay., Yıl 5, S.6(2004/1), s.77)

²¹ Daniel Goffman, a.g.e., s.22

²² Robert L. Heilbroner, İktisat Düşünürleri Büyük İktisat Düşünürleri-

Yaşadığı dönem itibariyle 12-13. yüzyıllarda başlayan Avrupa ekonomik değişim sürecinin hemen hemen sonuçlarını vermeye başladığı bir zamana tesadüf etmiş olan Smith, bu eserinde bugünkü “Kapitalizm”in temel-lerini ortaya koymuştur. Daha sonra ise o, modern iktisat biliminin kuruculuğu ile payelendirilmiştir. Aslında onun yaptığı ahlak bilgisi zemininde bir süreden beri ortaya çıkan ekonomik olay ve olguları incelemektir. Bunları “piyasa” bütünü içerisinde daha anlamlı bir şekilde izah etmeye çalışmaktır. Sonuçta ortaya çıkan da; Aydınlanmacı değişimin üretmiş olduğu yeni bir pratiği izah ve yeni bir zihniyeti inşa etmek üzere yeni bir disiplin kuruluştur. Buradan anlaşılmaktadır ki modern iktisat, yine kendisini oluşturan sürecin ürünleri olan modern yaklaşımların ekonomi alanında inşasına dâir bir metodoloji olarak ortaya çıkmıştır. Modern olmayı izah etmek gayesine matuf değildir. Gerçi modern olmayana yönelik izahları da vardır; fakat bunlar öncelikli meseleler değildir. Nitekim geleneksel dünyada bu meselelerin izahına dâir o zamana kadar iktisat gibi başlı başına bir bilgi alanının oluşmamış olması dahi *modern iktisatın* bu inşa boyutuna işaret eder. İktisat disiplininin bugün dahi devam etmekte olan metot tartışmaları da bu iddiayı güçlendirmektedir.

Buraya kadar çok özet bir şekilde metot için yol gösterici olmak hasebiyle ‘*gelenek*’ ve ‘*modern*’ hakkında özet bir bilgi verilmiş, bu ikisi arasındaki ayrılığa ve aykırılığa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Özeti verilen bu bilgilerin daha da detaylandırılması artık tamamiyle felsefenin ve İslam düşünce tarihinin alanı içerisine girmektedir ki bu çalışmanın hareket alanı dışındadır. Bununla birlikte bu

alanla ilişkiler tamamen yok değildir. Yeri geldikçe bu farklı alanların verilerinden istifade edilecektir.

Bu çalışmada, şu ana kadar vurgulanmış olan *kadim* dâiresinde birinci bölümde “Geleneği Osmanlı’ya İntikal Ettiren Unsurlar” başlığı altında, Osmanlı toplumunun tabi olduğu geleneğin kaynakları hakkında açıklamalar yapılarak bu yolla içeriğine işaret edilmeye çalışılacaktır. Bu yolla, Osmanlı’nın İnsan unsuru, Mekân unsuru ve Bilgi unsuru bakımından tabi olduğu gelenek anlatılmak suretiyle bir sonraki bölümde anlatılacak yapının ait olduğu zemin aydınlatılmış olacaktır.

İkinci bölümde “İktisadi Yapı” başlığı altında ise ilk bölümde elde edilen zeminin üzerine zamanın olgularının, konumları ve dar bağlamları ile yerleştirilmesine gayret edilecektir. Üretim-Tüketim, Ticaret ve Pazar bağlamında Osmanlı ekonomisini, zihni alt yapıyla örtüşür tarzda bir uygulamalar bütünü olarak açıklamak bu bölümün amacıdır. Bu adımda özellikle uygulamaların zihniyet boyutuna işaret etmesi dolayısıyla tarihi kaynaklar olarak daha çok kanun-nâme, siyaset-nâme, nasihat amaçlı eserler ele alınacaktır. Böylece bir sonraki adımda, Osmanlı ekonomisinde 16. yüzyılda “Piyasa’nın karşıtı Pazar” hakkında en genel olguları olaylarla açıklamak ve zuhur eden yapıyı bir bütün halinde yeniden inşa etmek imkânı doğacaktır.

Üçüncü bölümde “Piyasa’nın Karşıtı Pazar” başlığı altında çalışmanın Osmanlı ekonomisi açısından bir bütün olarak ortaya koyduğu “Pazar” ile Avrupa merkezli iktisadi yaklaşımların bütün olarak ifade ettiği “Piyasa’nın; tespit edilen bazı başlıklardaki karşılaştırmalarına girişilecektir. Bu karşılaştırma; Osmanlı pazarına dâir çalışmalarda kullanılacak özgün bir metodun gerekliliğini ortaya koyacaktır.

Sonuç bölümünde ise çalışmanın geneli açısından bir değerlendirme yapılarak eksiklikler; ihtiyaç duyulan malzeme; öncü olarak yapılması gereken başka çalışmalar; ilişkili problematikler vb. hakkında bazı tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Geleneği Osmanlı'ya İntikal Ettiren Unsurlar

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi Osmanlı Devleti bir '*gelenek*'le ortaya çıkmıştır. Tarihi olaylar kendinden sonra bir süreci tetiklediği gibi kendisi de bir başka sürecin ürünüdür. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, '*gelenek*'in de şekillenmeye devam ettiği bir sürecin ürünüdür. Itzkowitz, Osmanlı'nın tabi olduğu geleneği şu ifadelerle anlatır: "*Osmanlı varlığının dokusunu bütün belirtilelerinde biçimlendiren, yönetimde ve toplum hayatında uyguladıkları Üst İslami Gelenek idi. Bu gelenek Osmanlılara Anadolu'da kendilerinden önce hükümdar olan Diyâr-ı Rûm Selçukluları tarafından aktarıldı.*"¹ Nitekim Köprülü de Osmanlı tarihinin anlaşılmasını Anadolu Selçukluları ve beylikleri döneminin anlaşılmasına bağlar.² Çalışmanın bu bölümünde de Osmanlı toplumunun tabi olduğu '*gelenek*' ve onun kaynakları, Selçuklulardan kendilerine intikal eden unsurlar vasıtasıyla anlatılmaya çalışılacaktır.

¹ Norman Itzkowitz, a. g.e., s.11-12

² "Osmanlı tarihi, umûmî Türk tarihi çerçevesi içinde, yani, öteki Anadolu beylikleriyle beraber ve Anadolu Selçukluları tarihinin bir devamı şeklinde telakki olunursa, o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan birçok noktaların anlaşılması imkanı ortaya çıkar." (M. Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2004, s.43)

36 ■ “PİYASA”NIN KARŞITI “PAZAR”

‘*Gelenek*’ genel olarak; insan unsuru, mekân unsuru ve bilgi unsuru şeklinde üç unsur vasıtasıyla aktarılır. Bunlar aynı zamanda kültür ve/veya medeniyetin de temel unsurlarıdır. Bu bölümde bu unsurlara yer verilecektir.

1.1. İnsan Unsuru

Bireyler ve toplumlar, deneyimlerini ve başarılarını biriktirerek ve onların sağladığı temel üzerinde kendi kendilerini tashih ederek gelişirler. Ayrıca her belli başarıda, o başarının görünen sahibinin yanı sıra, ilk bakışta fark edilmeyen, başka insanların ve faktörlerin de önemli bir payı vardır. Denebilir ki eğer bu “başkaları”nın yardımı ve insanın kendi tecrübelerini biriktirip ondan yararlanması imkânı olmasaydı, herhangi bir sübjeye nispet edebileceğimiz bir başarı ve gelişmeden söz edemeyecektik.¹ İşte burada vurgulanan “başkalarının yardımı” ‘*gelenek*’ ile aktarılan tecrübe ve bilgilerin ta kendisidir. Bu bölümün ilk adımında da ‘*gelenek*’i taşıyan insan unsuruna yer verilecektir.

1.1.1. Köken

Osmanlı devletinin, dolayısıyla toplumunun kökenlerini incelemek isteyenlerin öncelikle Osmanlı kroniklerine müracaat etmeleri gerekmektedir. Bu kaynakların hem gerçeğe yakın hem de gerçekdışı, düşsel bilgilerden oluşan bir bütün meydana getirdiği bilinmektedir.² Oy-

¹ Sabri Orman, *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, 3. Baskı, İstanbul, İnsan Yay., 2007, s.25

² Aldo Galotta, “‘Oğuz Efsanesi’ ve Osmanlı Devleti’nin Kökenleri: Bir İnceleme”, *Osmanlı Beyliği*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç.

saki incelenen metinlerdeki bilgiler o metnin kültürel alt yapısına hiç uymayan başka zihinlerin ürünü akıllarla incelendiğinde metindeki hakikate dâir anekdotlar birer mitostan ibaret sanılabilir.³ Nitekim Osmanlı devletinin kökeni ve kuruluşu meselesine ilişkin çalışmalar metodolojik bazı yanlışlarla –bu çalışmanın da atfedilmiş olduğu üzere- gerçekleştirilmiş ve maalesef birçoğu bu meseleyi izahtan uzak kalmışlardır. Bu tezlerden bazılarına; Osmanlı devletini, göçlerle Bitinya’ya gelen ve yeni Müslüman olmuş Türkler sayesinde İslamlaşan ve bu bölgede daha öncelerden beridir bulunuyor olan Müşrik Türkler ve Hristiyan Rumların kurduğu şeklindeki iddia örnek verilebilir.⁴

Aşıkpaşazade ve diğer Osmanlı tarihçilerinin metnlerinde yer verilen hususların detaylı bir kritiğine bu çalışmada yer verilmeyip Osmanlı Devleti ve toplumunun kökenini açıklamakta genel kabul gören bazı verilerden faydalanılacaktır.

Anadolu, bilindiği üzere 11. yüzyıldan itibaren iki ayrı göç vasıtasıyla yoğun bir Türk nüfusunun yerleşim yeri

Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., Şubat, 2000, s.41

³ Altan Çetin, Galip Çağ, “Osmanlı Devleti Hangi Tarihte Kuruldu Sorusunun Düşündürdükleri Ya da İbn Haldun Üzerinden Yeniden Bir Okuma Denemesi”, *Türk Yurdu*, Ankara, Türk Ocakları Yay., Ekim 2009, C.XXIX, S.266, s.34

⁴ “Bu durumun en müşahhas örneklerinden biri şüphesiz ki bu yüzyılın başlarında (1916) kaleme aldığı “The Foundation Of The Ottoman Empire: A History Of The Osmanlis Up To The Death Of Bayezid I (1300-1403)” adlı eseri ile Herbert Adams Gibbons olmuştur. Osmanlı kuruluşu ve Osmanlı kökenleri ile alakalı kuramları ile oldukça geniş bir yankı uyandıran Gibbons’un bilhassa Osmanlı ırkı üzerine olan Müşrik Türkler Hristiyan Rumlar sentezi kuramı bir çok tarihçi tarafından bahsi geçen tek tarafılığın en görünen misali olarak eleştirilmiştir.” (Altan Çetin, Galip Çağ, a.g.m., s.39)

haline gelmiştir. Nitekim 11. yüzyılda başlayan bu göçler 14. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁵ Bu iki göç dalgasından birincisi Türkmenlerin Selçuklular önderliğinde 1020'lerden başlayarak Azerbaycan'ı istila etmeleri ve Anadolu'ya akınları ve nihayet Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt zaferiyle Bizans Anadolu'sunu istilaya açmasıdır.⁶ Böylece Anadolu, İran ve Azerbaycan bölgelerinden gelen Türkmenlerle doluyor diğer taraftan da yerli ahalinin bir kısmı kıyı şehirlerine doğru hareket ediyordu. İkinci göç dalgasını oluşturan ve 1219 yılında başlayan Moğol hücumu ise sanki bir kanal üzerinde hareket edencesine Azerbaycan, Horasan ve Türkistan'da bulunan Türk unsurları Anadolu'ya ve özellikle Batı Anadolu'ya doğru hareket ettirmiştir.⁷ 1240 yılında Baba İshak Ayaklanması (Babailer İsyanı) ile tamamen zayıflayan Anadolu Selçukluları'nın bu durumu, İran'daki Moğol kuvvetleri komutanı Baycu tarafından değerlendirildi ve 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı ile Anadolu'daki Moğol hakimiyeti devri başlamış oldu.⁸ Anadolu'nun orta ve doğusunda hayatlarını devam ettiren Türkmenler ve daha doğudan hâlâ Anadolu'ya göç ediyor olan kitleler Anadolu'nun batısına doğru hareket ederek Bizans topraklarını istila ettiler. Böylece Anadolu'nun batısında müthiş bir nüfus yoğunluğu oluştu.⁹ Öyle ki 13. yüzyılın ikinci yarısı

⁵ Irène Mélikoff, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., Şubat, 2000, s.149

⁶ İnalçık, a.g.e., s.4

⁷ Faruk, Sümer, Oğuzlar(Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları, TÜDAV, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s.5.

⁸ Detaylı bilgi için bknz: Faruk Sümer, a.g.e.,

⁹ Hatta bazı Türkmen aşiretleri, Bizans İmparatoru VIII. Mihael Paleologos'tan yayla ve kışlak istemeleri üzerine Dobruca'ya kadar gönderildiler. (Irène Mélikoff, a.g.m., s.150)

sında Denizli civarında yaşayan Türkmen nüfusunun 200.000 çadır civarında olduğu konusunda Halil İnalcık¹⁰ ve Faruk Sümer¹¹ -burada aynı kaynaktan faydalanmış olmaları muhtemeldir- aynı sayıyı verirler. Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki; Osmanlı Devleti, Gibbons'ın iddia ettiğinin aksine bölgeye özellikle 11. yüzyıldan itibaren göç eden Müslüman Türk unsurlar tarafından kurulmuştur. Nitekim İbn Haldun'un, geleneksel devletlerin kuruluşuna ilişkin aktardıkları da; o dönemde Osmanlı Devleti gibi bir devletin ne şekilde kurulabileceğinin sınırlarını çizmektedir.¹² Sonuç olarak, Osmanlı devletinin, 11. yüzyılın sonlarında, Selçuklular döneminde, önceleri Hazar Denizi yörelerindeki bozkırlarda yaşayan ve Oğuz soyundan gelen büyük Türk boy-larının Anadolu'ya göçünün uzak bir sonucu olduğu tarihi bir gerçektir.¹³

Kaynakların¹⁴ bildirdiğine göre Osmanlıların ataları, Süleyman Şah, Cengiz Han'ın Belh'i almasından sonra Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya göç etti.¹⁵ Osman

¹⁰ “Arap coğrafyacısı İbn Said'in (ö.1274 veya 1286) sağladığı rakamlar en azından Türkmenlerin bu uçlardaki nisbi dağılımı hakkında genel bir fikir veriyor: Tonguzlu [Denizli] (veya Ladik, kadim Laodicea) bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu'da (Paflagonya) 100.000 çadır ve Kütahya'da (Cotyaem) 30.000 çadır.” (Halil İnalcık, “Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi”, Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, İmge Kitabevi, Ekim 2000, s.229)

¹¹ “Bir İslam coğrafyacısı (XIII. yüzyılın ikinci yarısında) batı uçlarındaki Türkmenlerden yalnız Antalya'nın kuzeyinde, Denizli çevresinde yaşayanların nüfuslarının 200.000 çadıra yakın olduğunu söylediğini yazar.” (Faruk Sümer, a.g.e., s.7)

¹² Detaylı bilgi için bkz: Altan Çetin, Galip Çağ, a.g.m., s.31-40

¹³ Aldo, Galotta, a.g.m., s.41

¹⁴ Bilhassa Aşıkpaşazade, Neşri, Oruç Bey bu yönde bilgi vermektedirler.

¹⁵ Irène Mélikoff, a.g.m., s.154

Bey'in hangi boya mensup olduğu sorusu, Aşıkpaşazade'nin¹⁶ bildirdiği şekliyle Gökalp'e, Reşideddin ve Yazıcıoğlu'nun bildirdiği şekliyle de Günhan'a¹⁷ bağlanarak cevaplanmaktadır. Bu şekliyle Aşıkpaşazade, Bayındır, Çavundur, Çepni ve Peçenek mensubiyetine vurgu yaparken; Reşideddin ve Yazıcıoğlu, Kayı'ya dikkat çekmişlerdir. Divitçioğlu ise Osmanlı tarihlerinde hangi boy isminin kaç kere geçtiğine dâir bir inceleme sonucunda Bayındır, Kayı, Çavuldur, Salgur, Todurga ve Eymür arasından altı kere ile Kayı'yı ilk sırada tespit etmiştir.¹⁸ Nitekim bugüne kadarki kabuller de Osman Gazi'nin Kayı boyuna mensup olduğu yönünde ağırlık kazanmaktadır.

1.1.2. Nüfus

Nüfus; bugün olduğu kadar geleneksel dünyada da toplum hayatının her alanını doğrudan ve dolaylı etkileyen en önemli unsurlardandır. Bir devletin büyüklüğü, kuvveti, zenginliği, kültürel hareketliliği hemen her kültür çevresinde nüfusa bağlı olarak değerlendirilmiştir.¹⁹ Nitekim klasik döneminde Osmanlı devletinin en mühim değişimlerinden birisi -16. yüzyılın diğer Akdeniz toplumlarında da olduğu gibi- nüfus üzerinde gerçekleşmiş-

¹⁶ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.12.

¹⁷ Sümer, a.g.e., s.230-231

¹⁸ Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1999, s.26

¹⁹ "Eğer insanlar daha kalabalık hale gelirlerse, üretim ve mübadelede artış meydana gelmekte; işlenmeden duran ormanlık, bataklık veya tepelik toprakların sınırında ekim alanlarının ilerlemesi; imalatın ilerlemesi; köylerin, ondan da sık olarak kentlerin büyümesi; hareket halindeki insanların kitlesinin genişlemesi yaşanmaktaydı; insan sayısındaki artışın uyguladığı basınca karşılık, daha fazla yapıcı yönde tepki vardır..." (Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Ocak 2004, s.29)

tir. 1500-1560 yılları arasında, bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda da, en azından yüzde 40 oranında bir nüfus artışı tespit edilmiştir.²⁰ Ki bu değişim hayatın hemen her alanında Osmanlı toplumunun faaliyetlerinde bir genişlemeyi getirmiştir. Toplum hayatının diğer alanlarındaki genişlemenin nüfus artışına mukabil seyretmediği zamanlarda belki duraklamanın da önemli sebepleri ortaya çıkmıştır.²¹

Velhasıl Osmanlı devletine Selçuklulardan intikal eden insan unsurunun 16. yüzyılda ulaşmış olduğu demografik durumu da yukarıda bahsedilen önemine binaen bu başlık altında ele almakta fayda vardır. Aşağıda mümkün olduğu kadar genel bir görünüm vermesi açısından bazı rakamlara yer verilecektir.

Osmanlı coğrafyasını genel olarak üç kısma ayırmak mümkündür: *Rumeli* (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge), *Anadolu* (Anadolu, Karaman, Zulkadıriye, Diyarbekir ve Rum vilayetleri) ve *Afrika* (İrak ve Mısır). Bu bölgeler siyasi durum, nüfus, ekonomik uygulamalar, sosyo-kültürel hayat bakımından kendi içlerinde neredeyse tam bir yapı şeklindedir. Bunlardan birincisi olan *Rumeli*, kuruluş döneminden itibaren Osmanlı devletini diğer beylikler ve devletler arasında ön plana çıkaran ‘gaza’ ülküsünün coğrafyasıdır. Üstelik verimli toprakları sayesinde Osmanlı ekonomisi açısından da neredeyse diğer yerlerin toplamına eşit derecede canlılığa sahiptir. Doğudan devam eden göçler süresince Osmanlı Devleti

²⁰ Halil İncalcık, Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1, s.203

²¹ “Nüfus artışı... Anadolu’da geçim sıkıntısının artması sonucunu da vermiştir. Nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengesizlik; fazla nüfusun şehirlere yığılması, ücretli askerlik, eşkıyalık ve Celâli hareketlerinin ana nedeni olmuştur.” (Halil İncalcık, a.g.e., s.203)

Türkmen kitleleri buraya iskân ederek, sınırlarda sürekli bir hareketlilik ve genişleme sağlamıştır.

Anadolu, devletin kültür köklerini, aslî tebasını barındırması; Asya, Avrupa ve Afrika; Karadeniz, Akdeniz ve Hind Okyanusu arasındaki geçişlerin kavşak noktası olması bakımından hem coğrafi hem de kültürel bakımdan büyük bir öneme sahiptir. Özellikle de devletin ticaret yolları üzerindeki kontrol merkezidir.

Afrika bölgesi ise Osmanlı Devleti açısından; Irak bölgesinin, İslamiyet'in doğduğu ve yayılmaya başladığı alan olması, Mısır'ın da hilafetin önceden bulunduğu Memluk toprakları olması ve bilhassa da kelâmî ekollerden Eşarilik'in merkezi olmak hasebiyle başlı başına bir bölge ve önemli bir coğrafyadır.

Rumeli, Anadolu ve Afrika'nın; birlikte değerlendirildiğinde, Roma İmparatorluğu'nun hakimiyet alanı olmak dolayısıyla simgesel olarak da Osmanlı Devleti açısından mühim bir yere sahip olduğu görülecektir.

Bu başlık altında ise daha çok Anadolu ve Rumeli bölgeleri nüfus yönünden incelenecektir.

Osmanlı devletinde nüfusa ilişkin veriler tahrîr defterleri vasıtasıyla elde edilebilmektedir. Sağlıklı veriler elde etmek için tahrîr defterleri serilerinin bir bütün olarak incelenmesi, istatistik dökümlerinin yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışma, bu çalışmanın harcı olmak şöyle dursun, uzun yılları kapsayacak arşiv projeleri ile gerçekleştirilebilir. Bununla birlikte bugüne kadar tahrîr defterleri ve bu defterlerin sunduğu verilere dâir yapılmış birçok çalışma vardır. Bu başlıkta, ilgili çalışmalardan faydalanmak daha makul olacaktır.

16. yüzyılda birisi Kanuni devrinin ilk on yılına (1520-1530) diğeri de bundan 50-60 sene sonrasına (1574-1580) III. Murad devrine ait olmak üzere koleksiyonu neredeyse tam olarak bugün elde bulunan iki adet

tahrîr defteri koleksiyonu vardır.²² Bu ikisi ve diğer defter serileri üzerine şehir tarihçiliği, nüfus tarihçiliği, diplomatika vs. çalışmalar dolayısıyla çok sayıda çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla beraber²³ bu çalışmaların toplu bir hale getirilememiş olması büyük bir eksikliktir.

Tahrîr defterlerinin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Rumeli'de yaşayan halkın nüfusu -ki bunun yaklaşık yüzde seksen beşi Hristiyan'dır- 1.040.457 hânedir ve Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Diyarbakir, Rum ve Arap vilayetlerinde bulunan nüfusla (1.151.016 hâne) hemen hemen denktir. Aynı verilere göre bu dönemdeki toplam gayr-i Müslim nüfusun 901.879 olduğu ve bunun yüzde 91'inin de Rumeli'de yaşadığı bilinmektedir. Başkaca bazı vilayetlerin nüfuslarına ilişkin tablo aşağıya dercedilmiştir:

Tablo 1: 1520-1530 yılları arasında Osmanlı nüfusuna dair.²⁴

Vilayetler	Hâne Ad. Müslüman	Hâne Ad. Hıristiyan	Hâne Ad. Yahudi	Hane Yekunu	5 Emsaline Göre Hes. Nüfus Sayısı
Anadolu	540.963	4.471	--	545.434	2.727.170
Karaman	143.254	2.448	--	145.702	728.510
Zulkadriye	66.776	2.687	-	69.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	-	84.654	432.270
Rum	118.683	5.237	-	173.920	869.600
Arap	131.399	444	-	131.843	659.215
Yekun	1.073.750	77.266	-	1.151.016	5.755.080
Rumeli	211.783	824.613	-	1.040.457	5.202.285
İstanbul	(-)	(-)	(-)	(-)	400.000
Yekun					5.602.285
U. Yekun					11.357.365

²² Hüseyin Arslan, *16. Yy Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, 1. Basım, İstanbul, Kaknüs Yay., Haziran 2001, s.127

²³ Detaylı bilgi için bkz: Adnan Gürbüz, *XV-XVI Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları: Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, 1. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Ağustos 2001

²⁴ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.127

Yukarıdaki tabloda İstanbul nüfusunun hâne değerlerinin yer almadığı dikkati çekecektir. Bunun sebebi, İstanbul nüfusuna dâir tahminlerin tahrîr defterleri gibi sağlam kaynaklardan yoksun oluşudur. Tahrîr defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda, İstanbul'a ait bir deftere bugüne kadar maalesef tesadüf edilememiştir.²⁵ Bununla birlikte başka kaynaklar kullanılmak suretiyle farklı bir takım nüfus tahminleri ileri sürülmüştür. Bu tahminler ve kabul görerek kullanılan en genel rakam bu dönem İstanbul nüfusunun 16. yüzyılda 80.000 hâneyi aşkın olduğu yönündedir.²⁶ İnalçık'ın ileri sürdüğü bu rakam; Barkan ve İspanyol bir esir olan Cristobal de Villalon'un verdiği rakamlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bahsi geçen tahminlere dâir bir tablo aşağıda verilmiştir:

Tablo 2: İstanbul üfusu ile ilgili
(15-16. yüzyıl) yapılmış bazı tahminler.²⁷

Yıl	Nüfus	Tahmin Yürüten
1430-1440	40.000-50.000/60.000	Seyyahlara atfen Schneider
1477	97.956	İstanbul Kadısı Muhiddin Efendi sayımı
1477	60.000-70.000	Alfons Schneider
1477	145.000-150.000	E. Hakkı Ayverdi
Civan ile	185.000-195.000	E. Hakkı Ayverdi
1520-1530	400.000	Ö. Lütfi Barkan
1550	410.000-520.000	İspanyol esir Cristobal de Villalon/Mantran
1571-1580	700.000	Ö. Lütfi Barkan

²⁵ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.131

²⁶ Halil İnalçık, a.g.e., s.202

²⁷ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.132

Nüfusun 16. yüzyıl boyunca gösterdiği değişimi ve bu değişimin hangi şehirlerde ne yönde ve büyüklükte olduğunu yansıtmaları açısından başka rakamlara müracaat etmek gerekecektir.

Tablo 3: 16. yüzyılın başındaki ve sonundaki tahrirlere göre bazı şehirlerin hâne nüfusundaki değişimler.²⁸

Şehir	Tahrir Tarihleri		Değişim (yaklaşık %)
	1520-1528	1574-1580	
Halep	10.340	8.240	-20
Selanik	4.860	4.630	-5
Amasya	1.460	1.880	28
Edirne	4.060	5.480	34
Tokat	1.550	2.415	55
Sofya	710	1.390	95
Ankara	2.704	5.274	97,5
Bursa	6.370	12.800	100
Üsküp	842	1.790	112
Sivas	1.327	3.376	154
Saray Bosna	1.025	4.270	297

Bu tabloda görüldüğü kadarıyla 1520-28 tarihlerindeki tahrirlerde bu şehirlerde 35.248 civarında hâne tahrir edilmişken, yaklaşık yüzde 46 artışla 1574-80 tarihleri arasındaki tahrirlerde 51.545 hâne tespit edilmiştir. Anlaşılacağı üzere nüfusun başka şehirlere göç etmesiyle nüfusunda azalma görülen şehirler olmasına karşılık 16. yüzyıldaki genel nüfus artışı bu şehirlerde de aynıyla yaşanmıştır. Nüfus artışının haricinde göç ya da iskân yoluyla ortaya çıkan hareketlerin nüfusu daha merkezi

²⁸ Adnan Gürbüz, a.g.e., s.41-42

yerlere kaydırıldığı bilinmektedir. Bu rakamlar incelenirken bunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Aşağıda bu tablonun daha kapsamlısı verilmekle Osmanlı şehirlerinin nüfuslarındaki yaklaşık iki asırlık değişimin muhtevası gözler önüne serilmektedir:

Tablo 4: Muhtelif tarihlerde yapılmış olan tahrirlere göre belli başlı Türkiye şehirlerinin “hâne” olarak nüfus sayıları.²⁹

Şehir	1451-1480	1481-1520	1521-1530	1531-1570	1571-1580	1581-1700
Halep	-	11.224*1	10.342	8.883*2	8.242	8.430*3
Şam	-	-	10.423	-	-	-
Bursa	-	-	6.351	-	12.852	-
Selanik	1.884*5	-	4.863	-	4.630	-
Edirne	-	-	4.061	-	5.480	-
Diyarbakir	-	-	-	3.444*6	5.717	-
Ankara	-	-	2.704	-	5.274	-
Atina	-	-	2.297	3.203*7	-	-
Kayseri	-	1.870*8	2.139*	-	-	6.039*9
Basra	-	-	-	-	2.879	5.512*10
Tokat	2.888*11	1.795*12/ 1.142	1.550*13	-	2.415	3.858*14
Niğbolu	-	1.943*15	-	-	2.131	-
Bağdad	-	-	-	-	-	3.872(?)
Trb. Şam	-	1.250	-	1.267	-	1.351
Trabzon	-	-	1.285	-	1.952	-
Konya	899(?)	1.114*16	1.345*	-	2.792	-
Sivas	566*17	886*18	1.011	-	3.063	-
S. Bosna	-	-	1.024	-	4.270	-

²⁹ “* Bu işareti taşıyan Konya ve Kayseri şehirlerinin nüfusu içinde “mücerred”ler yani henüz evlenmemiş olan yetişkin erkekler de bulunmaktadır. (* yanında rakam tahrir tarihini göstermek için tarafımdan konuldu. H.Arslan) *1:1519; *2:1526; *3:1586; *4:1595; *5:1478; *6:1541; *7:1570; *8:1500; *9:1586; *10:1689; *11:1455; *12:1485; *13:1520; *14:1646; *15:1516; *16:1518; *17:1455; *18:1485; *19:1465; *20:1546; *21:1546” (Hüseyin Arslan, a.g.e., s.133)

48 ■ "PİYASA" NIN KARŞITI "PAZAR"

Serez	817(?)/ 987*19	-	1.093	1.204	-	-
Manastır	441/567	-	845	-	-	1.076
Üsküp	826(?)/ 9655(?)	-	842	1.252*20	1.794	-
Sofya	-	-	709	1.427*21	1.477	-

Son olarak bu nüfusun yüzde 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda yaşadığı³⁰ düşünülürse nüfus hareketlerinin Osmanlı toplumu açısından ne anlama geldiği daha kuvvetlice kavranacaktır. Burada ayrıca bir istatistiğe daha yer vermekte fayda vardır:

Tablo 5: Ankara Sancağı'nın tahmini nüfusu ve konar-göçer teşekküllerin bu nüfus içerisindeki oranı.³¹

Zümreler	1463		1523/30		1571	
Şehir	-	-	12.078	%8.51	26.241	%9.41
Kasaba	-	-	2.112	%1.49	6.207	%2.23
Köy/Mezraa	56.812	%96	67.499	%47.59	137.199	%49.21
Konar/göçer	2.025	%3	60.156	%42.41	109.138	%39.15
Yamak	104	%1	-	-	-	-
TOPLAM	58.941	100	141.845	100	278.785	100

Nüfus hareketlerinin toplum üzerinde sahip olduğu etkiye; Osmanlı nüfusu açısından tespit edilebilecek bazı bölgelere; genel hatlarıyla 15. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl başlarına kadar nüfusa ilişkin bazı rakam ve tablolara yer verilmiş olan başlığa burada nokta koymak vakti

³⁰ Şevket Pamuk, a.g.e., s.37

³¹ Emine Erdoğan, "Ankara Yörükleri: 1463, 1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre", OTAM, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 2005, S.18, s.133

gelmiştir. Tüm bu verilerin ileride daha da detaylı bir şekilde ve başka verilerle ilintili olarak irdeleneceğini hatırlatmakta fayda umulmaktadır.

1.1.3. Toplumsal Yapılar

Osmanlı, ait olduğu “*gelenek*”i öncelikli olarak kendisini oluşturan nesiller vasıtasıyla devralmıştır. Bir dönemin bilgisine sahip olan insanın, bir devletten başka bir devlete geçmesiyle böyle bir aktarım gerçekleşmiş olur. Bu insan ögesi toplumsal görevlerini de neredeyse tamamen muhafaza eden bazı zümrelerden oluşmaktadır. Böylece teorik birikimle birlikte pratik de canlı bir şekilde bir toplumdan bir başka topluma intikal eder. Nitekim İbn Haldun’a göre de bir devlet daha dağılma sürecinde iken toplumsal yapı yeni kurulmakta olan başka bir devletin tabiiyetine geçer. Osmanlı toplumu da bu insan ögesini Anadolu Selçukluları’ndan tevarüs etmiştir. Osmanlı toplumunun Selçuklulardan devraldığı pratik (müesseseseleşmiş olan bilgi) yani toplumsal yapılar Aşıkpaşazade’nin de bildirdiği gibi: *Ahiyân-ı Rûm*, *Baciyân-ı Rûm*, *Gâziyân-ı Rûm* ve *Abdalân-ı Rûm*’dur. Osmanlı devletini kuran, Selçuklu sosyal yapısının esasları olan bu dört zümredir.³² Esasen bu iki teşkilatın (*Ahiyân-ı Rûm* ve *Baciyân-ı Rûm*) Selçuklu Sultanı 1. Gıyaseddin Keyhüsrev’in ikinci saltanatı yıllarında Selçuklu Devleti’ni yeniden yapılandırma çalışmalarının bir parçası olarak devletin destek ve himayesinde kurulduğu görülmektedir.³³ Aşağıda da bu yapılar hakkında bilgiye yer verilmektedir.

³² Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.17

³³ Mikail Bayram, “Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, SÜ Yay., S.10, s.1

1.1.3.1. Ahîyân-ı Rûm

Osmanlı devletinden önceki Müslüman Türk devletlerinde esnaf teşkilatına yön veren ve Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde de tesirini devam ettiren iki önemli müessese vardır. Bunlar *Fütüvvet* ve *Ahî Teşkilatı*'dır.

Fütüvvet teşkilatı Abbasi Halifesi En-Nasır Li Dinillah tarafından kurulmuştur.³⁴ Tasavvufi yapılanmalar ile arasında sıkı bağlar bulunan bu teşkilat manevî değerlerle iktisadî gayretleri bütünleştirmiştir. Teşkilat daha sonra Ahî teşkilatına da kaynaklık etmiştir.

İslam âlemindeki parlak kültür ve zengin ticarî hayatı ortadan kaldıran Moğol istilası³⁵, büyük Türk kitlelerinin özellikle Anadolu'ya yönelmelerine sebep olmuştur. Böylece Azerbaycan ve civarında bulunan ve kendilerine Ahî diyen bazı kitleler de diğer derviş-gaziler ile birlikte Anadolu'ya yönelmişlerdir.³⁶ Moğol-İlhanlıların Orta Anadolu'ya hâkim olmaları ile birlikte bu halk kitleleri maruz kaldıkları baskı sonucunda Batı Anadolu'ya yönelmişlerdir. Bu göçlerin meydana geldiği süreç Büyük Selçuklu Devleti döneminde başladığı gibi Anadolu Selçuklularının yıkılışlarına kadar devam etmiştir. Anadolu'da toplanan farklı toplum kesimleri, aynı süreçte meydana çıkan bilgi birikimi ile de yoğrulmuşlardır. Bu birikime de değinmekte fayda vardır.

Anadolu'da özellikle Danişmendîliler döneminden başlayarak tıp, astronomi (hey'et), matematik ve felsefe gibi aklî ve tabîî ilimlerde faaliyet gösteren ilim adamları olduğu bilinmektedir. Bu ilim adamlarının dini ilimlerle pek de ilgilenmedikleri dikkati çeken diğer bir durumdur. Bunda özellikle ilk devir Selçuklu sultanlarının ve

³⁴ Mikail Bayram, a.g.m., s.2

³⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s.161

³⁶ Mikail Bayram, a.g.m., s.1

Danışmendli devlet adamlarının Mu'tezile eğilimli olmalarının etkisi vardır.³⁷

Mevzubahis akımın mensupları, bilimden sanat ve iş alanında faydalanılabileceğine dâir fikirler ileri sürmüş ve bu yolda eserler de telif etmiştir.³⁸ Böylece aklî ve tabîî ilimler alanında ciddi bir birikim oluşmuştur. Moğol istilalarının yol açtığı göç dalgalarından sonradır ki, Anadolu'da tasavvufun temelleri atılmıştır.³⁹ Artık Anadolu'da mutasavvıflar ve mu'tezilîler arasında vukû bulan münazaralar dolayısıyla ciddi bir birikim oluşmuştur.⁴⁰ Bu yolla tasavvufi anlamda da ilmin sanata etkisi üzerine görüşler ortaya çıkmıştır.

13. yüzyıl başlarında bir Kübrevî Şeyhi olan Necmeddin Daye'nin Sultan Alaaddin Keykubad'a sunduğu *Mirsadü'l-İbâd* da bu görüşler ışığında ortaya çıkmıştır.⁴¹ Anadolu'da bir süre gelişme gösteren bu zihniyetin uygulayıcıları hirfet ve zanaat erbabı olan Ahîler'dir. Ana-

³⁷ "Mu'tezile, Eş'arî ve Maturidi mezhepleri arasındaki mücadeleye, İslam devletleri, Hicri IV asırdan itibaren Eş'arî ve Maturidi mezhepleri tarafında dahil olmuştur. Böylece tasavvufi düşünce rağbet kazanmıştır." (Mikail Bayram, a.g.m., s.3)

³⁸ Bu eserlerden bazıları; II. Kılıçarslan zamanında Kayseri'de yaşayan Tiflisli Hubeyş b. İbrahim'in "*Beyânü's-sınâ'a*"sı, Diyarbekir Artukluları devri bilgini Cizreli Ebu'l-İzz İsmail b. Er-Rezzaz'ın "*El-Camî' Beyne'l-İlm ve'l-Amel*"idir. Bunlardan ikincisi pek çok otomatik makine projesinin çizimlerini de ihtiva etmektedir. (Mikail Bayram, a.g.m., s.6)

³⁹ Kübrevilik, Kalenderilik ve Sühreverdilik gibi birçok tasavvufi akım, Anadolu'da özellikle de şehirlerde yaşayan halkın dini hayatında ihmal edilemeyecek bir üstünlüğe sahip olmuştur. (Ahmet Y. Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Temmuz 2000, s.62-63)

⁴⁰ Bu iki görüşün Anadolu'da Ahiliğin bilimsel temellerinin oluşmasında etkili olduklarına dâir görüşler mevcuttur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için: Mikail Bayram, a.g.m.,

⁴¹ Mikail Bayram, a.g.m., s.6

dolu'da Ahîliğin kurucusu olarak tanınan Ahî Evren'in bu konuya önem verdiği ve eserlerinde sık sık ilmi iş ve sanat alanında kullanmak gerektiğini ifade ettiği⁴² bilinmektedir. Ayrıca Ahî Evren; Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh ve Tasavvuf gibi ilimler yanında Felsefe ve Tıp sahasında da sivrilmiş ve bu konularda eserler vermiştir. İbn-i Sina, Sühreverdi el-Maktul ve Razi'nin eserlerini okumuş olduğu⁴³ göz önünde bulundurulursa, Anadolu'ya hem tasavvufi hem de akîl bilginin ulaşmış olması kesindir.

Ahî Evren(Hace Nasirüddin Mahmud)'in bazı konulardaki görüşleri, bu çalışmanın konusu açısından gayet mühimdir. Yukarıda anlatılmaya çalışılan süreç sonucu ulaşılan zihnî seviye Osmanlı'ya Selçuklulardan intikal etmiş olan esnaf-zanaat teşkilatının zihniyetini de ifade etmektedir. Ahîliğin bu birikimi, içerisinde aşağıda yer verilecek olanlarla benzer görüşlerin bulunduğu *Ahî Şecere-nâmeleri* ve *Ahî Fütüvvet-nâmeleri* ile muhafaza edilmiş ve Osmanlı'ya da bu yolla ulaşmıştır.

Üretim bahsinin bazı alt başlıkları içerisinde ortaya konmaya çalışılacak olan üretime dair yaklaşımların da işte bu yapının etkisi altında olduğu herkesin malumdur. Bu sebeple Ahî Evren'in bazı konulardaki şu görüşlerini vermek gerekmektedir:

"Allah insanı medeni tabiatlı yaratmıştır: Bunun anlamı şudur: Allah insanı yemek, içmek, giyinmek, evlenmek, mesken edinmek gibi çok şeylere muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu yüzden demircilik, marangozluk gibi birçok meslekleri yürütmek için çok insan gerekli olduğu gibi demircilik ve marangozluk da bir takım alet ve edevatla yapılabildiği için bu alet ve edevatı tedarik için de

⁴² Mikail Bayram, a.g.m., s.7

⁴³ Hatice Konukseven, "Hz. Mevlana, Ahi Evran ve Şeyh Sadreddin-i Konevi'nin Konya Halkının Eğitimindeki Rolü", Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2006, Konya, s.49

çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın (toplumun) bir kesiminin sanatlara yönelmesi ve her birinin belli bir sanatla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.”⁴⁴

“Birçok insanın bir arada çalışması sanatkârlar arasında rekabet ve münazaaya sebep olabilir çünkü bunların her biri kendi ihtiyacına yönelince menfaatler çatışması ortaya çıkar. Karşılıklı hoşgörü ve affetme olmadığı zaman münazaa ve ihtilaf zuhur eder. O halde bu insanlar arasındaki ihtilafı halledecek kanunlar koymak gereklidir. Bu kanun şeriata uygun olmalı ki ona uyulsun ve insanlar arasındaki ihtilafın halline vesile olsun. İhtilafsız bir ortam yaratılınca herkes rahatça umduğunu elde eder. İhtilaf zuhurunda ise bu kanuna müracaat ederek ihtilaf- lar ortadan kaldırılabılır. Peygamberlerin şariat koymaları bundandır”⁴⁵

“Toplum çeşitli sanat kollarını yürüten insanlara muhtaç olduğuna göre bu sanatların her birini yürüten çok sayıda insanların belli bir yerde toplanmaları ve sanatkârların her birinin kendi sanatlarıyla meşgul olmaları sağlanmalıdır ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.”⁴⁶

Yukarıda da bahsedildiği şekliyle böylesine canlı bir fikrî ve ilmî ortamın bulunduğu Anadolu'da; Moğol etkisi ve diğer bazı sebeplerden kaynaklanan inkıraz süreci ile birlikte bir de intikal dönemi başlamıştır. 1235'te Moğol tabiiyetini tanıyan, 1243'te Baycu idaresindeki Moğol kuvvetlerince Orta Anadolu bölgesi istila edilen ve 1277'den sonra da doğrudan Moğol hâkimiyetine bağ-

⁴⁴ Mikail Bayram, a.g.m., s.7

⁴⁵ Mikail Bayram, a.g.m., s.8: Dikkat edilirse bu görüşler, yine İslam alimleri olan Gazâlî'nin ve İbn Haldun'un ve hatta modernitenin işbölümü yaklaşımlarıyla da örtüşmektedir. İşbölümü ile ilgili yaklaşımlara sırası geldiğinde yer verileceğinden burada detaylandırmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

⁴⁶ Mikail Bayram, a.g.m., s.9

lanan Anadolu’da; Moğol idaresinin yaygın olarak nüfuz kazanmasıyla başlayan ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin batı sınırları yönündeki büyük nüfus hareketleri, 13. yüzyıl boyunca devam etmiştir.⁴⁷

Moğolların ve Selçuklu devlet adamlarının Ahî ve Türkmen çevrelere uygulamış oldukları siyasî ve fikrî baskılar sonucu bu çevreler büyük kitleler halinde Batı Anadolu’ya doğru hareket etmişlerdir. Bu göç Anadolu Beylikleri dönemi boyunca ve özellikle de Osman Bey’in Anadolu’daki Türklerin liderliğine geçişinde önemli bir rol üstlenmiştir. Buraya kadar haklarında bilgi verilmiş olan Ahîler ve diğer toplumsal yapılar Anadolu Selçukluları’na karşı bir isyan hareketi⁴⁸ gerçekleştirerek büyük halk kitlelerinin bu göç dalgasına katılmasına sebep olmuşlar ve aynı zamanda bu kitleleri peşlerinden sürükleyerek toplumsal yapının Osmanlıların tabiiyeti altına girmesini sağlamışlardır.

Buraya kadar hakkında izahatta bulunulmaya çalışılan bu yapı geleneksel bir yapı olarak Anadolu Selçukluları’ndan Osmanlı’ya intikal etmiştir. Muhtevasının oluşumunda önemli bir yere sahip olan tasavvufun da böylece Osmanlı zihniyetine aktarımını sağlamıştır.

⁴⁷ Halil İnalcık, “The Question of The Ottoman State”, çev. Tahir Sünbül, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, AÜDTCF Tarih Bölümü, C.XV, S.26, s.330

⁴⁸ “Babaîler isyanının üzerinde geliştiği sosyal tabanın ikinci önemli ögesi, isyanın hazırlanmasından propaganda safhasının yürütülmesine, teşkilatlanmasından yönetilmesine kadar bütün aşamalarında birinci derecede rol alan heterodoks derviş zümreleridir.” derken Ocak da aynı durumu vurgulamaktadır.” (Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.62)

1.1.3.2. Bacıyân-ı Rûm

Osmanlı devletinin Anadolu'ya bütün müesseseleri ile yerleşerek, burada Türk-İslam medeniyetini kökleştirmesi bir takım toplumsal dinamiklere dayanması ile mümkün olmuştur. Osmanlı toplum müesseseleri içinde bu dinamik unsurlardan birini “aile” oluşturmaktadır.⁴⁹ Aile içerisinde muhakkak en önemli birey olarak kadın ön plana çıkmaktadır. Osmanlı ise kadına dâir birikimini de yine kendisinden önce Anadolu'da bulunan toplumdan intikal ettirmiştir. Bu birikim de Ahîliğin kadınları örgütleyen bir türevi olan Bacıyân-ı Rûm ile Osmanlı'ya taşınmıştır. Gaziler askerî hareketin, Ahîler sosyo-ekonomik yapılanmanın, Abdallar eğitim ve imaret işlerinin Bacılar da gerek sosyo-ekonomik yapılanmada gerek eğitim ve imarette tüm toplum kurumlarının inşasında yerlerini almışlardır.⁵⁰

Aşıkpaşazade'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmanî*'nda bahsetmiş olduğu dört toplumsal unsurdan birisi de *Bacıyân-ı Rûm*'dur.⁵¹ O dönem Türkmen kadınlarının böyle bir teşkilat kurabilecek durumda olamayacakları yönünde birtakım iddialar da ortaya atılmıştır. Ancak bu görüşe karşı çıkan Fuad Köprülü, bu teşkilatın icra ettiği vazifeler hakkında da açık bir görüş ortaya koymamıştır.⁵² Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucunda, *Bacıyân-ı Rûm*'un da *Ahiyân-ı Rûm* gibi bir görev ifâ ettiği ortaya konmuştur.

⁴⁹ Kadriye Y. Koca, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, 1. Baskı, İstanbul, Beyân Yay., Mart 1998, s.9

⁵⁰ Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.38

⁵¹ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.14

⁵² Mikail Bayram, “Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, C.VI, s.365

Doğudan bu mıntıkaya (Batı Anadolu'ya) gelen Türkmenlerin erkeklerini, Ahi erkekleri; kadınlarını da Fatıma Bacı'nın yetiştirdiği 'Bacıyân' grubu terbiye etti.⁵³ Bacıların, kimi zaman Ahîlerle aynı çarşılarda işyerlerine sahip oldukları, dokumacılık gibi bazı meslekleri yürüttükleri bilinmektedir. Bu yolla Osmanlı'ya intikallerinden sonra birçok mesleğin köylere kadar yayıldığı ve Türkmen kadınlarının bu vesile ile meslek sahibi olarak iktisadi faaliyetlerin içerisine girdikleri de bir gerçektir.

Bilindiği üzere, Ahîlik mensuplarına yalnızca meslekî anlamda değil, gündelik hayatın akışında da sahip olmaları gereken bilgileri ve eğitimi sağlamıştır. Bacılar da muhtemelen çalışma hayatı içerisinde ve hem de günlük hayatın diğer alanlarında mensuplarına verdiği eğitimler ile yeni nesilleri yetiştirecek birikimi de sağlamıştır. Gerçi çalışma hayatı şeklinde bir ifade ile günümüz algısının etkisiyle, bir işyerinde başlı başına gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler hatıra gelmektedir. Oysaki Anadolu kadını, iktisadi faaliyetleri "günlük işler" olarak telakki eder. Evi, ailesi için çalışmayı hayatın bütününden ayırmadığı gibi bu faaliyetleri kolektif bir üretim bilinciyle gerçekleştirir. Asıl olan evin ve ailenin ihtiyaçlarını karşılamak olsa da zaman zaman ürettiklerini pazarda satan Anadolu kadınları da mevcuttur.⁵⁴ Gerçi burada vurgulandığı şekliyle iktisadi faaliyetlere bakış açısı, sadece Anadolu kadını için değil, Osmanlı toplumunun neredeyse tamamı için böyledir. Bilhassa klasik dönemde iktisadi hayat geçim hayatıdır. Nitekim iktisadi hayatın böylesine odaklanılmış bir halde ortaya çıkması özellikle modern dönemin inşasıdır. Bu haliyle Koca'nın anlattığı

⁵³ Hatice Konukseven, a.g.t., s.61

⁵⁴ Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.48

“hayatla bütünleşmiş iktisat”⁵⁵ yaklaşımı diğer geleneksel toplumlar gibi Osmanlı toplumu için de geçerlidir ve bu alan erkek bireylerde Ahîlerin ve kadın bireylerde de Bacıların ahlaki değerler sisteminin kontrolü altındadır.

Bu çalışmada yalnızca, Osmanlı toplumunda kadınların toplum hayatının her alanında nasıl bir yerde bulunduklarını belirtmek, özellikle de yeni nesillerin yetiştirilmesinde üstlendikleri rol açısından mensup oldukları değerler sistemine vurgu yapmak yeterli olacaktır. Bu nedenle Baciyân-ı Rûm bahsini bitirmek doğru olacaktır.

1.1.3.3. Gâziyân-ı Rûm

“Erdungrıl Gazi bunu işitti ki Selçuk Hanedanı neslinden Sultan Alaaddin, Acem'den Rûm'a gelip padişah oldu: “Öyleyse bize dahi vâcib oldu ki erin kadri, kıymeti bilinir memlekete gidelim, biz de gaza edelim” dedi.”⁵⁶ Aşıkpaşazade'nin aktarmış olduğu bu bahis, Anadolu'da Moğol baskısı altında olan ve Anadolu'ya göç eden diğer Türkmen topluluklarının da tazyiki ile Osmanlı'nın tabiyetine giren unsurların özellikle Osmanlı'yı tercihlerine etki eden ‘Gazâ’ anlayışına vurgu yapmaktadır. Ayrıca “Acem'den Rûm'a gelip padişah oldu” ifadesiyle bir devlet kurma amacının da altı çizilmektedir. Bu ifade, İbn Haldun'un asabiyetin gayesi arasında saydığı mülk, iktidar olma, hakimiyet tesis etme ve devlet kurmaya işaret eder.⁵⁷ Ki bu yönüyle ‘Gazâ’ geleneksel bir devletin kuruluşu sürecinde önemli bir yere sahiptir. Hatta ‘Gazâ’; insan unsurunu Anadolu Selçuklularından başka bir Türk beyliğine değil de Osmanlı'ya intikal ettiren en önemli sebeptir.

⁵⁵ Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.49

⁵⁶ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.165

⁵⁷ İbn Haldun, a.g.e., s.101

Hoca Sadettin de eserinde 'Gazâ'daki amacı anlatır ve Osmanoğulları'nın 'Gazâ'yı bir vazife bilinci içerisinde üstlenmelerine yer verir.⁵⁸

Osmanlı toplumunun Anadolu Selçukluları'ndan devralmış olduğu dört zümreyi aslında birbirinden çok da fazla ayrı düşünmemek gerekmektedir. Şöyle ki; Ahîler, Bacılar, Gaziler ve Abdallar olağan şartlarda içinde bulundukları kesimlerin günlük faaliyetleri ile hayatlarını devam ettirirken olağanüstü durumlarda (savaş, göç vs.) birbirlerinin vazifelerini ve toplumun ihtiyacı olan diğer vazifeleri ifâ edebilmektedirler. Özellikle Abdallar için kullanılan "Alp-eren" kavramının muhtevası ile bu daha da iyi anlaşılmaktadır.

Aslında derviş olan fakat savaşçılıklarıyla da bilinen kimselerin 13. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya göç ettikleri bilinmektedir. Hem Gâziyân-ı Rûm ve hem de Abdalân-ı Rûm zümresi içerisinde yer alan bu insanlar yukarıda bahsedilen durumu ve bu toplum kesimleri arasındaki geçişliliği gayet iyi ifade edebilmektedir. Nitekim Ahîler de aynı zamanda bir tarikat zümresinin şeyhi olabilmektedirler. Ancak burada Gâziyân-ı Rûm bahsinden kasıt -Aşıkpaşazade'nin de belirttiği şekliyle- Osmanlı devletinin kuruluşu döneminde Anadolu'da bulu-

⁵⁸ "Nihayet fesat ve zulmun karanlığı, inançsızlık ve küfrün siyahlığı, Rûm diyarını, sapıklık baykuşuna konak, gözleri kor gibi yanan kömürü andıran yarasaya durak edince, gerçek dinin cihanı aydınlatan ışığı ve din yolunda savaşanların, dünyayı tutan kılıçların berki ile onu aydınlatmak şart olmuştur. Bunun sonunda Allah'a eş koşmanın, Tanrı ile çekişmenin ortadan kaldırılması için, yukarıda yapılan açıklama gereğince, Allah'ın bu yoldaki hükmü ile tükenmek bilmeyen bir çaba harcamak gerekmiştir İslam'ın eserlerini yüceltmeye, Hanefi mezhebinin önderliğini etmeye aday olmak ta, cennet tac ile Tanrının yönelişi, üzerlerine ve zamanın bitişiye dek, saltanat tahtı onlara ve onların torunlarına olsun, Osman oğullarından gelen sultanlara verilmiştir." (Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., C.I, s.3)

nan Türkmen kitlelerinin Osmanlı'ya yönelişindeki amaca vurgu yapmak içindir. Yoksa bahsedilen bu zümreler birbirinden sıkı kurallar ile ayrılan toplum tabakaları değildir. Ancak bu ayrımların oluşması toplumda bulunan bu grupların kendilerine has bir hayat tarzına sahip olmalarından ileri gelmektedir.

Gâziyân-ı Rûm hakkında da buraya kadar verilen malumat yeterli görülmele birlikte esasında başlı başına ve derinlemesine araştırmaların konusu olan bu zümrenin 15 ve 16. yüzyıllardaki dönüşümünün anlatılması icâb etmektedir. Fakat bu çalışmanın sınırları buna müsait değildir.

1.1.3.4. Abdalân-ı Rûm

Osmanlı tarihçilerinin, özellikle de Aşıkpaşazade'nin tanıklıkları ilk Osmanlı Sultanlarıyla, Babai hareketinden çıkmış ve 16. yüzyılda Abdal olarak adlandırılan heterodoks dervişler arasındaki yakın bağı bize göstermektedir.⁵⁹ Aşıkpaşazade'nin eserinde sıraladığı dört toplumsal zümreden birisi de bu Abdalân-ı Rûm'dur. Şunu belirtmekte de özellikle fayda sezilmektedir ki bahsi edilen toplumsal zümreler arasında bir geçişlilik de söz konusudur.⁶⁰ Osmanlı toplumunun -özellikle iktisadî hayat bağlamında dünyaya bakışında önemli etkisi olduğunu bildiğimiz tasavvuf, Ahîlerden başka özellikle de bu yapı vasıtasıyla Anadolu Selçukluları'ndan intikal etmiştir.

⁵⁹ Irène Mélikoff, a.g.m., s.154

⁶⁰ Arpaguş'un Köprülü'den alarak vurguladığı şekliyle; Ahîlerin alplarla temasa geçtikleri, tasavvuf rengine büründükleri, devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, büyük tacirlerin mensup olduğu bir yapı olduğu açıkça söylenebilir. (Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı*, 2. Baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat, Aralık 2006, s.98)

Babalar, abdallar veya dedeler; medrese menşe'li fakihlerin öğrettiklerinden daha basit ve sade bir İslamiyet anlayışını Anadolu'da yayıyorlar ve yine Anadolu şartlarına uygun bir halk tasavvufunu da oluşturuyorlardı⁶¹ Onlar ifâ ettikleri vazife dolayısıyla; Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli roller üstlenmiş dervişler grubudur.⁶²

Aşıkpaşazade'nin tüm Abdalân-ı Rûm adı altında tanımladığı babalar, Anadolu'da yayılmış büyük bir grup oluşturmuşlardır.⁶³ Özellikle Moğol baskısından uzak bir yerde bulunması sebebiyle Osmanlı topraklarına gelen bu dervişler, geçimleri için ve halkın eğitimini sağlamak gibi amaçlarla zaviye kurmaktaydılar.⁶⁴ Osmanlıların ilk hükümdarları tarafından Rum Abdalları'na gösterilen yakın ilgi ve müsamaha bunlardan birçoğunun adı geçen beyliğin arazisinde toplanmasına sebep oldu.⁶⁵ Hakkında kesin hükme varılması güç olan bu dervişler, bazı araştırmacılar tarafından bir tarikat gibi algılanmışlarsa da 14. asırda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde abdal lakaplı Türk dervişlerinin yaşadığı ve 15. asırda da Rûm abdalları ismini taşıyan dervişler zümresinin mevcudiyeti tarihî kaynaklardan öğrenilmektedir.⁶⁶

Anadolu Selçukluları zamanında birinci ve ikinci Moğol istilası ile Anadolu'ya gelen dervişlerden genel olarak Kalenderîlik, Yesevîlik, Haydarîlik ve Vefâîlik gibi dört ayrı grupta bahsedilmektedir. Bununla birlikte Anadolu'da da Vahdet-i Vücut mektebine mensup bir takım tasavvufî yapılar meydana gelmiştir. Ocak bunları özellikle ikili bir ayrıma tabi tutar:

⁶¹ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.63-64

⁶² Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.99

⁶³ Halil İnalçık, a.g.e., s.22-23

⁶⁴ Halil İnalçık, a.g.e., s.22

⁶⁵ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.214

⁶⁶ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.100

*“Ahlakçı ve faal karakteriyle hemen dikkati çeken ilki, Anadolu’da bütün devirlerin en ünlü mutasavvıflarından biri olan Muhyiddin-i Arabî ve evlatlığı Sadreddin-i Konevî ile müritleri tarafından temsil olunmuştur. Birincisine nazaran taban tabana zıt ruhu, daha müsahamacı ve estetik karakteriyle kendini gösteren ikincisi ise, temsilcilerini, Kübrevîlik ve Sühreverdîlik diye anılan iki büyük tarikatın mensupları arasında bulmuştur.”*⁶⁷ Bununla birlikte abdalların Babai isyanı ile olan ilişkilerini ve Selçukluların Moğol boyunduruğuna girmesinden sonra onların Batı Anadolu’ya doğru hareket ettiklerini belirtir ve nihayet 14 ve 15. yüzyıldan sonra Bektaşîliğe dönüşümü ile bu zümrenin ne şekilde varlığını devam ettirdiğini de izah eder.⁶⁸ Esas olarak Abdalân-ı Rûm vasıtasıyla Osmanlı’da tasavvufun ne şekilde yerleştiği ve hangi kanallarla varlığını sürdürdüğüne dâir şu bilgiler verilebilir: Yeseviye (Ahmed Yesevi-1166 ve Hacegan geleneği); Kadiriyye (Abdülkadir Geylani, 1166); Rıfaiye (Ahmed Rıfai, 1182); Kübreviyye (Necmeddin Kübra, 1221/Dâvud-ı Kayseri kanalıyla); Sühreverdiye (Ebu Hafs Ömer Sühreverdi, 1234); Ceştiye (Muinuddin Hasan Ceşti, 1235); Şazeriye (Ebulhasan Şazeri, 1258); Bektaşîye (Hacı Bektaş-ı Veli, 1270); Mevleviye (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1273); Sadiye (Saduddin bin Musa Cebbavi, 1300); Nakşibendiye (Bahauddin Nakşibend, 1388/Molla Cami 1380, Alaaddin Atar 1399 ve Übeydullah Ahrar 1490, İmam Rabbani 1624); Halvetiye (Ömer bin Ekmelüddin Lahici, 1397)/Zeyniye; Bayramiye (Hacı Bayram-ı Veli, 1429)/Şemsiye-Melametiye-Celvetiye.⁶⁹

⁶⁷ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.62-63

⁶⁸ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.219-220

⁶⁹ Hasan Akgündüz, Klasik Osmanlı Asırlarında Tekke Egitimi, Amaçlar ve Araçlar E-SOSDER, 2004, C.III, S.7, s.25-26

Buraya kadar anlatıldığı üzere Abdalân-ı Rûm, Horasan menşeli tasavvuf hareketinin ve ayrıca heterodoks Türkmen dervişlerinin hâkim olduğu, bilhassa Anadolu’nun batısında ve Balkanlarda yerleşerek İslam’ın buralarda yaygınlaşmasına büyük katkıda bulunan bir toplumsal zümredir. Bu zümrenin daha sonraki gelişimiyle, Muhyiddin İbn Arabî’nin “vaḥdet-i vücûd” mektebine mensup olarak Anadolu’da tasavvufî akımın bilhassa halk tabanında etkin olmasında önemli bir vazife görmüştür. Osmanlı toplumunun dünya algısı üzerinde oluşturduğu tasavvuf eksenli etkisi yüzyıllar boyunca kalıcı olmuştur. Öyle ki, Osmanlı deneyimi, Moğol istilasından sonra siyasî-askerî-sosyal çatışmaların egemen olduğu Anadolu coğrafyasında tasavvuf ve tekkenin onarıcı ve dönüştürücü vizyonu ile ortaya çıkmıştır.⁷⁰

⁷⁰ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.24

1.2. Mekân Unsuru

Bir toplumun hayatı boyunca kurduğu her türlü mekân, onun bilgi ve birikiminin taşındığı yerler olmuştur. Bu gibi yerlerin bir toplumdan veya nesilden diğer bir toplum ya da nesle intikali yine “*gelenek*”in de aktarımını sağlar. Bahsedilen bu yapılar içerisinde özel bir yer tutan eğitim kurumlarına hususiyetle değinmek gerekmektedir. Bu eğitim-öğretim kurumları ve buralarda vazifeli insanların da ilk zamanlarda Selçuklu ve bakiyesi beyliklerden Osmanlı’ya intikal ettiği de açıktır.¹ Aşağıdaki bahislerde de bunlara yer verilecektir.

¹ Bu gerçeği Unan bir makalesinde şöyle dile getirmektedir: “İznik Orhaniyesi adıyla ilk Osmanlı medresesinin kuruluşuna kadar, Osmanlı Beyliği’nde eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğüne dair elimizde bugün hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak pek muhtemeldir ki, Anadolu’nun ve İslam dünyasının medrese bulunmayan yerleşim yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği sınırları içinde de, bu hususta cami ve mescidler mühim bir rol oynamışlar, hem ibadet ve hem de -küçük ölçekli de olsa- eğitim ve öğretim mahalli olarak hizmet vermişlerdir. Gerek kaza ve gerekse eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde ihtiyaç duyulan yetişmiş elemanlar ise, yine muhtemelen pek tabî’î olarak, Anadolu’nun Konya, Kayseri, Sivas vs. gibi birer kültür merkezi durumundaki eski büyük Selçuklu şehirlerinde ve kuruldukları bölgelerin İslami geçmişleri daha eski ve köklü olan Anadolu’nun öteki beyliklerinin başkentlerinde yetişen, fakat buralarda siyasi ve sosyal istikrarın bozulmasıyla huzuru kaçtığı için sığınabileceği emniyetli yerler arayan, bu sebeple Osmanlı topraklarını bir melce’ ve me’men olarak gören insanlar ta-

Medreseler, cami-tekke ve zaviyeler, sohbet odaları şeklinde üçlü bir ayırım tercih edilmiştir. Medreseler, hem dinî bilginin hem de dünyevî bilginin ilmî düzeyde tespit edildiği, genişletildiği; cami-tekke ve zaviyeler ise dinî ve ahlakî bilginin cemaate aktarıldığı yerler olmuştur. Sohbet odaları ise bir miktar daha tarihi bilginin belki doğrudan dinî olmayan belki de dinî şahsiyetlerin menkıbeleri şeklindeki bilgilerin aktarıldığı yerler olmuştur. Bu şekli ile ilmî, tasavvufî-ahlakî ve tarihî şeklinde üç ayrı muhtevaya sahip bilginin aktarıldığı ayrı mekânlar hakkında bilgi verilmiş olacaktır. Geleneksel dünyada bu üç bilgi alanının birbiriyle geçişlilik arz ettiği göz önünde bulundurulursa, çalışmada bu ayrıma dikkat çekmekteki amaç bunların modern anlamdaki gibi ayrı alanlar olduğunu vurgulamak kesinlikle değildir. Yalnızca dönem insanına farklı muhtevalardaki bilgi alanlarının dahi ne tür bilgiler ulaştırdığına dikkat çekmek gayesi ile bu vurgu yapılmaktadır.

1.2.1. Medreseler

Bu başlıkta Osmanlı Devlet ve ilim adamlarının yetişmesinde birinci derecede rol oynayan bu sistem hakkında bilgiler verilecektir. Zira toplum hayatı açısından Selçuklu ve ardından Osmanlı devletinde ortaya çıkan müesseseler genel olarak bu medreseler vasıtasıyla aktarılan ve üretilen bilgilere dayanarak geliştirilmiştir. Özellikle Osmanlı pratiğini yöneten devlet adamlarının yetişmesinde bu medreselerin yetiştirmiş olduğu âlimlerin etkisi yadsınamaz. Nitekim medrese eğitime geçişte en önemli faktör, Sünniliğin geliştirilmesi ve devlet memur-

rafından karşılanıyordu." (Fahri Unan, "Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", OTAM, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1997, S.8, s.371-372)

larının yetiştirilmesi gayesidir.² Bu bakımdan medreselere daha doğrusu bu medreselerle Osmanlı'ya kadar getirilen İslam düşüncesine değinmemek Osmanlı geleneğini anlamak yolundaki en büyük hatalardan birisi olmaktadır.

İslamiyet'in başlangıç yıllarında (7. yüzyılın ortalarına doğru) Camiler, Kuran-ı Kerim, Hadisler ile bunları temel alan Tefsir, Hadis, Kelam, Akaid, ve Fıkıh gibi derslerin okunduğu birer okul durumundaydı. Bu derslere zamanla Sarf-Nahiv, Belagat, Mantık, Siyer, Tarih ve Hikmet gibi dersler de ilave oldu.³ Abbasî Devleti'nin ilk zamanlarında artan tercüme faaliyetleri sonucu Halife el-Me'mûn (813-833) devrinde Bağdat'ta Beytü'l-Hikme (Hikmet Yurdu) adında bir ilim merkezi kuruldu. Çok geçmeden 9-10. yüzyılda Musul'da Dâru'l-İlm adlı müesseseler kuruldu. Bunlardan en meşhurları Fatımîler'in kurdukları olmuştur.

Selçuklular devri Türk tarih ve medeniyetinin bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde eğitim alanında en büyük yenilik şüphesiz yüksek öğretim müesseseleri olan medreselerin kurulmasıdır.⁴ Fatımîler tarafından açılan Dâru'l-ilmlere karşılık Horasan ve İran'da câmilerden ayrı olarak öğretim yapmak ve talebelerin barınmasını sağlamak amacıyla medreseler kurulmaya başlandı.⁵ Büyük Selçuklular döneminin Nizamiye Medreseleri bütün İslam dünyasının İslam anlayışı üzerinde etkili olmuştur.⁶

² Abdülhaluk Çay, "Anadolu Selçuklularında Medreseler", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1984, S.1, s.101

³ Ali Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Manisa, Celal Bayar Üni. SBE., 2003, C.I, S.2, s.67; Abdülhaluk ÇAY, a.g.m., s.101

⁴ Ali Öngül, a.g.m., s.67

⁵ Ali Öngül, a.g.m., s.69

⁶ "Dini bakımdan Hanefi ve Şafii fıkıhlarını öğreten Bağdat Nizamiyesi,

Bu sistemle ilmî seviyelerini yükselten Selçuklular, Şifî Fatımîler'in Kahire'de kurdukları Ezher ve Dârü'l-hikme vasıtasıyla yürüttükleri propaganda faaliyetlerine de karşı koyabilmişlerdir.⁷

Selçuklular devrinde ilk medrese Tuğrul Bey'in emriyle 1046 yılında Nişâbur'da kuruldu. Bunu Çağrı Bey'in ve Selçuklu veziri Kündüri'nin Merv şehrinde kurdukları medreseler izledi. Bunlardan sonra, Nizâmü'l-mülk tarafından Nişâbur'da İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders vermesi için kurulan ilk Nizâmiye Medresesi açıldı.⁸

Selçuklularda medresenin böylesine gelişme gösterdiği dönem aynı zamanda Anadolu'nun da Türkleşmeye-İslamlaşmaya başladığı dönemin hemen öncesine rastlamaktadır. Anadolu'nun medenî ve iktisadî gelişme ile birlikte, şehir hayatının büyük bir süratle ilerlemesi Sultan II. Kılıç Arslan devrinde başlamıştır. Bununla beraber Sultan II. Kılıç Arslan'ın son zamanlarında yaptıkları ve vakfiyesi Sultan'ın ölümünden 10 yıl sonrası bir tarih taşıyan Altun-Apa Medresesi ilk eğitim kurumu olarak gözükmektedir.⁹ Devletin ileri gelenleri de memleketin farklı yerlerinde medreseler yaptırmışlardır. Nitekim Anadolu Selçukluları döneminde resmi dinin medreselerde öğretilen Sünnî İslam olduğunu vurgulayan İrene

ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, buradan çıkan gençler memleketin selahiyetli şahsiyetleri olarak yüksek makamlar işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişapur, Merv, Belh, Herat, Tus, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer benzeri kurulan Bağdat Nizamiyesi'nin ders konuları ve programları, esas itibariyle, bütün İslam ülkelerinde ve Osmanlılar dahil, İslam-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir." (İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 19. Basım, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 1999, s.390)

⁷ Nebi Bozkurt-Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, C.XXVIII, s.323-333

⁸ Ali Öngül, a.g.m., s.69

⁹ Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.104-105

Mélikoff bu medreselerin kentlerdeki kültür hayatı üzerinde büyük etkileri olduğunu da belirtmektedir.¹⁰ Selçuklular devrinde Anadolu'da kurulan medreseleri diğer yerlerdeki medreselerden ayıran bir diğer özellik de ihtisaslaşmaya müsait olmalarıdır.¹¹

Vakıf yoluyla bütün ihtiyaçları karşılanan bu medreselerde okutulan dersler konusunda kesin bir bilgi söz konusudur. Hadis, Fıkıh, Hey'et, Riyaziye, Arap Dilbilgisi, Tıp, Edebiyat, Belagat ve Aruz gibi alanlarda görülen dersler tamamen Arapça olarak işlenmiştir.¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk medresesini 1330 yılında İznik'te Sultan Orhan kurmuştur.¹³ Bu medreseye önce Mısır'da yetişmiş, eserleriyle tanınmış âlim Dâvûd-ı Kayserî, ardından Tâceddin-i Kürdî, Alâeddin Ali Esved müderris olarak tayin edildi.¹⁴ Daha sonra Bursa ve Edirne'de açılanlarla da medresenin ilk aşaması tamamlanmıştır. İstanbul'un alınmasından sonra ise Fatih Sultan Mehmed'in açtığı Sahn medreseleriyle toplumsal düzen açısından yeni bir dönem başlamıştır.¹⁵

Mevcut veriler ve bilgiler, medreselerde tahsil ve tedris faaliyetlerinde, başlangıçtan itibaren mihverin, eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü müesseseler (=mektepler,

¹⁰ Irène Mélikoff, a.g.m., s.149

¹¹ "Medreseler okutulan derslere göre, medrese, darülhadis, darütub olarak sınıflandırmışlardı. Mesela Selçuklu devri Konya medreselerinden Sahib-ata Fahreddin Ali Darülhadisi (İlahiyat Fakültesi), Emir Bedreddin Muslih Medresesi bir fıkıh medresesi (Hukuk Medresesi) idi." (Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.105)

¹² Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.109

¹³ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, 1. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s.24

¹⁴ Nebi Bozkurt-Mehmet İpşirli, a.m.d., s.323-333: Burada bahsi geçen isimler Aşıkpaşazade tarafından da zikredilmektedir. (Aşıkpaşazade, a.g.e., s.163-164)

¹⁵ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.110

medreseler) değil, hocalar (=âlimler, müderrisler) olduğunu ortaya koyuyor.¹⁶ Gazâlî, Ebû Hafs en-Nesefî, Adududdîn el-Îcî, Sa'deddin et-Taftazânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Kadî Beyzâvî, Zemahşerî ve Râzî gibi üstatların klasik metinler haline gelmiş olan Arapça kitaplarının medreselerde okutulduğu bilinmektedir.¹⁷ Medrese hakkında verilen bu bilgilere ve Aşıkpaşazade'nin sultanların dönemleri için ayrı ayrı isimlerini sıraladığı ilim adamlarına¹⁸ dayanılarak; Osmanlı ilmî geleneğinin Dâvûd-ı Kayserî-Fahrettin Râzî-Gazâlî ekolünü takip ettiği kanaatine varılabilir. Meselâ, ilk Osmanlı medresesi olan İznik Orhâniyesi'nin ilk müderrisi, Arabî tasavvufunun Osmanlı topraklarındaki ilk temsilcisi olan Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1350-1351), bir mutasavvıf olmasına rağmen, aynı zamanda Râzî mektebine mensuptu.¹⁹ Râzî'nin ge-

¹⁶ Fahri Unan, a.g.m., s.375-376

¹⁷ Nebi Bozkurt-Mehmet İpşirli, a.md., s.323-333

¹⁸ "Orhan Gazi zamanında: Ülemeden Dâvud-ı Kayseri ve Tâceddin-i Kürdî vardı Oğlu Gazi Hünkar zamanında: ... ülemeden Koca Efendi ortaya çıktı ki bunun oğlunun oğlu, Acem ilinde Kadızâde-i Rûmî demekle meşhur olmuştu. ... Yıldırım Bayazıt zamanında: Ülemeden Mevlana Şemseddîn-i Fenari, Mevlana Kutbeddîn-i İznikî Şeyh Yar Ali-i Horasani (yahut Şîrazî)... Oğlu Sultan Mehmed Han Gazi zamanında: ... Ülemeden Mevlana Haydar-ı Hirevî geldi, Mevlana Mehmed-i Bezzari geldi. Anadolu'dan Hacı Bayram ortaya çıktı. ... Oğlu Murad Han Gazi zamanında: ... Mevlana Şerefeddîn-i Kırımı ve Mevlana Hayreddîn-i Kırımı geldi. Mısır'dan Mevlana Ahmed-i Gûrânî geldi. ... Bundan başka âlim ve fâzıl Mevlana Tûsî geldi. ... Ülemeden Hızırşâh Efendi ortaya çıktı. ... Oğlu Sultan Mehmed Gazi zamanında: ... Ülemeden Mevlana Hüsrev vardı. Mevlana Yegen zamanın müftüsü oldu. Mevlana Mehmed Zeyrek, Hocazâde, Mevlana Seyyid Efdaleddin oğlu Seyyid Hamîdeddinül Hüseyinî ve Hızır Beğ Çelebi vardı." (Aşıkpaşazade, a.g.e., s.163-164)

¹⁹ Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmi Verim", *Koomduk İlimler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, KTMÜ, 2003, S.5, s.17

rek ilmî dirayeti ile gerekse de icazet silsilesi vasıtasıyla Gazâlî'nin takipçisi olduğu da cümlelerin malumudur.²⁰ Böyle bir silsileye dikkat çekmekteki amaç, ilerideki bölümlerde yapılacak tahlillerde Gazâlî'nin yaklaşımlarının referans olarak kullanılabilmesinin önünü açmaktır.

Medreseler, ilmî anlamda bilginin aktarıldığı eğitim kurumları olduğu kadar, dersiam gibi cami dersi uygulamaları vasıtasıyla bu yüksek bilgidен halk kitlelerine hitabeden bilgilerin de damıtıldığı mekânlardır. Bu bilgilerden fazlasının başlı başına bir çalışmanın konusu olacağı kanaatiyle medrese hakkındaki izahata burada son verilecektir.

1.2.2. Cami, Tekke ve Zaviyeler

1.2.2.1. Cami

İslam âleminde eğitim ve öğretim mahalleri başlangıçtan itibaren ekseriyetle camiler olmuştur.²¹ Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicreti'nden hemen sonra Mescid-i Nebevî'yi inşa etmesiyle camilerin eğitim amacıyla kullanılması da başlar. Hz. Peygamber'in, Mescid-i Nebevî'deki derslerine meclisü'l-ilm denilmiştir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "hal-ka" denilmiştir. Halkalara ders vermede, Ubâde b. Sâmî gibi bazı sahabiler de yardımcı olarak mescidde Kur'ân ve okuma-yazma öğretiyordu. Bununla birlikte mezheb imamlarının dahi mescid derslerinde kendilerini büyük ölçüde yetiştirmiş olmaları caminin, İslam'ın ilk zaman-

²⁰ Detaylı bilgi için bkz: Fahri Unan, a.g.m., s.14-33

²¹ Fahri Unan, "Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", s.374

larından itibaren eğitim mekânı olma özelliği taşıdığını göstermektedir. Esasta birer ibadet mahalli olan camilerin, gerek çocukların ve gerekse büyüklerin eğitim ve öğretiminde tıpkı birer mektep ve medrese gibi değerlendirilmeleri Emevi, Abbasi, Selçuklu ve hatta Osmanlı dönemlerinde devam edecek ve bu durum bugüne kadar sürecektir.²²

Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücre) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışında genel dersleri camilerde takip etmekteydi. Bu şekliyle; eğitim kurumu olarak cami başlıca iki fonksiyon üstlenmiştir: Birincisi, vaaz ve hutbelerle telkin edilen dinî-ahlakî bilgi ve nasihatler. İkincisi de açık eğitim kurumu ve konferans salonu şeklindeki kullanımla yapılan dersler. Bu ikinci özelliğin ürünlerinden olmak üzere cami görevlilerinin bir kısmı, ibadet saatleri dışında halka Kur'ân okumuş veya kütüphanesindeki kitapları takip ederek ders vermiştir.²³ Hatta 16. yüzyılda camilerde halka açık verilen derslerin olduğunu da ders-i â'm kavramının o zaman ki varlığından anlamaktayız.²⁴ İlmiye sınıfından cami dersleri veren ders-i 'ammlar çoğunluğu oluşturmakla birlikte, ünlü tekke şeyhleri, kendisini yetiştirmiş aydınlar da bu açık kürsüleri yönetmekteydiler.²⁵

"Cami dersleri" ismiyle de anılan söz konusu dersler,

²² Fahri Unan, a.g.m., s.374-375

²³ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.71

* "Dersiam: Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan." (Mehmet İpşirli, "Dersiam", DİA, C.IX, s.185-186)

²⁴ Necdet Sakaoğlu, "Cami Dersleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.II, s.374

²⁵ Necdet Sakaoğlu, a.g.m., s.374

sabah veya ikindiden sonra yapılmıştır. Sabahları yapılan dersler sabah namazıyla kuşluk vakti arasında daha çok iş ve çarşı semtlerindeki camilerde gerçekleştirilmiştir. Esnaf çocukları, çıraklar ve Bâbîâlî kalemlerine aday olanlar çalışma saatine kadar bu imkândan yararlanmışlardır.²⁶

Medrese-cami birlikteliğinde yapılan eğitim sürecinde, medrese öğrencilerinden “medrese-nişîn” olanların taşraya “cerre gitme”si şeklinde bir program da söz konusudur. Receb ayının başından Ramazan Bayramı'na kadar devam eden bu cerre “üç aylar cerri” de denilmiştir. Cerre giden öğrenciler tayin edildikleri camide her gün namazdan sonra halka vaaz ve nasihatte bulunmuşlar, Teravih namazını kıldırdıktan sonra da geceleri hazır bulunanlara Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn gibi kitaplar okumuşlardır.²⁷ Buna benzer bir usulün Hacı Bayram-ı Veli tarafından talebelere uygulandığı bilinmektedir.²⁸ Bununla birlikte üç aylar haricinde de cerre çıkıldığına dâir bilgiler mevcuttur.²⁹

Camide gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerine atfen son olarak irşaddan bahsetmemiz gerekmektedir. Arpaguş'un anlattığı şekliyle, “*başta Cuma ve bayram günleri olmak üzere günün muayyen saatlerinde toplanan halka imam ve hatipler ile vâizler hutbe ve vaaz şeklinde din ve dünya işleriyle ilgili bilgileri aktarmışlardır. Aynı görevler tarikat şeyhleri ve müderrislerden seçilen vâizler veya kürsü şeyhleri tarafından da icra edilmiştir.*”³⁰

²⁶ Necdet Sakaoğlu, a.g.m., s.374

²⁷ Mehmet İpşirli, “Cer”, *DİA*, C.VII, s.388

²⁸ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.73

²⁹ “Mollalar ve diğer cerciler Salı ve Perşembe günlerinden başka günlerde dolaşamaz ve camilerde cer yapamazlar.” (Abdullah Uysal, *Zanaatkârlar Kanunu: Kanûnnâme-i Ehli Hiref*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982, s.94)

³⁰ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.73

Buraya kadar bahsedilen mevzularla caminin Osmanlı toplumunda dinî bilginin yaygınlaşması ve geleneksel eğitim süreçlerinin işleyişindeki yeri anlaşılmış olmalıdır. Genel itibariyle medreselerde üretilen ilmî, tasavvufî tarikatlarda üretilen tasavvufî bilgi Osmanlı toplumunun din ve ahlak anlayışının oluşmasında cami vasıtasıyla önemli bir etkiye sahiptir. Şüphesiz İslam'ın, insanla ilgili her şeyi düzenleme hassasiyeti ekonomik hayatı da etkisi altına almış ve yukarıda bahsedilen eğitim süreçleriyle şekillenen ekonomik faaliyet algısı hemen hemen toplumun en ücra köşelerine kadar yayılmıştır.

1.2.2.2. Tekke ve Zaviyeler

Osmanlı tekkelerine ait yaygın inanç, bu kurumların sosyal bünyede vakıf desteğinde gelişmiş devlete ve topluma sosyal-kültürel-siyasî-askerî lojistik hizmet üreten servisler olduğu istikametindedir. Oysa tekke ve tasavvuf daha derin ve stratejik fonksiyonlara sahip toplum sistemiyle bütünüyle meczolmuş bir kurumdur. Bu cümleden olarak Osmanlı sosyal felsefesi ve bu felsefenin beslediği medeniyet deneyiminin her ânı ve karesinde tasavvuf ve tekke olgusuna rastlanmaktadır.³¹

Tarikat erkân ve adabının icrâ edildiği yerler olan bu merkezler, dinî-tasavvufî terbiye açısından halk üzerinde önemli etkisi bulunan kurumlardandır. Büyük kitleleri hedef alan bu kurumların bazıları felsefe, bazıları fıkıh ve İslamî ilimlerden herhangi birinin öğretimine önem verirken, bir kısmı da halk edebiyatı ve musiki gibi etkinliklerle meşgul olmuştur. Böylece bilgi seviyesi düşük olup Arapça bilmeyen Müslüman halk toplulukları İslam dininin ahlak ve dünya görüşünü buralardan öğrenmiş-

³¹ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.23

lerdir.³² Bunlar, müntesiplerinin ruh selâmetiyle beraber, etraflarındaki insanların da manevî ihtiyaçlarını temin ederek bölge insanlarına sahip çıkmış ve bunu önemli bir görev saymışlardır. Kur'ân'ın belirlediği bir metot olan hikmet ve güzel sözlerle insanları İslâm'a çağırma işinde de -menfaate dayanmadığı için- büyük mesafeler kat etmişlerdir.³³

Geleneksel Osmanlı eğitimi, insan ve toplumun izdüşümü mahiyetinde beden-zihin-ruh/fiziksel yapı-entelektüel yapı/enderun sistemi-medrese sistemi-tekke sistemi olarak teşekkül etmiştir.³⁴

Bilhassa Abdalân-ı Rûm'un Anadolu'da ve Osmanlı tabiiyeti altında kurduğu tekke ve zaviyeler zamanla toplumun temel eğitim müessesesi haline gelmiştir. İlim yoluyla genişleyen dinî bilginin bir nevi damıtılarak buralarda halk eğitiminde kullanıldığı ve hayatın her alanında hâkim bir nefis terbiyesinin buralardan neşet ettiği bilinmektedir. Şehir ve kırsalda Osmanlı coğrafyasının her köşesine uzanan kapsamlı bir eğitim örgütlenmesi modeli olarak tekke ve tasavvuf olgusu, genellikle Gazali tarafından sistemleştirilen sünni inancın çerçevelediği bir ruhani kültürün taşıyıcısı ve yayıcısı olmuştur.³⁵

Özellikle yol üzerlerinde kurulan tekkeler; yolcuların, ihtiyaçlarını temin edebildikleri; dinlenebildikleri yerlerdir ve aynı zamanda تنها bölgelerde kurulmak suretiyle yerleşim alanlarının etraflarında teşekkül ettiği merkezler durumundadır.

Klasik Osmanlı asırları boyunca tekke-zaviye-dergâh-ribat-hangah-asitane gibi adlar altında kurulan sade me-

³² Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.74

³³ Mustafa Kara, "Tekkeler ve Zaviyeler", 1. Basım, İstanbul, Dergah Yay., 1977, s.121

³⁴ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.23

³⁵ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.25

kânlarda varlığını sürdürmüştür.³⁶ Ancak Osmanlı toplumunda en yaygın kullanım tekke ve zaviye şeklinde olmuştur.

Buraya kadar bahsedilenlerden de anlaşılacağı gibi tekke ve zaviyeler; Osmanlı devletinin hayatı boyunca özellikle 14-18. yüzyıllar arasında toplumun eğitiminin ve sünni İslam düşüncesinin tasavvufi bir muhtevada gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Hayatı bir bütün olarak ele alan ve insanı yaratılışı gayesine yönelterek her türlü sosyal faaliyet alanı üzerinde hükmünü sürdüren bir bilgi alanı halini almıştır. Etkileri bugüne kadar devam etmekle birlikte dönüşüm geçirmiş olarak kendisi de varlığını sürdürmektedir.

1.2.3. Sohbet Odaları

Geleneksel, özellikle de doğu toplumlarının, din ve kültür hayatında sözlü geleneğin önemli bir yeri vardır. Eski zamanlarda yaşanmış olayların, destanlaşması ve hikâyeler haline gelmesinin bu geleneğin etkileriyle olduğu herkesin malumudur. Bu destan ve hikâyeler ise halkın günlük yaşantısı ve hayata bakışını etkileyen önemli kaynaklardır. Bunların yanında, sohbet yoluyla öğrenilen bilhassa yukarıdaki başlıklarda değinilen eserlerin de bu sözlü eğitimde göz ardı edilemeyecek derecede etkisi vardır. Bir takım çalışmalar da toplumun bütün kesimleri üzerinde sözlü kültür öğeleri sayesinde ciddi bir eğitim düzeninin oluştuğuna işaret etmektedir.³⁷

Kış aylarında ve bu zamanlara tesadüf eden Ramazan gecelerinde teravihten sonra evlerin sohbet için ayrılmış bölümleri olan sohbet odalarında; Buhârî, Kısas-ı Enbiya, Mesnevi şerhleri, evliya hikâyeleri ve cenk masalları ya-

³⁶ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.26

³⁷ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.68; Hasan Akgündüz, a.g.m., s.26

nında Cihannümâ, Tâcü't-tevârîh, Nâimâ tarihi gibi coğrafya ve tarih kitapları, bazı yerlerde de Muhammediye, Ahmediyye, Battal Gazi, Taberî, Binbir Gece, Leylâ ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Arzu ile Kanber, Hayber Kalesi ve Kesik Baş gibi eserler okunduğu bilinmektedir.³⁸ Bu eserlerin bir kısmının 16. yüzyıl sonrasında ortaya çıkmış eserler olması bu sözlü eğitim geleneğinin daha öncelerde olmadığı anlamına gelmez. Neredeyse bugüne kadar devam eden bu kadar kökleşmiş bir geleneğin çok daha eski zamanlara uzanıyor olması da fevkalade bir durum gibi görünmemektedir.

Sohbet odalarının Osmanlı toplumu açısından ifâ ettiği bu vazifeye burada değinirken bir hususun altını dikkatle çizmek lazımdır: İleride “Halka Yönelik Eserler” başlığı altında bahsedilecek eserlerin bilhassa sözlü kültür vasıtasıyla ve sohbet odaları şeklinde teşekkül eden sivil eğitim kurumlarında tedris edildiği malumdur. Hatta tekke ve zaviyelerde ve camilerde de bu eserlerden halkın din ve dünya algısını yönetecek şekilde faydalanılmış olduğu açıktır. Bütün bu eserlerin ve diğer eserlerin bilhassa Ehl-i Sünnet İslam anlayışı ve tasavvufi algının süzgecinden geçirilerek damıtıldığı ve toplumun hayatına böylece yön vermek üzere okunduğu göz önüne alınırsa, Sonuç bölümünde bu algıların ekonomik faaliyetlere ilişkin yaklaşımlarının ne olabileceğini şimdiden kestirmek pek de güç olmasa gerektir.

³⁸ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.68-69

1.3. Bilgi Unsuru

Bu bölümde; bilgi unsurunun intikal ettirdiği gelenek, yazılı kaynaklar bağlamında ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti bilgi alanında da bir intikalden faydalanmıştır. Nitekim Osmanlı devletinin İslam anlayışının temellerini Selçuklulara dayandıran bir iddiaya göre; bu anlayışın oluşumu, 11. yüzyılla başlamakta ve 15. yüzyılda İstanbul'un fethine kadar sürmektedir.¹ 16. yüzyıl Osmanlı toplumu ve devlet adamlarının da mensubu bulunduğu gelenek ve İslam anlayışının bilgi temelli kaynaklarını da bu bağlamda Selçuklularda aramak gerekmektedir. Gelecek başlıklarda Gelenek ve İslamî bilginin yazılı eserler vasıtasıyla aktarımına ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır.

1.3.1. Halka Yönelik Oluşturulmuş Eserler

Osmanlı toplumunun İslam anlayışının oluşmasında önemli katkıları olan bu eserlere Arpaguş, '*halk eserleri*' adını vermektedir.² O, bu eserleri genel olarak beş grupta toplamıştır:³

Mızraklı İlmihal, Şürûtü's-salât, namaz hocası, elli dört farz ve bir takım sureleri anlatan tefsir kitapları,

¹ Geniş bilgi için bkz: Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.76-77

² Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.24

³ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.25

mevlid ve siyer gibi doğrudan dinî konuları ihtiva eden eserler.

Muhammed Hanefi Cengi, Hayber Kalesi, Kan Kalesi Cengi, Battal Gazi gibi dinî hüviyetli cenk kitapları.

Köroğlu gibi milli cenk ve kişisel kahramanlık kitapları.

Kerem ile Aslı, Leylâ ile Mecnun gibi aşk masalları.

Karacaoğlu, Yûnus Emre ve Niyâzî-i Mısırî gibi mu-tasavvıf ve halk ozanlarının divanları.

Aşağıda bu eserlerden bazıları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1.3.1.1. Muhammediye

Hacı Bayram-ı Veli'nin müridi olan Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan tarafından yazılmış olan bu eserin esas adı *Kitâb-ı Muhammediye fî Kemâlât-ı Ahmedîyye*'dir.⁴ Bu eser Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁵

Megâribü'z-zaman isimli eserini Arapça'dan Türkçe'ye çevirmesini kardeşi Ahmed Bîcan'dan rica eden yazar; kardeşinin bu dileğini yerine getirirken *Envârü'l-Âşıkîn* isimli eseri telif etmesi üzerine bu sefer kendisi bu işe girişmiş ve sonunda *Kitâbu Muhammediye fî Na'ti Seyyidi'l-Âlemîn Habîbullâhi'l-a'zam Ebi'l-Kâsım Muhammedeni'l-Mustafâ* ismini verdiği *Muhammediye*'yi 853/1449 yılında telif etmiştir.⁶

Eser 15. yüzyıl Anadolu'sunun halk dili özelliklerini bütünüyle barındırmaktadır. Bu yönüyle açıkça halk için

⁴ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.26

⁵ Mustafa Uzun, "Muhammediye", *DİA*, C.XXX, s.586

⁶ Mustafa Uzun, a.md., s.586

yazılmış olan bu eser Vahdet-i Vücut düşüncesinin halk içerisinde yayılmasına da hizmet etmiştir.⁷

Eser; yaratılışla ilgili kısım, siyer mevlid bölümü ve kıyamet alametleri vs. ile ilgili kısım olarak üç bölümden oluşmaktadır. Aslında müellif Hz. Peygamber'in dilinden aktardığı; "*Yenile mevlidim çıksın cihâna/Eğerçi söylenir dehren-fe-dehrâ*"⁸ beytiyle eserin bir nevi mevlid olduğunu da belirtmektedir ki bu da eserin ikinci bölümü olan Siyer-Mevlid bölümüyle sabittir.

Eserin İstanbul'da, elli sekiz tam ve yedi eksik nüshası; otuzdan fazla Anadolu kütüphanelerinde nüshası; Kahire, Londra ve Vatikan kütüphanelerinde de onu aşkın nüshası bulunmaktadır.⁹ Eski harfli olarak da yirminin üzerinde baskısı yapılan esere İsmail Hakkı Bursevî tarafından *Ferâhu'r-ruh* adıyla bir de şerh yazılmıştır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu eser, Anadolu'da oldukça bilinen ve yaygın eserler arasında olmakla Anadolu dışında da dikkate değer kabul edilen eserler arasındadır.

1.3.1.2. Envârü'l-âşıkîn

Ahmed Bîcan'ın (Ö.870/1466'dan sonra) Anadolu'da Müslüman-Türk kimliğinin şekillenmesinde etkili olmuş dinî-didaktik eseridir.¹⁰ Müellifi, '*Kitâb-ı Muhammediye fî Kemâlât-ı Ahmediyye*' isimli eserin müellifi olan Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın kardeşi olan Ahmed Bîcan'dır (Ö. 870/1466). Ahmed Bîcan ağabeyinin *Megâribü'z-zaman* adlı Arapça eserini nesir halinde tercüme etmiştir.¹¹

⁷ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.28; Mustafa Uzun, a.md., s.587

⁸ Mustafa Uzun, a.md., s.587

⁹ Mustafa Uzun, a.md., s.587

¹⁰ Mustafa Uzun, "Envârü'l-âşıkîn", *DİA*, C.XI, s.258

¹¹ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.31; Mustafa Uzun, a.md., s.258

Envârü'l-âşıkîn, her biri belli bir konu etrafında gelişen beş ana bâbdan oluşmaktadır. Bâblar fasıllara, bazı fasıllar da “meb’as” adı verilen alt bölümlere ayrılmaktadır. Birinci bâbda mevcudatın nizamı, yerdeki ve gökteki varlıklar, bunların yaratılışındaki ilâhî hikmet ve sırlar anlatılmıştır. Eserin en uzun bölümü olan ikinci bâbda Hz. Âdem’den başlayarak hemen bütün peygamberlerden, mucizelerinden, vahiy ve vahyin sırlarından, peygamberlerin karşılaştıkları zorluklardan bahsedilmiş, her peygamberin hayatında önemli yeri olan olaylar ayrıca ele alınmıştır. Meselâ Hz. İbrahim dolayısıyla Kâbe, Hz. Süleyman dolayısıyla Beytülmuqaddes ve Belkıs hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde en geniş yer Hz. Peygamber’in siyeline ayrılmıştır. Burada Resul-i Ekrem’in hayatından, mi’rac ve diğer mucizelerinden, örnek ahlâkından, vefatından, kızı Hz. Fatıma ile torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den, ayrıca dört halifeden etrafıca söz edilmektedir. Müstakil bir kısas-ı enbiyâ hüviyeti gösteren bu bölüm oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Üçüncü bâbda Cebrail, Mikâil, İsrâfil, Azrail, Kirâmen Kâtibîn ve diğer melekler, bunların vazifeleri, ruhlar, ruhların makamları ve görünmeyen varlıklar anlatılmıştır. Dördüncü bâb kıyamet günü hakkında verilen bilgilerle başlamaktadır. Bu bâbda itikadî ve amelî hükümler, namaz, oruç, zekât, hac gibi çeşitli ibadetler, ilim ve cehalet, emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker, cihad, mübarek gün ve geceler, İslâm’ın şartları, sabır, sadaka vermenin fazileti, dua, zikir, tesbih, tövbe ve istiğfar gibi konular üzerinde durulmuştur. Eserin beşinci bâbında cennet, a’ râf, Allah’ın görülmesi, cennet nimetleri ve cennet ehlinin durumu, şehidlerin cennetteki mertebeleri, cehennem ve günahkârların hali gibi konular ele alınmıştır.¹²

¹² Mustafa Uzun, a.m.d., s.259

Bir ilim adamından çok vecdli bir derviş ve halk terbiyecisi olan Ahmed Bîcan'ın bu kitabı beş asırdan beri Anadolu halkının elinden düşmemiştir.¹³

1.3.1.3. Müzekki'n-nüfus

Kâdiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun kurucusu olan Eşrefoğlu Rûmî tarafından 852/1448 tarihinde kaleme alınan bu eser, Anadolu'daki Türkçe yazılmış eserlerin ilk örneklerindendir.¹⁴

Tasavvuf ahlakıyla ilgili görüş ve yorumların sade bir Türkçe ile ve yer yer menkıbelerle anlatıldığı bu eser, *Muhammediye* ve *Envârü'l-âşîkîn* gibi halka mal olarak, toplumun din ve ahlak anlayışına tesir etmiş, kendisinden sonra kaleme alınan bu tür eserlere de kaynaklık etmiştir.¹⁵

Bu nitelikleriyle "*toplumumuzdaki zihniyetin, dünyaya ve insana bakış tarzının oluşmasında birinci derecede rol oynayan*" eserlerden biri olan Müzekki'n-nüfus, dünü tahlil etmek için başvurulması gereken kılavuz kitaplardan telakki edilmektedir.¹⁶

Eserin konuları iki başlık altında toplanılabilir. Birinci bölümde dünya sevgisi ve zararları üzerinde durularak nefis-i emmârenin nitelikleri anlatılmış, tevekkül ve sabır gibi konulara değinilmiştir. İkinci bölümde ise gönül terbiyesi konu edinilmiş, gönlün ve velîliğin kısımları, uy-

¹³ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.32

¹⁴ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.33; Eşrefoğlu'nun Müzekki'n-nüfus gibi Divan'ı ve Tarikatnâmesi de bu tür eserler arasında zikredilebilir. (A. Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, "Eşrefoğlu Rûmî", *DİA*, C.XI, s.481)

¹⁵ A. Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, a.md., s.481

¹⁶ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.34

kusuzluk, uzlet, halvet, zikir, mürşid-i kâmilin önemi, âdâb-ı meşâyih gibi hususlar üzerinde durulmuştur.¹⁷

1.3.1.4. Kara Dâvûd

Eserin asıl adı '*Tevfîku Muvaffaki'I-hayrât fî izahî meânî Delâîli'I-hayrât*'tır ve *Kara Dâvûd* ismiyle meşhur olmuştur.¹⁸ Müellifi Kanuni devri müderrislerinden Kara Dâvûd İzmitî'nin neslinden geldiği tahmin edilen Karadâvûd-zâde Mehmed Efendi'dir. (Ö. 1170/1756) Eser yanlışlıkla Kara Dâvud b. Kemal'e nispet edildiğinden Kara Dâvûd diye isimlendirilmiştir.

Mehmed Efendi eserinde alışla gelen şerh yöntemini takip etmemiş, salâvat ve duaların nakledilmesi sırasında değişik konulara geçmiş, bunları birbirinden farklı kıssa ve tasavvufî menkıbelerle zenginleştirmiştir. Bundan dolayı eserin hacmi genişlemiş, şerh olma niteliğini aşarak telif mahiyetini almış, ahlâk ve siyer konularını işleyen bir mev'iza kitabı halini almıştır.¹⁹ Bu eser hakkındaki çalışmalardan; çok sayıda zayıf hadis, israiliyat içerdiği bununla birlikte halkın duygularına ve hayal dünyasına hitap etmesi dolayısıyla halkın başucu kitaplarından olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Bununla birlikte ilim ehli tarafından rağbet görmeyen eserler arasına girmiştir.

1.3.1.5. Mızraklı İlmihal

Osmanlı ilmihal geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alan anonim eserdir. '*Miftâhu'I-Cenne*' olarak da bilinen

¹⁷ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.33

¹⁸ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.35

¹⁹ Hatice K. Arpaguş, "Kara Dâvûd", *DiA*, C.XXIV, s.359

²⁰ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.35

ve Osmanlılarda "ilmihal" adının kullanıldığı ilk eser olan Mızraklı İlmihal'in müellifi ve hangi tarihte yazıldığı kesin bir biçimde tespit edilememiştir.²¹ Mızraklı İlmihal'in yazılış tarihinin 16. yüzyıldan sonralara tekabül ettiğine²² dâir bilgiler bulunsa da, ihtiva ettiği bilgilerin bundan önceki dönemlerde oluşmuş olması göz önünde bulundurulursa, çalışmanın ait olduğu zaman sınırlamasına pek de aykırı bir örnek olmadığı fark edilecektir.

İsmail Kara, hazırladığı Mızraklı İlmihal'de bu eserin ihmalinin, Osmanlı toplumunun ve teselsülen günümüz toplumunun "*ayak bastığı zeminin dini ve kültürel tabiatını tanıma noktasında zaaf*" doğuracağı vurgusunu yapmaktadır.²³ Eserin bu çalışma açısından da böyle bir önemi haiz olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Osmanlı-Türk toplumunda çok okunmuş ilmihal kitaplarının başında yer alan Mızraklı İlmihal, yalnız okunmakla kalmayıp aynı zamanda ezberlenmiş, hatta yaygın eğitim dışında İstanbul, Rumeli ve Anadolu'daki sıbyan mektepleri gibi örgün eğitim kurumlarında da din bilgisine başlangıç kitabı olarak okutulmuştur.²⁴ Ayrıca camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın biçimde okunması sebebiyle halkın din anlayışını etkilemiştir.

Eserde genel olarak; abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, imanla ilgili hususlar, meleklerle ve kitaplara iman, Allah'ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı şer' iyye, küfür ve şirk konularına yer verilmiştir. Bir bakıma Kur'an'ın meseleleri anlatış tarzına benzer bir yol izlenerek çok hususî bir üslupla inançları, ibadetleri, ahlak kurallarını vs. hayatın ayrılmaz bi-

²¹ Kamil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihal", *DİA*, C.XXX, s.5-6

²² Kamil Yaşaroğlu, a.m.d., s.5-6

²³ Anonim, "Mızraklı İlmihal", haz. İsmail Kara, 5. Baskı, İstanbul, Derghay Yay., Ekim 2001, s.6

²⁴ Hatice K. Arpaguş, a.g.e., s.43-44

rer parçaları gibi iç içe, yan yana verme tarzı seçilmiştir. Eserde genellikle Hanefî mezhebinde tercih edilen görüşler bir araya getirilmiş, ihtilaflı meselelere yer verilmemiştir. Bununla birlikte bazı konularda mezhep içindeki farklı görüşler de aktarılmıştır.²⁵

1.3.1.6. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye

Eser, Birgili asıl adı Mehmed Takiyyüddin er-Rûmî²⁶ olan Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender Muh-yiddin el-Birgîvî tarafından yazılmıştır. Kendisi aynı zamanda Semâniye Medreselerinden icazetli olarak çeşitli medreselerde müderrislik yapmış bir Osmanlı ilim adamıdır. Bir dönem tasavvuf ile meşgul olmak istemişse de bu dönem pek de uzun sürmemiştir. Hatta dönemin birçok şeyhini tenkit etmiş ve bunlara ilişkin tenkit ve teklifleri son olarak kaleme aldığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de geniş olarak ele almıştır.²⁷ Bu eserin büyük yankı uyandırması sayesinde şöhreti de gelişmiştir.

Eserini üç bölümde toplayan müellif kısa bir girişin ardından birinci bölümde Kitap ve Sünnet'e sarılmak, bid'atlardan sakınmak, amellerde ifrat ve tefritten kaçınarak mutedil davranmak ve Ehl-i Sünnet mezhebi üzere olmak gibi konuları işlemektedir. İkinci bölümde itikad, öğrenilmesi farz olan ilimler, takvâ ve kötü huylar, üçüncü bölümde takvâ zannedilen meseleler ve bâtil bid'atlar anlatılmıştır.²⁸ Müellif bu eserini meydana getirirken İmam Gazâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîni*'nden büyük ölçüde

²⁵ Kamil Yaşaroğlu, a.md., s.5-6

²⁶ Yaşar Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgîvî", *SBE Dergisi*, Balıkesir, Balıkesir Üni. Yay., 2000, C.III, S.4, s.228

²⁷ Yaşar Düzenli, a.g.m., s.238

²⁸ Hatice K. Arpağuş, a.g.e., s.46

faydalanmakla Sünnî tasavvufa bağlılığını ortaya koymuştur.²⁹

Birgivî'nin, daha sonraki birçok Osmanlı ilim ve devlet adamının, imparatorluğun içine düştüğü gerilemenin bünyevî sebepleri olarak gösterdiği ve başta devlet adamları, ulemâ, mutasavvıflar gibi seçkin zümreler olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerinde hissedilen olumsuz sosyal ve ahlâkî gelişmeleri ve bunların doğuracağı tehlikeli sonuçları Birgivî'nin daha o zamandan görmesi, kendi dönemindeki Osmanlı ulemâsı içinde sosyal gelişmeleri takip eden az sayıdaki münevverlerden biri olduğunu gösterir. Nitekim devrindeki birçok ilim adamı, mutasavvıf (kendi tabiriyle müteşayih yani şeyh geçinen³⁰) ve devlet adamı ile tartışmalar yaşamıştır. Başta et-Tarikatü'l-Muhammediyye olmak üzere eserlerinin her devirde büyük ilgi görmesi de ilmî dirayeti yanında dürüst, basiretli, cesur ve sosyal problemler karşısında sorumluluk duygusu taşıyan bir kişilik sahibi olmasının sonucu şeklinde değerlendirilmelidir.³¹

Buraya kadar, Osmanlı toplumunun din, tasavvuf, dünya ve ahlak algısını şekillendiren başlıca beş eser hakkında bazı bilgiler verilmeye çalışıldı. Bu tür eserleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber, yukarıda sayılanların bu yolda telif edilen eserlerin kaynakları durumunda bulunmaları dolayısıyla bir nevi tekrara düşmemek amacıyla başka eserleri burada dercetmeye gerek duyulmamıştır. Ancak Osmanlı toplumunun din algısını oluşturan bütün unsurlar hakkında daha detaylı bir bilgi için geçmiş başlıklarda da bilhassa dipnotlarda sık sık müra-

²⁹ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DiA*, C.VI, s.192

³⁰ Yaşar Düzenli, a.g.m., s.238

³¹ Emrullah Yüksel, a.md., s.192

caat edilmiş olan Sayın Arpaguş'un eserinden faydalanılabilir.

1.3.2. İlim Talebelerine Yönelik Oluşturulmuş Eserler

Daha önceki başlıklarda medreseler hakkında bilgi verilmişti. Medreselerde talebelerin yetiştirilmesine yönelik okutulan eserler ise bu başlıkta bahis mevzuu yapmak gaye edinilmiştir. Nitelikleri ve muhtevaları hakkında sınırlı da olsa bilgi verilmeye çalışılacak bu eserler, devletin ihtiyaç duyduğu kadroların (müderris, kadı ve müftü) yetiştirilmesine matuf³² eserlerdir. Nitekim bu eserlerle İslam fıkhi konusunda yetişen kadılar, müftüler; memleketin birçok yerinde hukukî meseleler üzerine yetkili devlet görevlileri olarak vazifelerini ifâ etmişlerdir. Şu halde bu eserler medreselerde yetişen talebelerin zihin dünyasını şekillendirdiği gibi aynı zamanda dünyalık işlerin yürütülmesinde toplumun kılavuzluğunu da üstlenmişlerdir.

Hem müftülerin hem de kadıların vazifeleri icâbı İslam hukukunu iyi bilmeleri gerekmektedir. Bunun için medreseler, başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir, akaid ve ahlak gibi ulûm-ı nakliye olarak nitelendirilen dinî-

³² Sarıkaya, medreseler için; "... medreseler, Nizamü'l-mulk'le beraber kurumlaşmasından itibaren, gerek Selçuklular devrinde ve gerekse Osmanlılar'da, ilk planda devletin müderris, kadı ve müftü ihtiyacını karşılamaya matuf faaliyet gösteren kurumlar olarak dikkat çekmektedirler." (Yaşar Sarıkaya, "Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", Erişim: <http://www.osmanli.org.tr/osmanlida-egitim-7-203.html>, 20.12.2009) Tespitinde bulunduğu göre, burarlarda okutulan eserlerinde en azından bu gayeye matuf eserler olması gerekmektedir.

hukukî derslerin tedris ve ta'lim edildikleri kurumlar olarak faaliyet göstermişlerdir.³³

Medreselerde okutulan ilimler içinde fıkıh başta geliyordu. Bu alandaki eserler: *Hidâye* (Ferganalı Merğînânî ö. 593/1196); fıkıhın fûrû' (muamelat) kısmıyla ilgili *Vikâye* (*Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâ'il-i-Hidâye*) ve *Gurer* (Molla Hüsrev ö. 885/1480) ve *Dürer* (Gurer şerhi, Molla Hüsrev); *Fera'izü's-Secâvend* (Siracüddin Muhammed ö.?), *Muhtasarü'l-Kudûrî* (Bağdadlı Ahmed b. Muhammed ö.428/1036), *Tavzîh* (Sa'düddin Taftazânî, *Islâh u İzâh* (İbn Kemâl ö.940/1534), *Menâru'l-Envâr* (Hâfızuddin Ömer Nesefî ö.710/1301), *Kenzü'd-Dekâyık* (Nesefî), *Fıkıh-ı Ekber* (İmam-ı A'zam), *Mir'ât(u'l-Usul)* ve *Mirkât(u'l-Usul)* (Molla Hüsrev), *Cami'u'l-Fusûlîn* (Şeyh Bedreddin ö.820/1417).³⁴

Tefsir eserleri içerisinde önde gelen ikisi: *Keşşâf (el-Keşşâf 'an Hakâyıkı't-Tenzîl)* (Mahmud Zemahşerî ö.538/1143), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (*Tefsîr-i Kâdî*, Kadı Beyzavî ö.685/1286) ve Osmanlı döneminde yazılanlardan en meşhuru *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Şeyhülislam Ebussuud Efendi).³⁵

Hadis eserleri: *Buhârî* (ö.256/869), *Müslim* (ö.264 / 874) ve *Meşâriku'l-Envâr* (Muhammed el-Sagânî ö.650/1252).³⁶

Akaid eserleri: *Akâidü'n-Nesefiyye* (Ömer b. Muhammed Nesefî ö.537/1142), *İsbât-ı Vâcib* (Celalüddin Devvânî ö.908/1502), *Nazmu'l-Ferâ'id fî Silki Mecma'i'l-Akâid* (Şeyh-zâde İbrahim b. Mustafa ö. 1014/1605).³⁷

³³ Yaşar Sarıkaya, a.g.yy.,

³⁴ Fahri Unan, a.g.m., s.29

³⁵ Fahri Unan, a.g.m., s.29

³⁶ Fahri Unan, a.g.m., s.30

³⁷ Fahri Unan, a.g.m., s.30

Kelam eserleri: *Tecrîdü'l-Kelâm* (Nâsiruddin Tûsî ö.672/1273) ki Ali Kuşçu, İbn Kemal, Hâfız-ı Acemî, Kınalı-zâde Ali Çelebi gibi isimler bu esere şerh, haşiye, hamîş, ta' likat ve kelimat yazan âlimler arasındadır; *el-Mevâkıf* (Adududdin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî ö.756/1355-Şerhi: Seyyid Şerîf Cürcânî); *Tevâli'u'l-Envâr* (Abdullah b. Ömer Beyzâvî ö.685/1286) da Hoca-zâde, Efdal-zâde Hamîdüddin ve Muhyiddin b. Tablbaz gibi Fatih dönemi ve hemen sonrası şahsiyetlerinin şerh yazmış olduğu eserlerdendir; *Înâyet* (Şârihü'l-Mültekâ Seyyid Mehmed Efendi ö.1104/1692), *Menâhicü'l-Vusûl ilâ Medârici'l-Usûl* (Kazasker Abdülbaki Arif Efendi ö.1125/1713).³⁸

Bütün bu eserlerin içerisinde bilhassa Arapça ile ilgili olarak lügat, ıstikak, sarf, nahv, arûz ve kafiye, ilm-i belagat denen bedî', beyân ve ma' ânî gibi alanlarda da birçok eserler zikredilebilir. Ancak bunları atlayarak bir de mantık ilmi ile ilgili bazı eserlere yer vermekte fayda vardır: *Metâli'u'l-Envâr* (Kadı Sircüddin Mahmud b. Ebubekir Ermevî ö.682/1283) ki bu eser üzerine de birçok şerh, haşiye, hamîş ve ta' likat türünde izah ve açıklama yazılan önemli bir eserdir. Bununla birlikte medreselerin ders kitapları arasına da girmiştir.³⁹ *eş-Şemsiyye* (Necmüddin Ömer b. Ali Kazvinî ö.693/1293) de üzerine Kutbuddin Muhammed Tahtâvî (ö.766/1364) tarafından *(el-Kavâ'idü'l-Mantikiyye fî Şerhi's-Şemsiyye/Şemsiyye-i Kutbî)* ve Seyyid Şerîf Cürcânî *(Şerh-i Şemsiyye)* tarafından şerh yazılan eserlerdendir. Cürcânî'nin şerhi ise Tetimme medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bir eserdir.⁴⁰

³⁸ Fahri Unan, a.g.m., s.30

³⁹ Fahri Unan, a.g.m., s.30

⁴⁰ Fahri Unan, a.g.m., s.31

Yukarıda bahsedilen eserler belki bu başlığın içerisinde zikredilmesi gerekenlerden bir kısmıdır. Ancak muhtevalarına dâir ayrıntılı bir çalışma yapabilmek bu çalışma açısından pek de mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, belki bu çalışmanın öngördüğü metot üzerinde bu eserler üzerine çalışma yapmak isteyenler açısından ufak da olsa bir bibliyografya bilgisi hükmünde buraya dercedilmiş oldukları da unutulmamalıdır.

Çalışmanın birinci bölümüne burada son verirken genel bir değerlendirme yapmakta fayda vardır: Osmanlı toplumu nüfus ve köken olarak, özellikle Anadolu Selçukluları döneminde yoğrulmuş bir haliyle gözler önüne serilmektedir. Gerek toplumsal yapılar, eğitim müesseselerinin içerisinde aktığı mecra ve toplumun resmi eğitim kurumları ya da sözlü eğitim kurumları vasıtasıyla tabi tutulduğu eğitim şunu göstermektedir ki; Osmanlı toplumu bilhassa İmam Gazâlî'nin çerçevesini çizmiş olduğu Ehl-i Sünnet İslam anlayışı ve tasavvufî yaklaşımın etkisi altında hayatını sürdürmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İktisadî Yapı

2.1. Üretim-Tüketim

Üretim-tüketim arasında yaşanan akış, aşağıdaki değerlendirmelerde de görüleceği üzere iktisadî faaliyetlerin hemen hepsinin temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu konular üzerinde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu bölüm açısından üretim-tüketimle ilgili temel kavramlara öncelikle değinmekte fayda vardır ve aşağıdaki başlık bu fayda amacıyla oluşturulmuştur.

2.1.1.Kavramlar

2.1.1.1.Üretim

Üretim, insanların bazı yollardan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla meydana getirdikleri faaliyetlerdir. Bunların karşılanması; avcılık, hayvancılık, ziraat, zanaat ve sanayi yoluyla olur. 'İhtiyaç'larını gidermek, geleneksel dünyada maişetini sağlamak şeklinde ifade edilmektedir. Maişet kelimesinin hayata ilişkin boyutu ayrıca bu faaliyetlerin insan hayatındaki yerine dâir geleneksel dünyadaki algıyı da ortaya koymaktadır.

2.1.1.2. İhtiyaç

İnsan ihtiyaçlarının karşılıklarını üretme yollarının yukarıdaki tarifi İbn Haldun'dan alınmıştır¹; O, doğrudan bir üretim şekli olmayan ticareti ve imareti² de insanların geçim yolları içerisinde zikreder. Ki Osmanlı ekonomisinde "Piyasa'nın karşısı Pazar" incelemesinin içerisinde bu iki mevzu da dâhil olmaktadır. Ancak ticaret, çalışmanın içeriğinde ayrı bir muhtevaya sahip olması dolayısıyla tek bir başlık altında ele alınacaktır. İmarat ise "Piyasa'nın karşısı Pazar" üzerinde bazı etkilere sebep olması bakımından yine ayrı bir başlık altında incelenecektir. Ayrıca başkasının işini ücret karşılığı görmek de farklı bir geçim yolunu teşkil etmektedir.

İnsan ihtiyaçları, üretimi gerektirdiğine göre ihtiyaç kavramının muhtevasını ve karakterini izaha kavuşturmak gerekmektedir. Özellikle bugünün modern yaklaşımlarının ortaya koyduğu ihtiyaç tanımı geçmişteki ihtiyaç algısının anlaşılmasında olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Bu etkilerin en aza indirilebilmesi açısından bu kavram hakkında bazı izahatta bulunmak gereklidir.

¹ "Bilinmelidir ki, maaş (geçim), rızkı aramak, talep ve onu elde etmek için gayret harcamaktan ibarettir. Meaş "mef' al" vezninde bir kelime olup "ayş" (yaşamak, life) kökünden gelir. Hayattan (ve yaşamaktan) ibaret olan ayş, bu (gibi rızık ve gıdalar) olmadan husule gelmediği için, bu nevi şeyler, mübalağa ifade etsin, diye ayşın ve hayatın mahalli olarak itibar edilmiştir. (Böylece ism-i mekân olan meaş kelimesi hayat ve yaşamak manasına alınmış, rızık ve gıda aramak ve elde etmek, hayatın ve yaşamının yeri, hatta kendisidir, denilmek istenmiştir)." (İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698)

² "Rızık ve kazanç; ya bilinmekte olan (mütedavil ve mer'îl) kanun uyarınca, güçlü olanın gücü yettiği diğer bir kişinin elinden alması ve kendine tahsis etmesi suretiyle elde edilir. Buna vergi ve haraç (mağrem-cibaye, imposts-taxation) ismi verilir." (İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698)

İhtiyaç, karşılanmaması halinde insanın zorluk ve sıkıntıya düşmesine yol açan gereksinimler anlamında fıkıh usulü terimidir. 'İhtiyaç'lar itibarı bir esasa dayandığından, sırf ferdi-fizyolojik anlamının ötesinde manevî ve medenî açılardan da toplumun dayandığı normatif esaslar ve toplumsal hayatın şartlarına bağlı olarak ortaya çıkar.³ Bundan dolayı muhtevası toplumdan-topluma, zamandan-zamana, coğrafyadan-coğrafyaya değişebilir. Nitekim bu konuda bazı zihnî farklılıklara dayanan bir takım yaklaşımlar günümüzde mevcuttur. Örneğin modern iktisat biliminin tanımı 'ihtiyaçlar üzerinden yürütülmüştür.'⁴ Hatta modern iktisat disiplininin doğuşundan çok öncelerde yaşayan Yunan filozofları dahi ekonomik faaliyetleri 'ihtiyaç'ların karşılanması ile ilişkilendirmişlerdir.⁵ Ancak modern iktisat ile Yunan filozofları arasında insan ihtiyaçlarının sınırlılığı konusunda bir ayrılık görülmektedir. Bu ayrımda Yunan filozoflarının görüşünü destekler tarzda bir ekonomi ve 'ihtiyaç' tanımlamasını yine İbn Haldun'da bulabiliyoruz.⁶ Ki bu

³ Rahmi Yaran, "İhtiyaç", *DİA*, C.XXI, s.573-574

⁴ İktisat, sonsuz olan insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla nasıl karşılanacağını inceleyen bir sosyal bilimdir.

⁵ "Onlara göre; hür insan (site vatandaşı) için iktisadî faaliyetle uğraşmak ne gerekliydi, ne de arzu edilmeye değer bir şeydi. Gerekli değildi; çünkü köleler maddi ihtiyaçların temini meselesini halletmeye yetiyorlardı. Yunan filozoflarına göre ihtiyacı olmayan ya da bu ihtiyacı giderilmiş insan iktisadi faaliyetlere yönelmezdi ya da yönelmemeliydi." (Sabri Orman, a.g.e., s.18)

⁶ "Geçimlerini sağlamak için de hâcî ve kemâlî ihtiyaçlardan evvel zarurî ve basit olan şeylerden işe başlarlar." (İbn Haldun, a.g.e., C.I, s.323) Buradan zarurî, hâcî (lüzumlu) ve lüks şeklinde bir üçlü tasnif elde edilmektedir. Ancak İbn Haldun'un ekonomik faaliyetleri hayatî bir önemle ele alışından ve toplum türleri içerisinde de bedevî ve hadarî şeklinde esasen ikili bir ayrıma dikkat çekiyor olmasından zarurî ihtiyaçlar ve lüzumlu/lüks ihtiyaçlar şeklinde bir ayrım tercih edilebilir. Bu halde insan ihtiyaçlarının geleneksel dünyada -en azından bu

yaklaşımına göre insan ihtiyaçları modern iktisatın tanımındaki gibi sınırsız değildir. Bununla birlikte ihtiyaçlar toplumun zenginleşmesiyle birlikte farklılaşmaktadır.⁷

Gazali de, insanın dünya hayatındaki asıl gayesinin Allah'a ulaşmak olduğunu ve bu gayeye bağlı olarak da yaşamını sürdürmesi gerektiğini bildirir. İnsan ise ancak yemek, giyim ve mesken gibi 'ihtiyaç'larını gidererek yaşamını sürdürebilir.⁸ Öyleyse bunların karşılanması için çalışmak da bu gaye dolayısıyla gereklidir. Anlaşılabileceği üzere Gazali'nin hayata kifayet ile tespit ettiği 'ihtiyaç'lar da sınırsız değildir. Buraya kadar bahsedilen Eski Yunan, İbn Haldun ve Gazali'nin 'ihtiyaç' tanımlamaları, daha önceki bölümlerde hakkında bilgi verilmiş olan kadîm anlayışındaki bütünlüğe de uygun düşmektedir.

2.1.1.3. İşbölümü

İhtiyaçlarını gidermeye yarayan maddelerin çoğunluğunun, işlenmemiş halde bulunduğu bu dünyada, insan, onları 'ihtiyaç'larını gidermeye elverişli duruma getirmek üzere çalışmaya başlayacaktır. Fakat, kendi kendine yeterli olmadığı ve tek başına yaşayamayacağı için de diğer insanlarla bir arada yaşayacak, onlarla, karşılıklı ihtiyaçların giderilmesi yolunda işbirliği ve işbölümüne gidecektir.⁹

İlkel toplumlarda ben-merkezcilikle işbirliği arasındaki mücadele, çevrenin kontrolü altındadır. Açlık hayaleti, Eskimolar'da olduğu gibi, bir topluluğu doğrudan tehdit etmeye başlayınca, mutlak bir 'kendi varlığını koruma

tasnif yoluyla- sınırsız olmadığı algısının yaygın olduğu görüşü kabul edilebilir.

⁷ İbn Haldun, a.g.e., C.I, s.324

⁸ Sabri Orman, a.g.e., s.117

⁹ Sabri Orman, a.g.e., s.59

ihtiyacı', toplumu, günlük işlerini hep birlikte yapmaya zorlar.¹⁰ İşbirliğini, işbölümünü ilkel toplumlarda hayatta kalmakla aynı olarak anlatan bu yaklaşım biraz daha sonra modern toplumun da aynı tehditlerle karşı karşıya olduğunu belirtmektedir.¹¹ Yalnız bu yaklaşım ilginç bir şekilde Osmanlı pratiğinde kendini bulan "dâire-i adliye" ile benzerlik arz etmektedir.¹²

Adalet Dâiresi: 1-Adldir mucib-i salâh-ı cihan (Adâlettir dünya düzen ve kurtuluşunu sağlayan), 2-Cihan bir bağdır divarı devlet (Dünya bir bahçedir, duvarı devlet), 3-Devletin nâzımı şeriattır (Devletin nizamını kuran Allah kanunudur), 4-Şeriate olamaz hiç hâris illa mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur), 5-Mülk zabt eylemez illa leşker (Saltanat -devlet-, ancak ordu ile

¹⁰ Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.19

¹¹ "Aslında toplumun varlığının pamuk ipliğine bağlı olması çok ilginç. Modern bir toplum, binlerce tehdidin insafına kalmış durumda: Eğer bu toplumun çiftçileri yeterince ürün elde edemezse; eğer bu toplumun demiryolcuları muhasebeci olmayı kafalarına koymuş veya muhasebecileri demiryolcu olmaya karar vermişse; eğer bu toplumda pek az kimse madenci, demir-çelik işçisi, mühendis olarak çalışmayı istiyorsa, bir başka anlatımla, bir toplumdaki birbirine bağlı binlerce görevden, işten herhangi birinin yapılamadığı koşullarda, endüstriyel yaşam kısa süre içinde geri dönülmez biçimde alt üst olur. Toplum, doğal güçler yüzünden değil, insanların ne yapacağını bilememesi yüzünden her gün çökme tehlikesi ile karşılaşır." (Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.19)

¹² Adalet Dâiresi'nin ilzam ettiği şekli ile toplumun farklı kesimlerinin arasındaki istikrar toplumun devamını sağlamaktadır. "Adalet kavramı Osmanlı yönetici seçkinleri katında istikrarı ifade etmektedir." (Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Ömer Laçiner, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yay., 1996, s.28-29): "Osmanlı çöküşü üzerine yorumda bulunanların görüşleri Yakın Doğu devlet şebekelerinin ifade tarzı içinde dile getirilmiş ve basit ama Osmanlı sınıfinın ahlaki, siyasi ve sosyal değerlerini toparlayan ve kapsayıcı bir formülasyonla "adalet dairesi" diye beyan edilmiştir." (Norman Itkowitz, a.g.e., s.132)

zaptedilir), 6-Leşkeri cem' idemez illa mal (Ordu, ancak mal ile ayakta kalır), 7-Malı cem' eyleyen raiyyettir (Malı toplayan halktır), 8-Raiyyeti kul ider padişah-ı aleme adl (Halkı idare altına ancak Cihan Padişahı'nın adâleti alır.) şeklinde ifade edilmektedir.¹³ Adalet dâiresi, modern toplumsal işbölümü ya da işbirliği kavramı m kadîmde bulunan karşılığıdır.¹⁴ Itkowitz buna yakın bir anlayışı "Tabiat hali" deyiimiyle Rousseau'nun da kullandığını belirtir.¹⁵ İdris-i Bitlisî, iyi ahlak ve melekelerin dört asla dayandığından bahseder: İffet, Şec'âat, Hikmet ve Adâlet.¹⁶

Buraya kadar ekonomik faaliyetlerin temelinde yer alan kavramlar bu çalışmada kullanılacakları muhtevâ bakımından izah edilmiştir. Bahsedilen üretim biçimlerinin gelecek bölümlerde Osmanlı ekonomisi içindeki şekilleri anlatılmaya çalışılacaktır.

¹³ Ejder Okumuş, "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dâiresi", *Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, AKADER, Mart 2005, Sayı 5, s.46; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., 6. Baskı, İstanbul, Ekim 2003, s.132

¹⁴ "Müslümanlar, Adâlet Dâiresi'ni Kur'an ve Sünnet'teki adâlet anlayışına referansla zenginleştirmiş, İslam toplumlarına özgü siyasal bir kurum haline getirmiş ve Müslüman yöneticiler de siyasetlerinde bu kurumu azamî ölçüde işlevselleştirmeye çalışmışlardır." (Ejder Okumuş, a.g.m., s.46)

¹⁵ Norman Itzkowitz, a.g.e., s.132

¹⁶ O'na göre: "Mühim bir fazilet ve meleke olan adâlet, yukarıda zikredilen üç aslın hadd-i i' tidalinin bileşkesinden ibarettir ve bütün ahlâk-ı hamîdeyi câmidir. Bunun hakikatı şudur: adâlet, insan nefsinin, bütün ahlak ve hasletlerde ifrât ve tefrite kaçmadan halet-i i' tidâlde bulunmasıdır. Bu sebeple hükemâ, 'Adâlet her şeyin yerli yerine konulmasıdır' demişlerdir." (Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.III, s.22-23)

2.1.2. Üretim Biçimleri

2.1.2.1. Ziraat ve Hayvancılık

Ziraat

Tarım bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumu için de en temel ve yaygın üretim ve maiyet temin yoluydu. Toplumdaki yaygınlığı ölçüsünde devletin mali ve askeri yapısının da tarıma dayalı bir surette teşekkül ettiği bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hepsinin ortak kabulüdür. Nitekim Osmanlı'da nüfusun yüzde 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda yaşayarak¹⁷ ve geçimini de topraktan sağladığı söylenebilir.

Toprak rejimi, Tımar sistemi¹⁸, Çift-hâne sistemi ve bu üçünün takibi üzerine yapılan tahrîr sistemlerinin Osmanlı devletinin cesameti ölçüsünde mükemmel sistemler olduğunda hiçbir araştırmacının kuşkusunu bulunmamaktadır. Aşağıda bu sistemler ve ilgili oldukları tarımsal üretim hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı'da toprak, diğer geleneksel devletlerde olduğu gibi devlete aitti. Devlete ait olan bu topraklara miri arazi deniyordu. Halkın bu toprağı ödediğı vergiler karşılığında işlemesi mümkündü ve bu iki ayrı şekilde gerçekleşebiliyordu. Bunlardan birincisi Tapu ikincisi de Mukata'a rejimiydi. Tapulu topraklar, köylü ailelere veriliyor ve tamamen kendi kaynakları ile bu toprakları işlemeleri ve yükümlü oldukları vergi ve bedeni hizmetleri yerine getirmeleri karşılığında bağımsız olarak hayat-

¹⁷ Şevket Pamuk, a.g.e., s.37

¹⁸ Tımar sistemi, muhtevası itibariyle bu tez çalışmasında ücretli çalışmak başlığı içerisine alınmıştır. İleride değinilecektir.

larını devam ettiriyorlardı.¹⁹ Mukata' a topraklar ise tapu-lu toprakların haricinde kalan boş arazilerin işletilerek hem devlet gelirlerinin yükseltilmesi ve hem de iâşe kıtlığının üretim yoluyla engellenmesi amacıyla atıl kalma-larının önüne geçiliyordu.²⁰ Ancak bağlar ve bahçeler bu mîrî arazi rejiminin dışında idi.²¹

Köylü ailelere bırakılan toprak, üretimin bazı özellik-lerine bakılarak vergilendiriliyordu. Üretim zamana(yıl), üretim biriminin durumu(evli ya da bekâr olmak), kulla-nılan işgücüne(sahip olunan öküz sayısı) ve yapılabilecek işe(işlenecek arazi) göre ölçülendirilmişti.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuş-kusuz, evlenmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köy-lünün simgelediği köylü ailesidir.²² Devlet, evlenmiş olan erkeği bir hâne olarak değerlendiriyor ve sahip olduğu üretim aracına ve sahip bulunduğu toprağa bağlı olarak onu yarım veya tam bir mükellef sayıyordu. Bir çift öküz ile çekilen kara saban sayesinde topraklar işlenebildiği için bu hanenin tam bir üretim birimi kabul edilebilmesi bir çift öküze sahip olmasına bağlıydı. Yukarıda bahse-dildiği şekliyle işgücü ve zamana bağlı olarak hanenin üretim kapasitesi belirleniyordu. Buraya kadar mükellef-in şartları ve işgücü şartları tespit edilmiştir. Mükellefi-yetin tamamlanabilmesi için bir de işlenecek arazinin tespiti gereklidir. 1487 tarihli II.Bâyezid devrine ait Bur-sa Kanunnâmesi'nde geçen şu ibare buna örnek olabilir: *"Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıtu'l-hal*

¹⁹ Halil İnalçık, a.g.e., s.247; Şevket Pamuk, a.g.e., s.39

²⁰ "Devlet neden bazı toprakları mukata' a ile verir? Bunun sebebi şudur: Tapu rejimine göre, reâyâ tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır." (Halil İnalçık, a.g.e., s.249-250)

²¹ Halil İnalçık, a.g.e., s.247

²² Halil İnalçık, a.g.e., s.246

yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur".²³ Buraya kadar bir temel üretim biriminin özellikleri ortaya konmuştur: Evli bir erkek, bir çift öküz²⁴ ve ortalama 100 dönüm toprak. Anlatılan sistem, İnalıcık'ın tabiriyle çift-hâne sistemidir.²⁵ Nitekim Osmanlı tarımının temelini oluşturan bu üretim birimlerinin sayısının 16. yüzyılda bir milyonu aştığı özellikle tahrîr sistemi vasıtasıyla bilinebilmektedir.²⁶ Eftal Ş. Batmaz'ın 15-16. yüzyıllarda Osmanlı'daki tahıl üretimi üzerine bazı incelemelerine göre: Devletin kanunnâmeler yoluyla bir çiftliğe ekimini şart koştuğu buğdayın yılda en az 1.575 kg. ürün vereceği hesap edilmektedir.²⁷ Bu da yukarıda bahsedilen her bir mükellef hâne başına asgari üretim demektir. Bütün topraklar için bu rakamın hâne sayısı üzerinden hesabı yapılırsa devletin bir yılda üretilmesini beklediği ürün miktarının buğday üzerinden hesabı (Tablo 1'in sağladığı İstanbul hariç hâne sayısı verileriyle) 2.191.473 hâne sayısı *1.575 kg.=3.451.569.975 kg. ki yaklaşık üç buçuk milyon tona tekabül etmektedir. Bütün nüfusunun 11-12 milyon civarında olduğu

²³ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.II, s.181: "Kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığını varsayarsak, ortalama bir köylü hanesinin 40 ya da 50 dönüm toprak ektiğini söyleyebiliriz." (Şevket Pamuk, a.g.e., s.40)

²⁴ "Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim aracı, bir çift öküz ile çekilen sabandır. ... Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme, öküz sayısına göre yapılmakta idi." (Halil İnalıcık, a.g.e., s.245-246)

²⁵ "... bu ana ekonomik sosyal düzene biz çift-hâne sistemi diyoruz (Tahrîr defterlerinde çift-bâ-hâ ne)." (Halil İnalıcık, a.g.e., s.247)

²⁶ Şevket Pamuk, a.g.e., s.40

²⁷ Detaylı bilgi için bknz: Eftal Ş. Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", *Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, AÜDTCF Yay., 2004, C.XXIII, S.36, s.35-41

düşünülürse kişi başına tüketim haddi yıllık 304 kg. buğdaya karşılık gelir. Bu rakam birçok kereler yuvarlanmış tahminlerden elde edildiğine göre, benzer yollarla elde edilecek diğer rakamlar üzerinden ancak bir nispet hesabında kullanılabilir. Bu da Osmanlı toplumunun tarımsal üretim kapasitesinin bugünkü üretim kapasiteleriyle değil, çağdaşı olan toplumlarla kıyasında önemi büyük rakamlar elde edilmesini sağlayabilir.

Bu sayılanların altında kapasiteye sahip üretim birimleri de vardır:

Hanesi olmayan (yani bekâr) ve az arazisi olan ya da hiç arazisi bulunmayan fakat işgücü sahibi olan erkek (mücerred), işgücü ya da arazisi asgari sınırın altında olan hane (nim-çift), evli olup hiç yeri olmayan ya da nim-çiftten eksik yeri olan (bennâk).²⁸

Konar-göçerlerin de zirai faaliyetlerle az da olsa uğraştıkları bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse: Ankara şehrinin iâşesini temin etmek için ekmekçiler un veya buğdayı Ankara civarındaki kır kesiminden elde etmekteydiler. Buralarda yetişen hububattan öşr olarak alınan kısım, reayanın kendi ihtiyacının fazlası, bu bölgede tarım üretimi yapılmayan şehir ve kasabalarda pazarlanmaktaydı ve buğdayın, arpanın, unun büyük bir kısmı da ekmekçiler tarafından satın alınmakta idi. Büyük ve Küçük Haymanalardan, 1598-9 yılında 1.306.666 kg. buğday, 653.444 kg. da arpa elde edilmekteydi ki bu oran Ankara'nın ihtiyacının 1/4 kadarına, bu bölge de sancağın tarım üretimi alanlarının da 1/5'ine tekabül etmekteydi.²⁹ 1571 tahrirlerinde Ankara civarındaki kırsal nüfusun yaklaşık yüzde 39'unu teşkil eden konar-göçerlerin

²⁸ Ancak bu bennakin iki türlü mü mevcuttur. Birincisi, bahsedildiği gibi nim-çiftten az arazisi olan, diğeri ise hiç çifti ve arazisi olmayan "*caba bennaki*" dir. (Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.172)

²⁹ Emine Erdoğan, a.g.m., s.127

de dâhil olduğu nüfus; sancağın beşte biri nispetinde olan topraklarda yine bütün sancağın hububat üretimini çeyreğini gerçekleştirmiştir. Tabi bu rakamların farklı zamanlarda oluşu, detaylı bir şekilde kırsal alanın sınırlarına dâir bilgilerin şu an itibarıyla elde olmayışı çok daha temkinli davranmayı zorunlu kılsa da konar-göçerlerin de tarımsal üretimin içerisinde ne derecede var olduklarını anlatmaktan beri değildir.

Bağ ve bahçecilik tarımın içerisinde zikredilebilecek bir üretim biçimidir. Sancakların kırılık alanlarındaki nüfusun büyük ekseriyeti kasaba ve şehir nüfusunun da önemli bir kesimi bağ, bahçe ve zeminlerde tarımla geçimini sağlamaktadır.³⁰ Nitekim meyve üretiminin büyük bir kısmı, köylerde veya şehirlerin yakınında yer alan bağ ve bahçe gibi özel mülk statüsünde bulunan topraklar üzerinde yapılmaktadır.³¹

Yukarıda anlatılan sisteme binaen tarımın farklı bölgelerde farklı verimlilikte daha doğrusu yoğunlukta devam ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin toprak miktarındaki farklılıklarına rağmen nüfus olarak birbirine neredeyse denk olan Anadolu ve Rumeli arasında tarımsal üretim açısından büyük farklar vardır. Nüfusu 16. yüzyılda yarım milyon civarında seyreden İstanbul'un, hububat ihtiyacı Balkanlardan ve Ege kıyılarından sağlanırken Anadolu'da toprakların sınırlı kullanımından dolayı üretimin ancak kendi ihtiyaçlarına ve bir miktar da iç pazara yönelik olduğundan bahsedilebilir.³² Bu da 16. yüzyılda tarımla uğraşan nüfusun o dönemdeki ekilebilir toprakların miktarıyla karşılaştırıldığında sınırlı kaldığını

³⁰ Adnan Gürbüz, a.g.e., s.44

³¹ Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Meknlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", *EJOS*, VIII (2005), No.3, s.1

³² Şevket Pamuk, a.g.e., s.37-38

göstermektedir.³³ Devletin, nüfus ve maddi imkânsızlıklar dolayısıyla boştaki kalmış olan toprakların işlenecek hale getirilmesi amacıyla pek çok tedbirler aldığı bilinmektedir. Fırat Nehri'nin Balis'e ulaşan sulama kanalının tamir ettirilmesi dolayısıyla hem Balis'in mamur olacağı hem de hazine gelirlerinin artacağı yönündeki bir hüküm bu tedbirler için güzel bir örnektir.³⁴

Yukarıda bağ ve bahçelerin bu toprak sisteminden ayrı bir şekilde kullanıldığı belirtilmişti. Buna ilişkin olarak tarlanın bağ veya bahçeye dönüştürülemeyeceği gibi kanun hükümleri ve tarlaların işlenmemesine getirilen yaptırım durumundaki vergiler bu hususta bazı düşünceleri akla getirebilir. Üretimde meydana gelebilecek herhangi bir aksama dolayısıyla toplumun ihtiyaçlarını karşılaması zorlaşabilir. Bu durum zincirleme bir şekilde fiyatların dalgalanmasına ve toplumda var olan düzenin sarsılmasına da yol açabilir.³⁵ Bilindiği üzere, Osmanlı devletinin temel ekonomi politikalarından birisi iâşecilik yani ihtiyaç duyulan ürünlerin pazardaki ihtiyacı karşılayacak kadar bulundurulmasıdır. Bolluk içerisinde fiyatlar da uygun seviyede bulunacak, böylece hem bütün toplumun hem de maddi durumu iyi olmayan kesimlerin maiyetlerini kolaylıkla sağlamaları temin edilebilecektir. Devlet bu yüzden ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur.³⁶

³³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisâdî Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yay., 2007, s.37

³⁴ Hüküm 200, 5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): *Özet ve İndeks*, haz. H. Osman Yıldırım vd., Ankara, DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., 1994, s.38

³⁵ Adalet Dâiresinin ilkeleri hatırlanırsa böyle bir sarsıntının Osmanlı Devleti açısından ifade ettiği anlam kolaylıkla kavranacaktır.

³⁶ Halil İnalcık, a.g.e., s.247

Hayvancılık

Osmanlı toplumunun yüzde 90'a yakın bir kısmının kırsalda yaşadığından yukarıda bahsedilmişti. Kırsalda yaşayanların bir kısmını da konar-göçerler oluşturmaktaydı. Esasında bu konar-göçerlerin hayat şekillerinin oluşmasında yürüttükleri maişetlerini temin etme biçimlerinin büyük etkisi vardır. Zira onlar bilhassa küçükbaş hayvanlar yetiştirdikleri için bu hayvanları otlatabilecekleri sürekli yeşil alanlara ihtiyaç duymuşlardır. Kuraklığın arttığı mevsimlerde daha yüksek yerlere(yaylalara), hava şartlarının daha ağırlaştığı mevsimlerde ise daha alçalara(kışlaklara) doğru mevsimsel bir döngü içerisinde sürekli yer değiştiren bu gruplar Osmanlı toplumunun özellikle hayvansal ürünlere olan ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ayrıca savaşlarda vazgeçilmez vasıta olan at üretimi de konar-göçerlerce gerçekleştirilmekteydi.³⁷

Tarımda üretimi gerçekleştiren toplum hakkındaki bilgiler gibi Konargöçerler hakkındaki bilgiler de yine tahrir sistemi vasıtasıyla elde edilebilmektedir. Tarımla uğraşan halkla beraber aynı statü içerisinde yer alan konar-göçerler de kendileri için devletin tespit ettiği geniş bir sahada yaylak-kışlak arasında mevsimsel döngü içerisinde göçlerini devam ettirirken belli yerlerde tahrirleri gerçekleştirilmek suretiyle vergiye tabi oluyorlardı.

Konar-göçerler adet-i ağnam vergisi veriyorlardı. Bu verginin yerleşik/ziraatçı reayadaki resm-i çifti karşılığı; bennâk vergisinin ise her iki iktisâdî faaliyet alanında belirlenen ideal ölçülere sahip olmayan evli reayadan tahsil edildiği anlaşılmaktadır.³⁸

³⁷ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.230

³⁸ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, 1. Baskı, Ankara, Bilge Yay., Ekim 1997, s.135

Tablo 5'ten hatırlanacağı üzere Ankara örneğinde konar-göçerler toplam nüfusun 1523/30 tahrirlerinde yüzde 42'sini, 1571 tahrirlerinde de yüzde 39'unu teşkil etmektedirler. Bu rakamlar üzerinden bir oran tespit edilmeye çalışılırsa yaklaşık elli yıllık bir dönem içerisinde tarımsal nüfusun yarısına yakın bir miktarda da hayvancılıkla iştigal eden bir nüfus olduğu anlaşılabacaktır.

2.1.2.2. Esnaf (Zanaat)

16. yüzyılda Osmanlı toplumunun yaklaşık yüzde 90'ının kırsalda yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerle ilgilendiği bilindiğine göre geriye kalan nüfusun da şehirde yaşadığı ve geçimini zanaat ve ticaret yoluyla karşıladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

Osmanlı tarihi üzerine araştırmaların birçoğu esnaflık ya da zanaat konularında loncalar üzerinden bir takım bilgiler vermeği yeğlemektedirler. Oysaki esnaflık hakkında bilhassa ihtisaba ilişkin belgelerde kıymetli bilgiler bulabilmek mümkündür. Şer' iyye sicillerinde, fermanlarda ve mühimme defterleri ile kendilerine mahsus kanun-nâmelerde ve nizam-nâmelerde çeşitli isimlerle ortaya çıkan esnaf; herhangi bir metaı, işleyen imal eden ve bunun halka satış ve dağıtımını yapan kimselerin bir araya gelerek teşkil ettikleri bir topluluktur. Böyle bir topluluğu bütün olarak tarif etmek için esnaf kelimesinden başka, bilhassa hırfet kelimesi kullanılmıştır.³⁹

Ortaçağ toplumlarında kentlerde yaşayan nüfusun bir bölümü de kendi tüketimlerini karşılamak için meyve, sebze ve hatta hububat üretimini sürdürüyordu. Ancak, kentli nüfusun büyük bölümü loncalar çevresinde örgüt-

³⁹ Vahid Çabuk, *Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü*, 1. Baskı, İstanbul, Emre Yay., 1996, s.26-27

lenerek mamul mallar üretimi ve ticaret gibi tarım dışı faaliyetlerle uğraşıyordu. Her iş kolunda (ki bunlar aynı zamanda sanatla eşdeğer olan zanaatlardır) kendi içerisinde hammadde temin ve tevzii; çıрак, kalfa ve usta yetiştirilmesi; üretimin denetlenmesi; ürün kalite ve fiyatlarının kontrolü; dayanışma gibi konularda yetkili ve aynı zamanda devlet otoritesine karşı sorumlu birçok esnaf birlikleri Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren şehirli üretimi organize etmeye başlamıştır. Bu birlikler önceleri Ahîlik bünyesinde faaliyetlerini yürütse de sonraları loncalara dönüşmeye başlamış ve kurumsallaşmıştır.

Loncaları, her şeyden önce üyelerine istikrar ve güvence sağlayan, bu amaçla da piyasa ve üretim koşullarını düzenlemeye ve denetlemeye çalışan meslek örgütleri olarak değerlendirmek gerekiyor.⁴⁰

Genelde, Osmanlı üretim ve pazarlama sistemi, ortaçağın yerel kasaba ekonomisi kurallarını izliyordu.⁴¹ Osmanlı toplumunda sanayi ve ticaret denilince ‘esnaf birlikleri’ akla gelirken esnaf birliklerinin çağrıştırdığı ilk şey de ahîlik ve buna bağlı olarak loncalardır. Konuya genel olarak bakıldığında, denilebilir ki ahîlik, XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Anadolu’daki esnaf ve sanatkarlar birliklerinin menşeiini teşkil etmiştir.⁴²

Loncaların Anadolu’daki ve Batı Asya’nın diğer bölgelerindeki kökenlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilalarından sonra, 13. ve 14. yüzyıllarda toplumsal dayanışmanın çeşitli unsurlarını taşıyan fütüvvet ahlâkının ve fütüvvet derneklerinin ahîlik adı altında Anadolu loncalarında etkili olduğu, kentlerdeki loncaların fütüv-

⁴⁰ Şevket Pamuk, a.g.e., s.56

⁴¹ Halil İnalcık, a.g.e., s.29

⁴² Şükrü Nişancı, *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, 1. Baskı, İstanbul, Okumuş Adam Yay., 2002, s.99

vet ilkelerine göre ve aralarından seçtikleri bir ahî önderliğinde örgütlendiği biliniyor.⁴³

Bu teşkilatlanma, aslında Anadolu'ya yeni gelen göçebe Türk esnafının yerli tüccar ve sanatkâr karşısında tutunabilmeleri ve bir dayanışma sağlayabilmeleri dolaşısıyla gelişmiştir.⁴⁴ Osmanlı kentlerindeki zanaat ve ticaret loncaları iktisadi yaşamın temel ekseni durumundaydılar. Kent çarşısının her köşesinde bir lonca oluşmuş, her loncada da aynı mesleğe mensup esnaf bir araya gelmişti. Kentler büyüdükçe işbölümü ve uzmanlaşma da derinleşir, lonca sayısı artış gösterirdi.

Loncalardaki temel ilişki, usta-çırak ilişkisiydi.⁴⁵ Esnaflık, çıraklıktan itibaren, kademe kademe kalfalık ve ustalık derecelerine doğru yükselmeyi esas alan ve sıkı bir eğitimi gerektiren bir teşkilat olarak, kendi iç yapısında sıkı bir disipline sahiptir.⁴⁶ Ahîliğin fütüvvet muhtevası dolayısıyla, loncalardaki eğitim bir nevi ahlak ve iş ahlakı eğitimi durumundaydı. Her iş kolu yahut meslek o mesleğin 'pîr'i olarak ya bir Peygambere ya da bir sahabeye dayandırılıyordu. Böylece daha en başında iş ahlakının temelleri dinî motiflerle işlenmişti.

Osmanlı'da da tarım, hayvancılık, bağ ve bahçecilik, madencilik gibi temel üretimlerden ve ticaret yoluyla daha uzak bölgelerden sağlanan hammaddeler işlenerek bir başka üretim için yarı mamul ve/veya özellikle şehir hayatı için birçok ihtiyacı karşılamak üzere mamul bütün ürünler esnaf tarafından sağlanmıştır. 16. yüzyılda nüfusu yarım milyon civarında seyreden İstanbul'da, buna mukabil miktarda da esnafın bulunmuş olması muhtemeldir. Nitekim Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre İs-

⁴³ Şevket Pamuk, a.g.e., s.58

⁴⁴ Vahid Çabuk, a.g.e., s.10

⁴⁵ Şevket Pamuk, a.g.e., s.58

⁴⁶ Vahid Çabuk, a.g.e., s.30

tanbul'daki bir geçite; 57 ayrı sanat dalında çalışan 1100 tür esnaf katılmıştır.⁴⁷

Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı nüfusunun yaklaşık onda biri şehirlerde yaşamaktadır. Bu şehir hayatına paralel olarak da münasip faaliyetlerle maişetini temin eden bu nüfusun, böylesine yoğun bir lonca sistemi içerisinde örgütlenmesi ve devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün etkinliği sağlanmıştır. Bununla birlikte, batıdaki ekonomik dönüşümün alametlerine benzer bazı durumlar da kimi Osmanlı tarihçilerinin gözünden kaçmamıştır. İnalçık'ın, Sahillioğlu'nun ve yakın zamanlarda Gerber'in araştırmaları, Bursa'da bağımsız ustalar tarafından gerçekleştirilen alışılmış lonca üretiminin dışında, tüccarlar tarafından örgütlenen önemli bir üretim sektörü olduğunu açığa çıkarmıştır. Bu amaçla, bazı tüccarlar, ya bağımsız ustalar olarak kendi dükkânını kuramayan zanaatkârlar arasından ya da kadınlar arasından işgücü istihdam ederlerken, bazıları da köleleri çalıştırmış olabilir.⁴⁸ Sanki 'putting-out' sistemine geçişin öncüsü gibi değerlendirilen bu durumların tespitlerine ilişkin Sonuç bölümünde yer verilecektir.

Buraya kadar Osmanlı'da esnafın örgütlülüğü, çeşitliliği ve genel yapısı hakkında bazı malumat verilmeye çalışılmıştır. Daha önce Ahîyân-ı Rûm, Baciyan-ı Rûm bahislerinde verilen bilgiler; burada aktarılan bilgiler ve ileride İhtisab ve Narh başlıklarında verilecek bilgilerle Osmanlı esnafının ve zanaat üretiminin birlikte değer-

⁴⁷ Zeynep Erduran, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İstanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret: Açıklamalı Metin, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Kırıkkale, s.1

⁴⁸ Suraiya Faroqhi, "Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak", ed. Selahattin Özpalabıyıklar, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., Mart 2008, s.25

lendirilmesi sonucu daha iyi kavranabileceği düşünüldüğünden bu başlık burada sonlandırılmaktadır.

2.1.2.3. Ücretli Çalışmak

İbn Haldun eseri Mukaddime’de maişet temininin yolları içerisinde ‘*imâreti*’⁴⁹ de zikretmektedir. O, bunun muhtevası olarak devletin ya da hükümetin topladığı vergiler ve bu vergilerin toplanmasında görevli olan kişileri kastetmektedir. Yukarıda esnaf başlığında da zanaat üretiminden bahsedilmişti. Bir esnaf dükkânında, imalat-hanesinde ya da kendi işinde ücretli insanlar da çalıştırmaktadır. Bunlar esnaflık içerisine dâhil edildiğinden bu başlık altında da İbn Haldun’un da belirttiği şekli ile devlet görevlilerinden ve diğer hizmetlerle görevlendirilmiş olanlardan bahsetmek gerekecektir.

Ücretli çalışanları Seyfiyye, ilmiye ve kalemiyye ve muafiyet karşılığı⁵⁰ vazifeliler olarak dörde ayırmak mümkündür. Bilindiği gibi Seyfiyye (askerlik) devletin toprak rejimi ile iç içe hayatını devam ettiren bir vazifedir. Tımar sistemi içerisine dâhil olarak, sefer harici zamanlarda devletin kendilerine tahsîs ettiği toprakların işlenmesi ve bu bölgelerde görevlendirildikleri özellikle asayişin temini, vergilerin tahsili vs. gibi işleri yapan kişiler; sefer zamanında ise devletin o sefere binaen çıkardığı emirler doğrultusunda orduya katılarak asıl mesleklerini icrâ ederlerdi. 933-934/1527-1528 bütçesinin verdiği rakamlara göre 537.929.006 akçe olarak tespit edilen vergi gelirlerinin Rumeli eyaletinde yüzde 46’sı,

⁴⁹ İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698

⁵⁰ “Muafiyet karşılığı yılda iki yüz kantar barut işlemeyi taahhüd eden ve iki bin kantara yakın barut işleyen üç köye barut işlettilirmeye devam edilmesi.” (Hüküm 1286, a.g.e., s.208)

Anadolu eyaletleri grubunda 56'sı, Diyarbekir'de 63'ü, Haleb ve Şam vilayetlerinde 38'i ve tımar sistemi hiç tatbik edilmemiş olan Mısır ülkesinin geliri hesaba katılmadığı takdirde, memleketin umûmî vergi gelir tutarının yüzde 49,8'i ve Mısır ile birlikte hesaplandığı zaman ise 37'si, irili ufaklı 37.521 tımar sahibinin tasarrufunda idi.⁵¹ Bu 37.521 tımandan 9653'ü kale muhâfızı tımarı, geriye kalan 27.868'i ise, tamamıyla eşkinci tımarı halinde idi. Bahis mevzuu 27.868 eşkinci tımarı sahibinin, harbe beraberlerinde götürmek mecburiyetinde bulundukları "cebelü" tabir edilen silahlı ve zırhlı askerlerle, 70-80 bin kişilik atlı bir tımarlı sipahi ordusu teşkil ettikleri tahmin edilmektedir.⁵² Aşağıda bu tımarlara ve zeametlere dâir bir tabloya yer vermekte bu rakamların değerlendirilmesi açısından fayda vardır:

Tablo 6: Aynî Ali Rislesi'nde verilmiş olan rakamlara göre XVI. Asrın sonlarına doğru muhtelif eyâletlerde tımarların dağılışı ve cebelüleriyle beraber tımarlı sipahi ordusunun mevcudu.⁵³

Sıra Nr.	Eyalet İsmi	Liva adedi	Zeamet	Tımar	Tutarı (kılç)	Cebelüleri yle beraber asker miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefid	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum (Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Maraş	5	29	2.140	2.169	5.500

⁵¹ Ömer L. Barkan, "Tımar", *Osmanlı Tarihi*, haz. Enver Z. Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, C.?, s.287

⁵² Ömer L. Barkan, a.m.d., s.287

⁵³ Ömer L. Barkan, a.m.d., s.290

	(Zulkadriye)					
7	Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
8	Şam	8(11)	128	868	996	2.600
9	Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1.400
11	Rakka ve Ruha	5 (7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbakir	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
	Yekun	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359

Tablodan da görüldüğü üzere, 16. yüzyıl sonlarında tımar sistemi ile 100 bin civarında kişinin ordu mensubu olmakla bir nevi ücretli çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Beldârlar da tıpkı derbentçiler gibi belli bir geçitin güvenliğinin ya da ağır kış şartları dolayısıyla bu geçitin kapanmamasının temini gibi işleri yapmaktaydılar. Ancak bunların vergi muafiyeti ile değil de doğrudan ücretleri ödenerek çalıştırılmalarının başkaca bazı sebepleri vardı. Devlet geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bu yerlere adam gönderemez ve bunlara merkezden maaş da ödeyemezdi. Zira günün ulaşım ve iklim şartlarının sebebiyet verdiği zorluklar ile süratli bir şekilde nakit para gönderme imkânı buna meydan vermiyordu.⁵⁴ Bunun için devlet her bölgede bulunan dağların geçit yerlerinde veya

⁵⁴ Kazıcı, a.g.e., s.209

dar boğazlarda nöbet tutuma işini, bölge halkına havle ediyordu. Buna karşılık, nöbet tutanlara yine bölge sakinlerince bir bedel ödeniyordu. Zaman ve bölgelere göre azalıp çoğalabilen bu bedel, mıntıka sakinleri için tevzî defterlerine yazılarak tahsil ediliyordu.⁵⁵ Bu görevliler sefer zamanında da orduda geri hizmetlerde istihdam olunuyorlardı.

“Efrâd-ı insandan bir ferd ve ebvâb-ı mahsûlâtıdan bir habbe cüz’î ve küllî hâric ez-defter nesne kalmayub”⁵⁶ yazılan tahrîr defterlerinden anlaşıldığına göre: Konar-göçerlerin derbentlere iskan edilmesi; bir bölgede meskun köylülerin o bölgedeki geçit ve köprülerin bakımı ile görevlendirilmesi; yine bir bölge ahalisinin civarda bulunan madenlerde belli işlerde çalıştırılması; su yollarının inşa ve bakımlarının sağlanması için belli sayıda insanın istihdamı; bir kervansarayın ihtiyaçlarının ve güvenliğinin temin edilmesi gibi bir çok iş kolunda bu şekilde insan istihdam edilmekte ve ücretleri olarak da kendilerine vergi muafiyeti getirilmekte idi.

Devlet, hâkimiyeti altında bulunan coğrafyada birçok hizmetin devamlılığı için ücretli insanlar çalıştırmıştır.

⁵⁵ Kazıcı, a.g.e., s.209

⁵⁶ Fatih Dönemi Kanunnâme-i Kitâbet-i Vilâyet(Tapu-Tahrîr Kanunnamesi) (bakınız: Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.368): “Aynı şekilde bu Sayım Defterlerinde her türlü bâc ve resimlerin toplandığı geçit, Pazar, panayır ve gümrük mahallerini, maden ocaklarını, tuzlaları ve dalyanları.. bulundukları yerlerde, senelik tahminî gelirleri ve işleyiş nizamları ile kaydedilmiş görmekteyiz. Ayrıca imparatorluğun bir ucundan diğerine uzanan yollar boyunca derbent bekleyen, yol ve köprü tamir eden veya kervansaraylara hizmet edenleri ve kal’aları bekleyenlerle mâdenci, güherçileci, şapçı, tuzcu, yağcı, ortakçı.. gibi türlü görevleri olan zümreleri, mevcutlarına ait rakamlarla işbaşında bulmamız...” (Ömer L. Barkan, “Giriş”, Hüdavendigir Livâsı Tahrir Defterleri, haz. Ömer L. Barkan-Enver Meriçli, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, C.I, s.4)

Köprücü, kürekçi⁵⁷, madenci⁵⁸, su yolcu⁵⁹, derbentçiler gibi birçok alanda insanların bazı yöntemlerle istihdam edildikleri bilinmektedir. Bu yöntemlerden en yaygını vergi muafiyetleridir. Kazıcı bu vergi muafiyetlerini toplu ve ferdî olmak üzere iki kısma ayırır.⁶⁰ Ferdî olanlara; bilhassa savaş vs. gibi durumlarda bazı müşkilatın giderilmesinde yararlık gösterenlere sağlanan muafiyetler örnek olabilir. Ki bu kısım biraz da tımar sistemiyle bağlantılı şekilde görülebilir. İkinci kısım ise bu başlıkta ele alınan ücretli çalışma esasına daha uygun bir kategoridir. Bu neviden muafiyetler; özellikle ülke dâhilinde, insan ve malların yer değiştirmesinde güvenliği sağlayan, memlekette ulaşım ve ticareti kolaylaştıran derbent teşkilâtı, köprülerin muhafaza ve tamiri hizmetleri, tuzla ile maden ocaklarında çalışma vs. gibi önemli hizmetleri ifâ eden bazı meskun bölge halkının ya bütün vergilerden veya bir kısım vergilerden muaf tutulmaları şeklinde sıralanabilir.

Osmanlı devletinde bir işin ifâsı dolayısıyla ilk muafiyet Orhan Gazi tarafından verilmiştir. Hoca Sadettin'e göre İzmit üzerine yürüyen Orhan Gazi, Sakarya köprüsünü çökmüş bulur. Bunun üzerine hükümdar, 100 hânenen biraz fazla olan bir obayı köprü çevresine yerleştirerek, bunları köprü bakım ve muhafazasına memur

⁵⁷ Bakınız: Hüküm 480, 862, 884, 981, 1077, 1181 (5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

⁵⁸ Bakınız: Hüküm 160, 389, 405, 590, 599, 681, 885, 915, 1014, 1515, 1516 (5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

⁵⁹ Bakınız: Hüküm 257, 261, 1492, 1493, 1495 (5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

⁶⁰ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yay., 2005, s.230

eder. Bu hizmetlerine karşılık olarak da obayı vergilerden muaf sayar.⁶¹

Osmanlı'da, vergi muafiyetinin yukarıda bahsedildiği gibi başka sebep/amaçları olmakla birlikte özel bir anlamı daha vardı. Mesela gayr-i Müslim ya da Müslim birçok din adamı, Peygamber soyundan gelenler, bazı tasavvufi zümrelerin önde gelenleri, cami görevlileri⁶² gibi toplumun farklı kesiminden insanlar da bazı vergi muafiyetlerine mazhar olabiliyorlardı. Ancak bu insanlar zaten -Seyyidlik, Şeriflik gibi durumlar istisna- mesleklerini ücretli olarak yürütüyorlardı. Yukarıda anlatılan zümreler yahut ferdler ise ya tamamen bu işlerle yükümlü tutularak maişetleri için başka faaliyetlere ihtiyaç duymayacakları şekilde tamamen ya da normal yaşantılarını devam ettirip maişetlerini karşılamak ve bu hizmetlerini aksatmamak kaydıyla kısmen vergi muafiyeti yoluyla ücretli çalıştırılıyorlardı.

İlmiye sınıfı ise kadılıktan başlayarak kaza işleri, müftülük, muallimlik, müderrislik, kazaskerlik vs. gibi farklı hiyerarşi içerisinde ücretli olarak çalışırdı. Genel olarak bu tür görevliler de ücretlerini bulundukları yerlerin vergi gelirlerinden alırlardı. Bulunduğu mevkie göre kadılıkta tahsil ettikleri bazı vergiler; daha yüksek görevlerde zeamet ve haslar gibi gelirler karşılığında vazifelerini ifâ ederlerdi. Vakıflarda imamet, hitabet, Kur'ân tilaveti, mevlidhan gibi görevlerde de ücret karşılığı çalışıyordu. Hatta bu tür görevler kimi fukaraya maişetini temin edebilmesi için bir lütuf olarak bile verilebiliyordu.

Kalemiye de yine devlet bürokrasisinin elemanları olmak dolayısıyla ilmiye sınıfının tabii olduğu usullerde ücretleri karşılığı görevlendirilirdi. Aslında kalemiye

⁶¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.208

⁶² Ziya Kazıcı, a.g.e., s.225

sınıfı mensupları da belli derece tahsil görmüş kimseler idi. Bunlar tahsillerini tamamladıktan sonra çalışacakları dairelerde istihdam ediliyor ve meslekî eğitimlerini aynı zamanda çalışarak tamamlıyorlardı. Örneğin katipler önce çalışacakları dairelerin odalarında halife olarak başlıyorlar zamanla mesleklerinde maharet kesbettikçe ve üst kadrolarda ihtiyaç oluştukça da yükselebiliyorlardı.

2.2.Ticaret

Ticaret insan ihtiyaçlarının karşılanması amacına bağlı olarak başlar ve başkaca unsurlardan etkilenerek bir takım değişikliklere uğrar. Bu unsurlar ticaretin; yoğunluğunda, seriliğinde, yönünde, mesafe ve muhtevasında farklılaşmalar görülmesinde etkili olan; toplumların üretim, tüketim, ulaşım, asayiş ve siyasi halleridir.

Ticaretin topluma hitabeden bir yönü olduğu gibi devleti de özellikle ilgilendiren birkaç boyutu vardır. Bunlardan ilki ticaretin varoluşuna bağlı olarak ihtiyaçların teminidir ki bu iaşecilikle alakalıdır. Diğer bir yönü artı ürünün temin edilip ihtiyaç sahibine ulaştırılmasına kadarki sürede bir kr elde edilmesi dolayısıyla bir de vergi boyutudur. Farklı bölgeler ve toplumlar arasında cereyan eden ticari faaliyetin muhakkak surette bir de siyasi boyutu vardır ve devletler bu anlamda da ticaretle alakadar olurlar.

Ticaret bu üç temel boyutunun -İaşe, Vergi, Siyasi g- Osmanlı Devleti açısından önemi aşağıdaki başlıklarda anlatılmaya çalışılacaktır.

2.2.1.İhtiyaçların Temininde Ticaret

Ticaret, artı ürünün tüccar vasıtasıyla ihtiyaç sahibine ulaştırılması şeklinde tarif edilebilir. Bir toplumda “artı ürün” vücuda geldikten sonra, ticaretin her türlü üretim

biçiminin tamamlayıcı unsuru olduğu sonucuna varılabilir.¹ İbn Haldun’un bahsettiği şekliyle bir insan, ürettiği kendisinin geçimini (maîşet); ihtiyaçlarını karşılamasından arta kalanlarla da zenginliği (müterakim) elde edebilir. İnsanın, tek başına üreterek karşılayamadığı ihtiyaçlarını başkalarından temin etme yolunu seçmesiyle toplumda kimin hangi üretimleri gerçekleştireceği, belki de doğal seyri içerisinde, bir toplumsal işbölümünü ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı devletinin ekonomi politikalarından birisi de *iaşecilik*’tir. Tımar, çift-hâne, narh, ihtisab ve loncalar yoluyla toplumu üretimden pazara kadar örgütleyen Osmanlı devletletinde; cereyan eden mamul ve yarı mamul ürün akışının kontrol altında tutulduğu ve bu akışın aksamaması için devletin hemen her türlü tedbiri serî’ an uygulamaya koyduğu bilinmektedir.²

Bugün olduğundan belki daha fazla olarak geleneksel dünyada toplum ihtiyaçlarının karşılanması mühim bir iştir. Ulaşım ve üretim mekanizmalarının etkinliği göz önüne alındığında; kıtlıkların bir toplumun asayiş ve refahı üzerindeki etkisi gayet büyüktür. Vazifesi “*ibâdullâhın terfîh-i ahvâl*”i olan bir devlet böyle bir durumda ciddi önlemlere başvurabilir. Nitekim nüfusu, 16. yüzyıl boyunca 11-15 milyon arasında değişen devletin; toplumun, özellikle büyük şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ticarete büyük önem atfettiği açıktır. Bilhas-

¹ Şükrü Nişancı, a.g.e., s.91

² “Mısır beylerbeyine ve Menzile kadısına; Menzile’de yetişen pirinci, İstanbul zahiresini almak için gelen gemilere vermeyip kendi gemisine yükleterek başka yere gönderdiği duyulan Menzile Eminî Hüseyin’e engel olunarak pirincin İstanbul’dan gelen gemilere yükletilmesi. 28 Ağustos 1565”(Hüküm 173, 5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994, s.33)

sa yarım milyonu bulan nüfusu ile İstanbul, Ege kıyıları-
nın ve Rumeli'nin neredeyse bütün üretiminin aktarıldığı
önemli bir tüketim merkezi idi.³ Üretim ve bu üretimin
süratinden dolayı tarımsal ve hayvansal üretimin ciddi
nüfus hareketlerine sıhhatli cevap vermesi mümkün
olmamaktadır. İhtiyaçların temininde kırsal nüfusun
ürettiklerinin eksik kalan kısmın bulunmasında devlet,
kendi topraklarında cereyan eden iç ve dış ticaretten
büyük fayda temin etmiştir. Ancak nüfusun hızlı artışı ve
ticaret yollarının değişimi ile artık bu mümkün olama-
maktadır. Hem pazardaki ürünlere olan talebin artması
hem bu ürünlerin azalması ve hem de azalan ürünlerin
dış sebeplere bağlı olarak pahalalanması iaşecilik politika-
larına ciddi yaralar aldırılmıştır. Diğer yandan dış ticaret-
ten sağladığı gelirlerin azalmasını içerde uyguladığı vergi
politikalarıyla dengelemeye çalışınca Anadolu'da uzun
yıllar süren sıkıntılar ve isyanlar baş göstermiştir.

2.2.2. Devlet Kontrolünde Ticaret

Ticaret toplumun sayılı ferdlerini değil tamamını ilgi-
lendiren bir faaliyet alanıdır. Bu yönüyle devletler için de
bir takım anlamlar taşır ve vazifeler ifâ eder. Tıpkı üretim
yapan bir mükellef gibi tacir de kendi emek ve imkânla-
rının organizasyonu vasıtasıyla bir yerden bir yere taşı-
mış olduğu mallar karşılığında bir kâr elde eder. Yani
ihtiyaç ve ürün arasındaki ilişkiden bir değer üretmiş

³ "Kent halkına her gün, üstelik makul fiyatlarla ekmek temini, hükü-
met için o kadar hayati bir mesele haline gelmişti ki, veziriazamın en
önemli görevlerinden biri, her hafta bizzat çarşı teftişine çıkıp tahıl
stoklarını, fırınları ve ekmek fiyatları ile kalitesini denetlemektir..."
(Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tari-
hi (1300-1600), ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev. Halil
Berktaş, 3. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.227)

olur. Elde ettiği bu kâr dolayısıyla da devletin vergi uygulamalarına muhatap olur.

İster ülke içerisinde tarımsal üretimden, madenlerden ya da zanaat üretiminden hâsıl olan hammadde ve yarı mamul malların bir başka yere işlenmek ya da tüketilmek üzere nakli olsun; ister dışarıdan ülke içine giren hammadde yahut yarı mamul ve mamul mallar olsun; isterse bir ülkeden gelip başka bir ülkeye gitmek amacıyla Osmanlı topraklarından geçecek mallar olsun her türlü emtia, Osmanlı devletinin gümrüklerinde vergiye tabi idi. Muhtevasına göre farklı nizam, vergi, harç ve rüsuma tabi olsalar da değişiklik göstermeyen tek şey bütün bu ticaret mallarının, devletin haberi olmadan her hangi bir yere hareket edemeyeceği idi.

Devlet ticaretin kontrolünü gümrükler vasıtasıyla takip etmekteydi. Bu nedenle birçok yerde -iskeleler, sınırlar ve diğer iç bölgeler- gümrükler kurulmuştu. Bu gümrüklerde ticaret mallarının her türlü resmî işlemi görüyordu.

Gümrük, ülkenin gümrük hattı adı verilen siyasi sınırlarını girmek veya çıkmak suretiyle aşan, yahutta bu sınıra bir noktasından girdikten sonra o ülkeyi baştanbaşa geçip, sınırın başka bir noktasından yabancı bir ülkeye geçirilen yabancı menşeli eşyadan, devletçe alınan vergilerdir.⁴ Osmanlı'da uygulanan bu vergilerin İslam hukukundaki Zekât-ı Âşir şeklinde⁵ olduğu da bilinmektedir.

Toprak mahsullerinden alınan vergiler gibi gümrük resimleri de eyaletten eyalete, sancaktan sancağa değişiklik gösterirdi. Ayrıca müslüman, gayr-i müslim ve harbîlerin ödediği gümrük resmi oranları da farklı idi. XVI.

⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlı da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yay., 2005, s.182-183

⁵ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.165

yüzyılda genellikle müslümanlardan %3, gayr-i müslim Osmanlı tebaasından %4, harbîden %5 oranında resim alınmakla beraber bu oranın farklılık gösterdiği Aydın veya Edirne gibi yerler de vardı. Gerçekten buralarda müslüman tüccar %2 oranında resim ödüyordu. Meselâ Aydın sancağında dahilî ticaretten ve şeker hariç ithal edilen diğer gıda maddelerinden müslümanlardan %2, gayri müslimlerden %4, harbîden %5; ithal malların da gıda maddeleri dışındakilerle şekerden müslüman-gayr-i müslim ayırt edilmeksizin %5 alınırdı.⁶

Devlet, ticareti kontrolü altına almak üzere gümrükleri kullanmıştır. Bu bağlamda hâricî ve dâhilî diye iki ayrı gümrük uygulamaya konmuştur.

2.2.2.1. Dâhilî Gümrükler

Kara gümrükleri sahil ve sınır gümrüklerinden farklı olarak ülkenin iç kesiminde yer almakta ve iç ticarete dâir gümrüklerdi. İç ticaretin sahillerde bulunan iskelelerden faydalanması da söz konusu olduğunda sahil gümrükleri bu ticaret için de geçerli oluyordu. Bu gümrüklere gelenler *âmediye* (%3-5); başka bir yere veya ülkeye giden mallardan *reftiye* (%1-3); nakledildiği yerde tüketilen ithalat maldan ise *masdariye* (%1 -1,5) ve Osmanlı ülkesinden transit geçen mallardan ise *mürûriye* veya *bâc-ı ubur* adıyla vergilerini öderlerdi.⁷ Dâhilî gümrükler kimi yerde malın kıymeti üzerinden %3-5 arasında, kimi yerde de yük hesabıyla yük başına 1 kuruştan 10 kuruşa kadar olabiliyordu.⁸

⁶ Komisyon-Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, C.XIV, s.263

⁷ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.166

⁸ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.183-184

Bir gümrüğe girişte alınan "*âmediye*", çıkışta alınan "*reftiye*" ve transit gümrüğü "*mürûriye*", bir malın geldiği yerde satılmasını sağlamak üzere bir tedbir durumundaydı.⁹

İstanbul, İzmir, Antalya, Selanik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı hallerde kolay oluşu dolayısıyla iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleriydi.¹⁰

Kara yoluyla yapılan ticarete gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi, yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "*ve tevâbii gümrükleri*" denmekle yetinilirdi.¹¹

2.2.2.2. Harici Gümrükler

Bu gruba sahil ve sınır gümrükleri dâhil edilebilir. Sahil gümrükleri hem dış hem iç ticaret için geçerli idi.

Harici gümrükler, hem ithalat hem de ihracat mallarına uygulanırdı ve devletlerle yapılan antlaşmalara göre değişiklik gösterebilirdi.¹² Nitekim kapitülasyonların konularında bu gümrük vergileri önemli bir yer tutmaktaydı. Bu uygulama daha çok bir devlete verilen imtiyaza

⁹ Komisyon-Mübahat Kütükoğlu, a.md., s.263

¹⁰ Komisyon-Mübahat Kütükoğlu, a.md., s.264

¹¹ Komisyon-Mübahat Kütükoğlu, a.md., s.265

¹² 1482 tarihli Samsun ve Sinob İskeleleri Kanunnâmesi'nin hükümlerinde bu farklılıklar açıkça görülmektedir. (Ahmed Akgündüz, a.g.e., C .II, s.278-279)

binaen gümrük vergisinin düşürülmesi ya da tamamen kaldırılması¹³ şeklinde oluyordu. Biraz önce de belirtildiği üzere harici gümrüklerde sadece ihracat ve ithalattan vergi alınıyordu. İhrac edilen ya da ithal edilen malın diğer vergileri dâhilî gümrüklerde zaten ödeniyordu. Ancak kapitülasyonlar dolayısıyla dâhilî gümrükleri ödemekte muaf olan yabancı tüccarlar zamanla alacakları malları haricî gümrüklerden değil de dâhilî gümrüklere giderek almaya başladılar ve böylece 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet dâhilî gümrüklerde vergi kayıplarıyla karşılaşmaya başladı.¹⁴

2.2.3. İç ve Dış Ticaret

Perakende satılmak ya da zanaat üretimine dâhil olmak üzere kapana getirilen her türlü ürün ticaret vasıtasıyla temin edilmektedir. Diğer yandan öteki devletler ile sürdürülen siyasi ve ekonomik ilişkiler de bu faaliyetler vasıtasıyla dengede tutulmaktadır.

16. yüzyılın başlarında devletin hâkim olduğu topraklar ve civarındaki bölgelerde cereyan eden ticaretin geliştirilmesi için devlet önemli bir politika yürütmekteydi.¹⁵

¹³ Mesela Fatih Sultan Mehmed, Venedik'ten ithal edilecek bütün mallardan gümrük vergisini kaldırmıştı, bunun karşılığında da Venedik yıllık 10.000 Duka altını vermeyi kabul etmişti. (Ziya Kazıcı, a.g.e., s.184-185)

¹⁴ ZiyaKazıcı, a.g.e., s.185

¹⁵ Osmanlı Devleti'nin, ticaretin geliştirilmesi yönünde gayret ettiği bir gerçektir. Bilhassa Avrupalıların da kullandıkları ticaret yollarının sürekli canlı kalması için çalışmıştır. Sonuçta Avrupalı her tüccarın Osmanlı üzerinden işleyen ticareti kullanması; hem devlet için ciddi bir gelir kaynağı hem de Avrupalıların büyük ölçüde Osmanlı'ya bağımlılığını sağlamıştır. Bu konuda İnalçık, Osmanlı'nın özellikle Rönesans İtalyası'nın Levant ticaretini geliştirmeleri için birçok imkânlar sağladığından bahsederek bunu engellemediğini vurgular. (Halil

Nitekim 18 ve 19. yüzyıllarda devleti ciddi ekonomik sarsıntılara sürükleyen kapitülasyonlar bu suretle ortaya çıkmıştı. Devlet ticaretten gelen siyasi gücü diğer devletlere karşı kullanırken bir taraftan da sahip olduğu siyasi ve askeri gücü ticaret yollarının canlılığını koruması yönünde harcıyordu. Açık bir şekilde devlet, kendi topraklarından geçen tüm ticaret yollarını canlı tutmaya çalışırken, diğer yolları da topraklarına katmaya ya da bu yollara alternatif projeler üretmeye çalışmıştır. Kıbrıs'ın fethiyle (1570) de Akdeniz ve Hint Okyanusu'nun birleştirilmesinin istenmiş olabileceği bu yönde bir hareket olabilir.¹⁶ Nitekim Osmanlı'nın ticaret yolları üzerindeki hâkimiyeti ve ticaretin Osmanlı'ya kazandırdığı siyasi güce karşı Portekizliler, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ticaret yollarına alternatif üretme çabası ile daha 1498'de Ümitburnu'nu dolaşarak Asya'ya ulaşmaya çalışmışlardı.¹⁷

Karadeniz'de Tuna ve Volga Nehirleri'nin birleştirilmesi gibi projeler ise devletin dünya ticaretini kontrolünde tutmak üzere harcadığı gücün en açık örneğidir. Zira ticaretin yavaşça Osmanlı kontrolünden çıkmasıyla takip eden asırlarda yaşanan sıkıntılar devletin bu çabasını açıklamaktadır.

İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, s. 316)

¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, "İpek Yolu ve Selçuklu Osmanlı Ekonomileri", *Toplu Makaleler 1: İktisat Tarihi*, haz. Ahmet Tabakoğlu, İstanbul, Kitabevi, Kasım 2005, s.286

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, a.g.m., s.286; "Hristiyan İspanya'yı Müslüman Kuzey Afrika'dan sadece dar bir boğazın ayırması ve Akdeniz'de giderek büyüyen Türk etkisi, Isabella'nın denizaşırı yayılmacılığı İslam'a karşı sürdürülen bir mücadele ve Columbus'u da Hristiyanlığı "dinsiz" topraklara taşıyan bir aracı olarak görmesini şaşırtıcı olmaktadır." (David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, çev. Osman Bahadır, 3. Baskı, İstanbul, Yöneliş Yay., Ocak 2001, s.35)

16. yüzyılın getirdiği büyük nüfus artışına paralel seyreden iâşe ve hammadde sıkıntısı Osmanlı devletini ve ekonomisini büyük sıkıntılara sürüklemiştir. Bununla birlikte; Avrupa'nın Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ticaret yollarına alternatifler bulmasıyla Osmanlı'ya ulaşan ticaret mallarının miktarında ve bilhassa transit ticaretten elde ettiği vergi gelirlerinde büyük bir azalma baş göstermiştir. Aslında devletin 17 ve 18. yüzyıldan itibaren karşı karşıya kaldığı en büyük sıkıntıların temelinde, nüfustaki artış ve pazardaki ticaret mallarının yetersiz kalışı ile mali sistemi tahrip eden vergi geliri düşüşü yer almaktadır.

2.2.3.1. İç Ticaret

Bir tüccar Osmanlı topraklarına girdikten itibaren belli bölgelerdeki gümrüklere uğrardı. Eğer yüklerini buralarda açar ve satış yaparsa buralarda vergisini öder ya da satış yapmadan ve vergisini ödemedi ve bu duruma dâir buradan aldığı evraklarla diğer bölgelere doğru hareket ederdi. Eğer hiçbir gümrükte ya da pazarda satış yapmamış ise İstanbul'a ya da diğer limanlara gider böylece seyahat edebilirdi. Ancak en son ulaştığı limanda getirmiş olduğu ürünlere göre belli nizamlar çerçevesinde üzerine düşen her türlü vergi, harç ve rüsumu ödedikten sonra bu mallar ya diğer ülkelere gitmek üzere ya da ülke içerisindeki pazarlarda satışa sunulmak üzere ya aynı tüccar ya da ondan satın alan başkaları vasıtasıyla dağılırdı. Osmanlı'da iç gümrük uygulamalarının varlığı dolayısıyla ülke içerisinde ticaret mallarının hareketleri büyük ölçüde kontrol altında idi.

Osmanlı'da iç ticaretin en önemli vazifesi şehirlerin özellikle İstanbul'un iâşesini temin etmektir. Başta İstan-

bul olmak üzere diğer birçok yerde yaşanan iâşe sıkıntısının aşılması konusunda bizzat Divan-ı Humayun'dan emirler dahi çıkarılmıştır.¹⁸

İstanbul'un iâşe ihtiyacının aksamaya mahal vermeden sürekli giderilebilmesi İstanbul etrafında özel bir trafiğin oluşmasına ve hatta bazı bölgelerde üretimin bu ihtiyaca göre gelişmesine sebep olmuştur. Meselâ Güney Marmara ve Batı Anadolu İstanbul'un sebze ve meyve bahçesi olarak gelişmiştir.¹⁹ 1483 tarihli bir belgeye göre İstanbul'a bir yılda 2.019 gemi ve 2.265 mavna gelmişti. 1520 tarihli başka bir belgeye göre, 70-80 gemi İstanbul ile Trabzon, Samsun ve Sinop limanları arasında aralıksız gidiş-geliş yapmakta idi.²⁰

Devlet özellikle et ihtiyacının karşılanması için varlıklı kişiler kasap ve celep yazılmış bu işlerin takibi ile de bizzat kadılar görevlendirilmiştir. Bu uygulamada ise dikkati çeken nokta bu tür işlerde görevlendirilenler arasında Yahudi, Müslüman ya da Hristiyan ayrımı yapılmamasıdır.²¹

İç ticaretteki tüm bu hareketliliğin kontrolü ise buna mukabil işleyen bir iç gümrük teşkilatını ortaya çıkarmıştır. Bu bahse "Devlet Kontrolünde Ticaret" başlığında değinildiğinden burada tekrara lüzum yoktur.

¹⁸ Bakınız: Hüküm 73, 129, 225, 349, 416, 456, 462, 512, 513, 585, 587, 595, 539, 765, 916, 917, 1267, 1268, 1282, 1358, 1359, 1360, 1361 (5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

¹⁹ Halil İnalçık, a.g.e., s.303

²⁰ Halil İnalçık, a.g.e., s.302

²¹ Bakınız: Hüküm 107, 111, 127, 333, 341, 342, 343, 344, 712, 714, 1078, 1088, 1244, 1257, 1258, 1382, 1405, 1406 (5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

2.2.3.2. Dış Ticaret

Ticaretin, toplumsal bir işbölümü içerisinde devam ettiği düşünülürse aynı işbölümünün bir türünün de dünyanın farklı bölgeleri arasında cereyan ettiği inkâr edilemez. İklimleri, toprak yapıları, insan karakterleri farklı olan bölgelerin hem birinden farklı maddeler üretmesi -Hindistan örneğinde tüm dünya baharat ve doğal boya ihtiyacının karşılanması gibi- hem de farklı maddelere ihtiyaç duyması mümkündür. Bu şekliyle de dar alanda ve uzun mesafede; artı ürünü temin edip, bu ürünü ihtiyaç sahibi olanlara taşıyan bir işkolu olarak ticaretin vücuda geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

1300-1453 döneminde Osmanlılar önce Fırat'tan Tuna'ya, Kırım'dan Ege Adaları'na kadar Anadolu ve Balkanlar'ı fethederek tüm bölgeyi egemenlikleri altında birleştirdiler. 1453'te ise, Batı'dan bir haçlı tehdidine rağmen İstanbul'u fethederek şehri imparatorluk başkenti yaptılar ve Boğazlar etrafında Anadolu ve Balkanlar'ı kapsayan büyük bir imparatorluk meydana getirdiler.²² Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen gibi Arap topraklarını da kattığı sınırlarına ulaştığında çok geniş bir alan üzerinde istikrar ve asayiş sağlamış idi. Özellikle İstanbul, Doğu-Batı, Kuzey-Güney ticaret yollarının kavşak noktasıydı; Çin ve Hindistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar gelen büyük ticaret yollarının bütün ürünlerinin hemen tamamı İstanbul ve diğer birkaç liman üzerinden Afrika ve Avrupa ile Rusya'ya dağılıyordu.

Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak ticaret serbestisini ve özellikle transit ve dış ticaretin geliştirilmesini bir

²² Halil İnalcık, a.g.e., s.315

ilke olarak benimsemiştir.²³ Bu sayede birbirine uzak olan bölgeler arasında, daha eski zamanlarda kurulmuş olan ticaret yollarının işlemesi yeniden başlamış oldu. Doğuda Hindistan'dan batıda Avrupa şehirlerine kadar olan sahada yeniden bir ticari canlılık görülmeye başladı. Gümrük vergilerinin düşük tutulması, barış antlaşmalarına ticari faaliyetlerin canlandırılması konusunda maddeler konulması bu canlanmanın önemli sebepleri arasındadır.

14. yüzyılda Bursa, Edirne, Erzincan, Tokat ve Amasya'nın alınmasıyla tarihi İpek Yolu Bursa'ya bağlanmış oldu.²⁴ Önceleri Çin'den sağlanan ipekli kumaş ihtiyacı zamanla Bursa üretimiyle karşılanmaya başlanmıştır. Artık Bursa ipek kumaşı Mısır'dan Avrupa'ya kadar ihraç edilmeye başlamıştır.

16. yüzyıl ortalarına kadar Venedik vasıtasıyla Osmanlı'ya kadar gelen ticaret malları Avrupa'ya akmaya devam etmiştir. Venediklilerden, yün kumaş, işlemeli kadife, züccaciye, kâğıt gibi mallar baharat, ipek, yün, pamuk ipliği, deri, kimyevi maddeler karşılığında alınıyordu.²⁵

Anadolu ile Mısır ve Suriye arasında da yoğun bir ticaretin varlığı bilinmektedir; kereste, demir, madeni eşya, ipekli, tiftik dokuma, pamuklu dokuma, halı, kilim, afyon, kuru yemiş, kürk, balmumu, zift gibi ürünler ile baharat, çivit, keten, pirinç, şeker ve sabun gibi malların değişimi bu ticaretin başta gelen ürünleridir.²⁶

Tüm bu ithalat ve ihracat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toprakları 16. yüzyıl boyunca transit ve dış ticaretin merkezi olmuş; iâşeci yaklaşımla yeterli miktarda

²³ Ahmet Tabakoglu, a.g.m., s.291

²⁴ Ahmet Tabakoglu, a.g.m., s.291

²⁵ Ahmet Tabakoglu, a.g.m., s.292

²⁶ Ahmet Tabakoglu, a.g.m., s.292

ürünü pazarlarında bulundurabilmiştir. Bununla birlikte devletin bilhassa ihracata yönelik bazı sınırlamalar koyduğu da bilinmektedir. Genellikle harp aletleri, pabuç, çizme, sahtiyan, kıymetli maden, at, koyun gibi hayvanlarla, zahire ve yiyecek maddeleri bu sınırlamalara konu olmuştur.²⁷

²⁷ Bakınız: Hüküm 66, 72, 73, 181, 217, 533, 598, 688, 1106, 1130, 1303, 1419, 1755(5 *Nolu Mühimme Defteri* (973/1565-1566): *Özet ve İndeks*, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

2.3. Pazar

2.3.1. Çarşı ve Pazarlar

Bu başlıkta genel hatlarıyla; Osmanlı iktisadiyatının cereyan ettiği çarşılar, bu çarşıların imar şekilleri, ifâ ettiği işlevler gibi hususlar konu edinilmiştir.

2.3.1.1. Kavramlar

Yüzyıllardan beri kullanılan şehircilik ve ticaret yapıları ile ilgili deyimlerin önemli bir bölümünün asıllarının Türkçe olmadıkları görülür.¹ Bununla birlikte Divanü Lügati't-Türk'e bakılacak olursa; Türklerin iktisadi hayatla ilgili zengin bir sözcük hazinesine sahip oldukları da ortadadır. Osmanlıların ise daha çok Arapça, Farsça kökenli kelime ve ibareleri Türkçeleştirmek suretiyle kullandıkları bir gerçektir. Bu bağlamda Osmanlı'da kullanılan bazı kavramlara değinmekte fayda vardır.

Çarşı (Farsça'daki dört taraf manasına gelen "çar-su"dan bozmadır²), dükkân (Arapça'dan), pazar (Farsça "bazâr"dan) gibi ibareler bugün hala kullanılan ticaret yeri adlarıdır.

¹ Mustafa Cezar, "Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi", İstanbul, Mimar Sinan Üni. Yay., 1985, s.1

² M. Zeki Pakalın, "Çarşı", OTDTS, MEB Yay., İstanbul, 2004, C.I, s.330

Yukarıda geçen “çarşu” ibaresi de Farsça’dan alınma bir tabirdir ve bugüne kadar kullanılan ibarelerden en muteberidir. Osman Ergin de bu ibarenin dört taraf manasından dolayı kullanıldığını ifade etmektedir. Ergin, Fatih’in Ayasofya için Kapalıçarşı’ya yazdırdığı Arapça vakfiyesinde bu ibarenin “*eI-cevanibü’I-erbaa*” şeklinde karşılandığından bahseder.³ Bunu çarşıların imarına ilişkin önemli bir ifade olarak kabul etmek gerekir. Dikkat edilirse çarşılar genelde dört tarafa kapısı bulunan bedestenlerin etrafına inşa edilmiştir.

Çarşılar için bedesten kelimesi de kullanılmıştır. Kâ-mûs-ı Türkî’de; “[*aslı bezestân zebanzedi bedesten*] kıymetli akmışe ve esliha ve mücevherat ve saire alış-verişine mahsûs örtülü ve mahfuz çarşı” denmektedir.⁴

Pazar kelimesi için Şemsettin Sâmî, “*alış-veriş, ahz u i’tâ, dâd u sitâd*” manalarını vermektedir. Ayrıca burasının üstü açık bir yer olduğunu da vurgulamaktadır. Gerçekten de Pazar, bugün bile, üstü açık ve belli günler de kurulan alış-veriş mekânı manasına kullanılmaktadır.

Han kelimesi de yine Farsça’dan kullanımımıza giren bir kelimedir. Daha çok yolcuların gelip konakladığı ve temel ihtiyaçlarını karşıladıkları bir nevi ticaret mekânlarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. İçlerinde; günlük alışverişin yapıldığı dükkânların, imalathane, depo, hatta ticaret bürosu gibi yerlerin bile bulunduğu bu yerler ticari hayattaki yer ve rolleri açısından önemli yapılardır. Ancak hanların; ticaret hanları, sosyal nitelikli şehir içi han ve kervansarayları, bekâr odası ve otel olarak kullanılan çeşitleri olduğunu vurgulamak ve başlı başına bir çalışmanın konusu yapmak yerinde olacaktır.

³ M. Zeki Pakalın, a.m.d., s.330

⁴ Şemsettin Sâmî, “Çarşı”, *Kâmûs-ı Türkî*, haz. Ömer Faruk Akün, İstanbul, Alfa Basım Yayın, 1998, s.283

Arastalar ise ana çarşının küçük bir bölümü olarak değerlendirilebilir. Hatta çarşıların belli iş kollarına ait kısımlarıdır denebilir.⁵

Kapan, yiyecek ve giyecek eşyalarının toptan satıldığı yerlere denir. Aslı, Farsça bir kelime olan "*kabbân*"dır ve bu kelime, sonradan Arapça ve Türkçe'ye girmiştir. Kanunnâme hükümlerinden de anlaşılacağı gibi, eskiden yağ, bal, un, erzak, hububat ve benzeri şeyler kapan, mizan, mengene ve çardak denen yerlere getirilir, oralarda görevli olan emin ve naibler tarafından bunlardan devletçe alınacak vergiler alınır ve "*narh-ı rûzî üzere*" (günlük narha göre) satılırdı.⁶

Osmanlı'da; herhangi bir malın satılacağı ticari bölge anlamında "*örü*" kelimesi de kullanılmıştır. İktisat tarihçilerimize göre örü; devletin doğrudan doğruya ilişkili bulunduğu bir işletmede ve mali etkinlikte bu etkinliğin sürdürülmesi için gerekli ham maddeyi sağlayan ya da fiskal işlevlerin olduğu coğrafi bölgeye dendiği gibi, özellikle iktisadî işletmenin ürünlerinin satıldığı coğrafi bölgeyi belirlemede de kullanılır⁷ "*ve kadîmü'z-zamandan şehürlinin ve ehl-i kurânın davarları örüsü için vaz'olunan yerlerin...*"⁸ ibaresinden bu kavramın 16. yüzyılda kullanımında olduğu da anlaşılmaktadır.

⁵ Mustafa Cezar, a.g.e., s.19

⁶ Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.I, s.445

⁷ Lütfi Güçer, "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, Ekim 1962-Şubat 1963, C.XXIII, No 1-2, s.119

⁸ Ö. Lütfi Barkan, "XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-Kanunlar: Tıpkı Basım", İstanbul, İÜ Yay., C.I, s.3

2.3.1.2. Çarşı-Pazarların Şehir İçindeki Konumu

Osmanlı devletinde çarşılar ve/veya pazarlar camiden sonra şehrin en temel unsurunu oluşturmaktadır. Zira devlet evraklarında şehirler “Cum’a namazı kılınur bazâr durur yer”⁹ olarak tarif edilmektedir. Çoğu kere böyle bir yer yoksa da gerekli binaların yapılması suretiyle buralar şenlendirilip pazar kurulur yerler haline getirilmiş ve bu merkezde yeni şehirler teşekkül ettirilmişir.

İslam öncesi Türk şehirleri genelde üç bölümden (kale, şehristan ve rabad) oluşmaktadır.¹⁰ Kale, şehristan adı verilen kısmın içinde yer almakta ve çevrili bulunduğu bir sur dolayısıyla iç kale adıyla da anılmaktadır. Şehristan da rabaddan bir surla ayrılırdı. İslam öncesi bu şehir düzeninde çarşı yahut pazarlar rabadın en dış alanı sayılacak bölgelerde yer almaktaydı.

İslam’ın kabulüyle birlikte çarşı ve/veya pazarlar artık şehrin merkezine oturan caminin (Cuma camii) yanında yer almaya başlamıştır.

Eldeki verilerden anlaşılan; çarşının mümkün olduğu kadar merkezde yer alan Cuma camii etrafına kurulduğudur.¹¹ Bunu, İslam’ın iktisadi faaliyetler üzerinde ma-

⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler* (Ankara 1976), Ankara, 1981, s.1265

¹⁰ Mustafa Cezar, a.g.e., s.21

¹¹ Yukarıda bahsi geçen Cuma camii’nin hususiyeti çarşılar açısından dikkat çekicidir. Bursa’ya ilişkin bir kadı sicilinden anlaşılan, Cuma’nın mümkün olan en merkezde bir camide kılındığıdır: “Mahruse-i Bursa’da Timurtaş Mescidi mahruse-i mezbi frenin bir tarafında olup mahalle-i mezbûreye karîb mevkide camii olmamağın eyyâm-ı şitâda ve bazı ezmanda külli müzayaka olup bazı zuafa ve pirler Cuma sevabından mahrum olurlar deyu udul-i müsliminden nice kimseler haber virüp ve evladı vâkıftan kimesne olmamağın eshab-ı hayrattan Derviş Çelebi nam kimesne kendü evkafından cemi mühimmatını görüp zikrolunan mescid cami olmak babında

nevi bir kontrol kurma gayesine bağlamak mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye Hicret ettiğinde; içerisinde müşriklerin, Yahudilerin kendi örflerince ticaret yaptıkları pazarları Müslümanların ticaret yapabilecekleri yerler olarak kabul etmemiştir. Zira kaideleri henüz daha ayetlerle inmeye devam ediyor olan İslamiyet'in kurallarının hemen uygulamaya konulması gerekiyordu. Bu da ancak kendi kanun ve nizamını koyabileceği yeni pazarlar açmakla mümkündür.¹² Pazarlara olan ihtiyaç İslam toplumu için daha en başından kendini göstermişti. Nitekim Hz. Peygamber de Medine'de İslam devletini kurduktan hemen sonra Medine Pazarı'nı kurdu.¹³ Böylece hayatın içerisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetler daha ilk zamanlarından itibaren İslam devletinin de dayanmış olduğu İslami esaslara göre kontrol altına alınmaya başlamıştır. Toplumun her ferdini ortak amaçlarla bir araya getiren çarşılar bu şekilde hem kontrol altına alınmış ve hem de seri bir iletişim imkânını doğurmuştur. Herkes tarafından ulaşılabilir olmak gayesiyle de özellikle şehirlerin en merkezi yerine yerleştirilmiştir.

Pazar yerleri ve hanlar temel kurum olan caminin hemen yanı başında sıralanmakta, aynı dalda üretim yapanlar ve tüccarlar bir çarşıda bulunmakta ve bu çarşılar; önemlerine ve dinî hizmetlerle ilişkilerine göre cami-den şehrin kapılarına doğru bir sıralama içinde yer al-

izn-i şerif reca eylemeğin vâki' -i hal arz oldı 10 Rebî'ü'l-evvel 981 (M: 10 Temmuz 1573)." (Ekrem Hakkı Ayverdi, "Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., 1989, C.I, s.387)

¹² Cengiz Kallek, "Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi", İstanbul, İz Yay., 1997, s.190

¹³ "Açılan yeni pazarlara olan rağbeti artırmak üzere Hz. Peygamber bu pazarlardan vergi alınmayacağı ve kimsenin de mutlak yerler edinmeyeceği kaidelerini koymuştur. Yani sabah erken gelen istediği yeri o gün için kullanabilecekti." (Cengiz Kallek, a.g.e., s.190)

maktadır.¹⁴ Bununla birlikte hamam, imaret, medrese gibi şehrin önemli yapıları da şehir merkezinde birbirine yakın bir şekilde yer almıştır. Hamamlar, hanlar, imaretler, medreseler ve dükkânlar birbirinin maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıf binalar olarak yapılmışlardır. Bu yapıların vakıf müessesesinin çatısı altında birbirine bağlanması çarşının şehir merkezindeki konumunu daha da sağlam bir hale getirmiştir. Örneğin Kapalıçarşı, içerisinde birçok kumaşın, silahın ve mücevherin satıldığı bir bedestenin etrafına yapılan dükkânlarla genişletilmiş ve gelirleri Ayasofya Camii'nin giderlerini karşılamak üzere vakfedilmiştir.¹⁵

Pazar yerleri, Osmanlı şehirlerindeki mahalleler arasında haftanın belirli günü, üç beş çeşit esnafın geçisi sergiler kurdukları mekânlardır. Yakın çevreye ait halkın alış-veriş yaptığı bu pazarlar, kuruldukları günlere göre isim almaktadırlar. Kurulacağı yer ve güne ilişkin halk ve idareciler arasında çeşitli tartışmaların çıkmasına rağmen, pazarlar genellikle Cuma günleri kurulmaktadır. Camisi olmayan yerleşimlerde yaşayan köylülerin ibadetle alış-verişi bir arada yapma istekleri bu durumun ortaya çıkmasında etkilidir.¹⁶

Pazarlar ve bilhassa çarşıların şehir merkezindeki konumlarına yönelik sayısız örnek bulunmakla beraber bazı Osmanlı şehirlerini özellikle anmakta fayda vardır:

Bursa'da çarşı, şehir ele geçirildikten sonra boş bir alana kurulmuş ve böylece engelsiz bir şekilde gelişimi sağlanmıştır. Bursa'da çarşı kurulan alan; kaleye yakın-

¹⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziksel Yapıya Etkisi, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi", Ankara, Hacettepe Üni. Yay., 1980, s.105

¹⁵ M. Zeki Pakalın, a.m.d., s.330

¹⁶ Cafer Çiftçi, "Osmanlı 'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", EJOS, VIII (2005), No.3, s.2

lıkla güvenceyi, topografik yönden uygun arazi olma özgesini, şehrin gelişme durumu açısından ise merkezi alan olma özelliğini sinesinde toplayan bir yerdir. Bursa'da Ulu Cami etrafında yaklaşık 35 kadar (bugün var olmayanlar da dâhil) medrese, hamam, mektep, tekke, mezarlık, bedesten, çarşı, han gibi bina vardır.¹⁷

Edirne, ele geçtikten hemen sonra kale içi denen kısmın dışında gelişmeye başlamıştır. Edirne düz bir alanda kurulu olmasına rağmen çarşı hemen surun önünde yapılarak güvenlik ihtiyacı ve nüfusa yakınlığı sağlanmıştır.

Kayseri'de de Bursa ve Edirne'de olduğu gibi çarşının mevkii kale surunun önüne rastlar. Ancak Kayseri'de çarşı sur içinde yer alır. Çarşının Selçuklu döneminde de aynı yerde olması muhtemeldir.¹⁸ Buna karşılık cami, medrese, kümbet, hamam gibi yapılar surun hemen dışında yerleşmiştir.

Sivas; kalesi bugüne kalmamış olduğundan çarşının kaleye olan konumunun net bir şekilde tespiti mümkün olmamakla beraber yine yakın bir mevkide kurulmuş olacağı yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır.

2.3.1.3. Çarşı-Pazarların Özellikleri ve İfâ Ettikleri Vazifeler

İlk bakışta çarşı ve pazarların sahip olması gereken birçok özellik göze çarpar. Bunlardan ilki kurulduğu yerle alakalıdır. Ulaşılabilirliği, denetim ve güvenliğinin kolayca temin edilebileceği bir yer öncelikli özellikleri arasındadır. İktisadi faaliyetlerin, insanların ihtiyaçlarından doğduğu şeklinde bir yaklaşım ve bir refah toplumu oluşturma arzusu göz önünde bulundurulursa; hem çar-

¹⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., s.58

¹⁸ Mustafa Cezar, a.g.e., s.66

şılarda maişetlerini kazanacak insanların hem de burarlardan ihtiyaçlarını giderecek insanların zahmetsizce ulaşabileceği yerler arşı ve pazarlar için en gözde yerler olmuştur.

İnsanların ihtiyaçlarını karşılamalarını kolaylaştırmak üzere çeşitli malları ve dolayısıyla çeşitli işkollarını barındırmak, birbirine bağlı işkollarının ham madde akışını kolaylaştırmak, pazardaki belli maddelere dâir fiyatları ve ürün kalitesini takip edebilmek gibi sebepler arşıların büyüklüğünü etkileyen durumlardır. Böylece tek bir bedestenin etrafında farklı işkollarına ve bunların mensup olduğu loncalara ait arastaların çoğalmasıyla büyük çarşılar meydana gelmiştir. Ortalama büyüklükteki bir şehirde bir bedesten, biraz büyükçe bir şehirde ise iki bedesten bulunurdu. Bununla birlikte İstanbul'da istisna olarak üç bedesten vardı. Bilhassa 16. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin büyüklükleri göz önünde bulundurularak yapılacak bir değerlendirme ile Osmanlı arşılarının kurulduğu bölgenin hemen bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek büyüklüğe sahip olmak mecburiyetleri vardı.

Çeşitli işkollarının bir arada bulunduğu arşıların varlığı, belli işkoluna mensup zanaat erbabına ait arşıların olmadığı anlamına gelmez. Nitekim Osmanlı klasik döneminde inşa edilmiş belli işkoluna ait çarşılar bugün dahi varlığını korumaktadır.

İçlerinde kıymetli ürünlerin depolanması, zamanla ihtiyaca binaen yeni bölümlerin eklenebilmesi arşı yapısını kâgır olmasına zemin hazırlamıştır. Bu da arşıların diğer özelliklerinden birisidir. Bununla birlikte güvenlik ihtiyacı dolayısıyla arşıların bizzat arşı esnafı tarafından yetiştirilen ve ücretleri ödenen güvenlik görevlilerine de sahiptiler.¹⁹

¹⁹ "Bu arşı Ağası yahut arşı Muhafızı şeklinde adlandırılan güvenlik

Şehirlerin ve özellikle başkentin iâşesi ticaret ve loncaların kontrolü altında çalışan zanaatkârlar tarafından sağlanırdı. Kuruluştan itibaren özellikle toplum hayatının bir unsuru olan loncalar devletin kontrolü altında olmakla birlikte kendi nizamları olan ve kendilerini idare eden yapılar durumundaydılar. Loncalar devletin ticareti denetleyen, düzenleyen eli konumunda hareket ediyordu. Ancak doğrudan devlet kurumu olmayan loncaların da varlığını devam ettirip görevlerini yerine getirebilmesi ait oldukları işkollarına hâkim bir mevkide bulunabilmelerine bağlıydı. Bu sebeple her iş koluna ait bir çarşı şehrin bir yerinde veya ana çarşının bir bölümünde teşekkül etmiştir. Bu sayede loncalar; hammadde akışını, fiyatları, aynı iş kolundaki dükkân (usta, kalfa ve çırak sayısını yani "gedik") sayısını ve bunların yetiştirmelerini takip ve kontrol edebilir durumdaydılar.

Çarşı, pazar vb. yerler esnafın bir arada bulunduğu ve iktisadî faaliyetlerin bir arada yürütüldüğü derli toplu yerler, devlet tarafından da sınaî üretim ve pazarlamayla ilgili gerekli işlemlerin kolaylıkla gerçekleştirilmesini sağlıyordu. Vergilendirme ve bu vergilerin tahsili, ürün kalitesi ve fiyatlarının denetimi, çalışma şartları ve ilgili ücretler bu çarşıların kolaylık sağladığı vazifelerdendi.

Çarşılar, barındırdıkları işkollarına göre birbirlerinden ayrıldıkları gibi yürütülen ticari faaliyetin muhtevasına göre de farklılık gösterebilirdi. Osmanlı çarşıları için bu ayrımların en önemlisi ise toptan-perakende ticaret idi. Çarşılar, daha çok tüketicilerin ihtiyaçlarını giderdikleri ticaret yerleri iken kapan, han, mengene vb. yerler hammadde ve diğer mamüllerin toptan olarak temin

ekipleri çarşı esnafı tarafından yetiştirilir ve vazifelendirilirdi." (M. Zeki Pakalın, "Çarşı Ağası", OTDTS, MEB Yay., İstanbul, 2004, C.I, s.330)

edildiği yerlerdi. Cinsi ne olursa olsun emtia, o malın dağıtımının yapıldığı kapan veya hana getirilir ve buradaki perakendeci tüccara satılırdı.²⁰ Tarımdan, hayvancılıktan, zanaattan elde edilen artı ürün yahut ticaret vasıtasıyla yurt dışından tedarik edilen ürün önce kapan adı verilen toptan satış yerlerine getirilir ve buralarda perakendeci esnaf tarafından satın alınırdı. Bu kapan adı verilen yerlerde gerek tüketime hazır ürünün gerek hammaddenin fiyatı tebeyyün eder ve bu fiyatlar da perakendeci esnaf vasıtasıyla çarşılarda tüketiciye yansır.

Kapanlarda, toptancıdan sağlanan emtia; tüccarlar vasıtasıyla çarşılar girer ve burada loncaların, muhtesibin vasıtası ile iktisadî, ahlâkî ve dinî birçok kriter bazında teftiş edilirdi. Kalitatif anlamda yeterli görülmeyen ürün satıştan men edilir, yüksek bulunan fiyatlar tesviye edilir ve diğer gerekli düzenlemeler yapılmak suretiyle gerek satıcı gerek alıcının mağduriyeti önlenmeye çalışılırdı.

Bu çarşılar ayrıca iç ticaret gümrüklerinin de uygulandığı yerlerdi. Yani verginin tespiti de buralarda yapılır gerekli işlemler gerçekleştirilirdi.

Buraya kadar anlatılan yönleri ile çarşılar, üretimini yahut ticaretini yapmış ve günün rızkını kazanmak için dükkânına gelmiş esnafı, yine aynı şekilde üretimini yapmış bunun fazlasını paraya tevil etmiş veya etmek üzere kendisine gelmiş ve bu parayla da ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla olan insanları buluşturan; idarî, iktisadî bir nizamı bulunan; bununla birlikte köklü bir medeniyetin izlerini taşıyan; aynı zamanda çağının güzel birer mimarî eseri olan; gelirleriyle de daha birçok kurumun ve canlı-cansız varlığın hayatını devam ettirmesini sağlayan başlı başına bir alemdir.

²⁰ Şükrü Nişancı, a.g.e., s.92

2.3.2. İhtisâb

İhtisâb müessesesi, İslam dininin toplum hayatının her alanına dâir bir düzen getirdiğinin önemli bir göstergesidir. Bu boyutuyla dinin iktisadî faaliyetler üzerinde de bir takım düzenleyici hükümleri olduğu gözden çıkarılmamalıdır. Osmanlı devletinin ve toplumunun iktisadî faaliyetleri ne şekilde kontrol altında tuttuğu ve bunları takip ettiğinin en iyi göstergelerinden birisi olan ihtisâb müessesesi bu çalışma açısından büyük bir öneme sahiptir. Hatta Osmanlı Pazar algısının, sonuç bölümünde Batı kaynaklı Piyasa ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan en önemli ayrımların bu kurumun ana prensipleriyle alakalı olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bu sebeple ve bilhassa İktisadi Yapı bölümü içerisinde bu kurum hakkında bilgi vermek isabetli olacaktır.

Hisbe kelimesi, ihtisâb kelimesinin Arapça kökünü teşkil etmektedir. Hesap etmek, saymak; yeterli olmak anlamlarını taşıyan hisbe kökünden; sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapma kınamak, hesaba çekmek anlamlarını ihtiva eden ihtisâb kelimesi türemektedir.²¹ Hisbe kökünden türemiş olan bu yeni kelime ayrıca zannetmek anlamını da taşımaktadır.²² Bu görevle yükümlü bulunan kimse için yine Arapça'dan bu masdarın ism-i fâ' ili olan muhtesib kullanılmıştır.

Hisbe işlerinin muhatabı doğrudan ferttir. Bu fert her hangi bir esnaf olabilir, eşraftan bir kişi olabileceği gibi, öğrencisini fazla döven bir hoca da olabilir. Yani genel anlamda kötü davranış sergileyebilecek, talim ve tenbîhe ihtiyaç duyabilecek herkes bu konuyla muhatap olabilir.

²¹ Ziya Kazıcı, "Hisbe", *DİA*, C.XVIII, s.133

²² Bekir Topaloğlu, Hayreddin Karaman, "İhtesebe", *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, İstanbul, Elif Ofset, Sekizinci Baskı, 1979, s.61

Ancak kötülüğün yani münkerin irdelenmeye ihtiyaç duymayacak bir aleniyette gerçekleşmesi gerekmektedir. Kişilerin özel hayatını irdelemeyi gerektirmemeli ve ihtilafa konu olmamalıdır. Böylece tasarruf hakkına kısıtlama gelmemelidir.

İslamiyet'in "*emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*" prensibinin uygulamaya geçirilmesi ile bu müessese teşekkül ve ilgili olduğu meselelerin genişlemesiyle de tekâmül etmiştir. Toplumda kamu hukukuna ilişkin görevlerin yürütülmesini sağlamakla görevli kurumların bulunması ihtiyacı muhakkak İslamiyet'in doğuşundan önceki dönemler için de geçerliydi. Nitekim, İslamiyet'in bir din olarak insanlara böyle bir uygulamayı sunuyor olması; zuhur ettiği dönemde insanların böyle bir müesseseye ihtiyacı olduğunu gösterir.

Konusu dinî-örfî ilkeler ışığında ve dengeli bir şekilde fert, toplum devlet hakları ile kamu ahlâk ve düzeninin korunması olan hisbe faaliyeti Müslümanlar için farz-ı kifâye sayılmıştır.²³ İslamiyet'in bu konuda getirdiği yükümlülük olumsuz bir davranışın, durumun düzeltilmesi için bir kurumun görevlendirilmesini gerektirmemektedir. Zira bu görev her müslümanın toplumuna ve inancına karşı temel vazifelerindendir. Zamanla bu vazifenin düzenli bir şekilde yürütülmesine ihtiyaç hâsıl olmasıyla ihtisâb müessesesi teşekkül etmiş ve konuyla ilgili olarak muhtesibler görevlendirilmiştir.

Kamu hukukunun hâkim bir unsuru haline gelen bu kurumun idarî hukuk içerisindeki rolü ise görev ve yetkilerine paralel olarak değişmiştir. Kimi zaman fikhî meselelerde de yetkilendirilen muhtesiblerde müctehidlik bilgisi de aranmıştır. Pazarda tartı kontrolü yapmak, esnafın ilişkilerini düzenlemek ve teftiş alanında da gö-

²³ Ziya Kazıcı, a.md., s.133

revli olduğu vakitlerde ise gerek meslekî tecrübe ve bilgiye gerekse hesap yapabilme kabiliyetine sahip olmak şartları da ortaya çıkmıştır. Doğuşundan itibaren bu müessesenin sorumluluk alanının çok farklılaşmadan genişleme ve daralmalar yaşadığı da anlaşılmaktadır ve öyledir de.

Buraya kadar hisbenin yani ihtisâbın; tanımı, fikhî hükmü; muhtesibin görevleri ve yöntemleri hakkında kısaca bilgi verilmeye çalışıldı. Gelecek başlıklarda ise tarihçesi, farklı devletlerdeki uygulama biçimleri ve Osmanlı devletinin teşkilâtındaki yerine temas edilmeye çalışılacaktır.

2.3.2.1. Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İslam dininin daha yeni ortaya çıktığı zamanlarda bile mevcut olan muhtesiplik, idarenin sosyal düzeni tanzîm hususunda yetki tanınan hâkim bir unsuru idi.²⁴

Ortaya çıkışı kesin olarak bilinmemekle birlikte üç farklı görüş ortaya sürülmüştür: a) Hz. Ömer'in Hilâfeti dönemi b) Abbasi Halîfesi Mehdî dönemi c) Abbasi Halîfesi Hâdi dönemi.²⁵ Ancak İslam Devleti'nin önemli birçok kurumunun Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığı göz önünde bulundurulursa İhtisâb'ın da bu döneme izafe edilmesi büyük bir ihtimaldir.

Hz. Peygamber'in koymuş olduğu iktisadî ilkelerin denetlemesini bizzat yaptığı birçok râvî tarafından bildirilmektedir. Daha sonraları ise bazı kişileri tayin etmeye başlamıştır. Hz. Ömer, Peygamberimiz tarafından Medine'nin Sa'd b. El-As ise Mekke'nin muhtesibi tayin

²⁴ Vahid Çabuk, a.g.e., s.42.

²⁵ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.11.

edilmişlerdi.²⁶ Önceleri pazar denetimleri şeklinde olan bu usul daha sonra Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali tarafından da uygulanmış ve gittikçe toplum hayatını da içine alacak şekilde genişlemiştir.

Kuruluş aşamasında muhtesib yerine kaynaklarda “*sâhibü’s-sûk*”, “*âmilü’s-sûk*” (pazar zabıtası) isimleri kullanılmaktadır.²⁷ Ömer B. Abdülaziz döneminde içki içen bazı kişilerin *sâhibi’ş-şurta* tarafından yakalanıp halîfenin huzuruna getirilmeleri bu müessesenin o dönemde bile sadece pazarda hükmünü ifâ etmediğine bir delil olarak gösterilebilir. Nitekim bugün hisbe ve ihtisâb hakkında bilinenler Dört Halife döneminden itibaren Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Fatımîler, Memlûklular ve Endülüs Emevilerine kadar toplum hayatının hemen her alanında muhtesibin görevlendirildiğini göstermektedir.²⁸

Büyük Selçuklularda her şehirde, loncaları teftiş ve ticaret ahlakını kontrol eden bir muhtesib bulunmakta idi. Ehemmiyetine binaen üzerinde durulması gerektiği, devletin ünlü veziri Nizamülmülk tarafından açıkça belirtilen ihtisâbın Büyük Selçuklularda belediye işlerini de murakabe etmeye başladığına dâir bilgiler mevcuttur.²⁹ Anadolu Selçuklularında ise başında “*hâkim-i divân-ı hisbe*” isminde bir görevlinin bulunduğu divân-ı hisbe olduğu bilinmektedir. Bu görevliler ise Tevkî’-i Humâyûn ile tayin olunurlar ve maaşlarını mukâta’ a usulüyle esnaf ve tüccardan toplardı.³⁰

Osmanlı Devleti ise İslam ve Türk devlet geleneğinin en mükemmel tecrübelerinden birisi olan bu kurumu kendi hâkimiyetinde de yaşatmıştır.

²⁶ Vahid Çabuk, a.g.e., s.42.

²⁷ Ziya Kazıcı, a.md., s.135.

²⁸ Daha geniş bilgi için bknz: Ziya Kazıcı, a.g.e.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.368

³⁰ ZiyaKazıcı, a.md., s.138

2.3.2.2. Osmanlı Devlet Teşkilatında İhtisâb Müessesesi

İslam'ın zuhurundan kısa bir süre sonra ortaya çıkan ihtisâb, zaman içerisinde bütün İslam toplumlarında önemli bir görev halini aldı. Bu görevler Taşköprü-zâde İsâmeddin Ahmed Efendi'nin *Mevzû 'atü'l-Ulûm* adlı eserinde camilerle ilgili olanlar, pazarlarla ilgili olanlar, yollarla ilgili olanlar, hamamlarla ilgili olanlar, amme ile ilgili olanlar şeklinde gruplara ayrılmıştır.³¹

Bundan başka muhtesibin Osmanlı'da ifâ ettiği görevi şu üç grupta toplamak mümkündür: Ekonomik ve Sosyal Hayatla İlgili Olanlar, Dînî Hayatla İlgili Olanlar, Adlî Hayatla İlgili Olanlar. Şevval 884'te (Aralık 1479) Edirne'ye ihtisâb ağası tayinine dâir bir hüküm bu kişilerin bakacakları işlerin ictimâî, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsadığını tesbit etmektedir.³²

Osmanlılarda bu görevin ilk olarak ne zaman tesis edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte Osman Gazi dönemine ait "Bâc-ı Bazâr" rivayeti bazı ipuçları verebilir.³³ Ayrıca daha sonraki dönemlerde bu müessese ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler kapsamı hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Bu görevin ne derecede öneme sahip olduğu, Fatih Sultan Mehmed dönemine ait ilk³⁴ İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi'nde, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu olduğuna dâir kayıttan ve 1502 tarihli Bursa İhtisâb Kanunu'ndaki bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

³¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.72

³² Ziya Kazıcı, a.md., s.143

³³ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.32

³⁴ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237

Kuruluş yıllarından itibaren, vilayetlere kadı tayin edildiği zaman, bir de muhtesib gönderilirdi. İstanbul'da *Bilâd-ı Selâse* kadıları ayrı olduğu için, bu kazaların da ayrı ihtisâb ağaları vardı. Ayrıca kaza dâhilinde kadılığa bağlı kasaba ve nahiyelerde de birer ihtisâb memuru vazifeli idi.³⁵ İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesib bulunmakta idi.

Görev süresi genelde bir yılla sınırlı olan muhtesibliğe tayin edilecek kişide aranan şartlar hep aynı kalmıştır:

*Müslümanlık; Mükellefiyet, yani Allah'ın emirlerini yerine getirebilecek yaşta olmak; Erkek olmak, fakat Hz. Ömer'in bir kadını bu göreve getirdiği de bilinmektedir;*³⁶ *Adil olmak; Görevini yerine getirirken münasib surette şiddet uygulamaya izin almış olmak; Görevini yerine getirmeye gücü ve kudreti bulunmak; Yeteri kadar bilgi sahibi olmak; Bilgisiyle amel ediyor olmak; Allah rızasını gözetiyor olmak; Vera' ve takvâ sahibi olmak; Güzel ahlak sahibi olmak,* ki bu şartları sağlayabilmesi amacıyla daha çok ilmiye sınıfından muhtesibler tayin olunmuştur.

Toplum hayatının birçok alanındaki düzenden sorumlu bulunan muhtesib görevlerini, bir takım görevliler vasıtasıyla yerine getirirdi. Bunlar "*pazarbaşı*", "*ârif*", "*emin*", "*gulam*", "*avn*", "*haberci*" gibi isimlerle anılırdı. Bu yardımcıları da yine bizzat muhtesib seçiyordu. Bu yardımcılarının sayısı zamanla ve şehrin büyüklüğüne göre artış gösterebiliyordu.

Muhtesibin sosyal ve ekonomik alanla ilgili görevlerini şu başlıklar altında sıralanabilir:

Esnafın kontrolü: Muhtesibin özellikle kontrol altında tutması lazım gelen sınıf esnaktır. Muhtesib, esnafın

³⁵ Vahid Çabuk, a.g.e., s.43

³⁶ Ziya Kazıcı, a.md., s.135

nizam ve kanunlara uygun çalışıp çalışmadığını hem kendisi hem de memurları vasıtasıyla hileli satışlara engel olmaya çalışırdı. Muhtesib bu görevini, kola çıkararak, fiyat tesbiti (narh) yaparak, esnafın mevcut nizamlar karşısındaki tutumunu araştırarak yerine getirirdi.³⁷ Örneğin bazı tacirlerin Siroz'da zentinyağı toplayıp başka yerlerde daha pahalıya satarak suni bir kıtlık meydana getirdikleri tespit edilmiş ve bunların engellenmesi ve biriktirdikleri yağların *narh-ı rûzî* ile satın alınması için emirler çıkarılmıştır.³⁸ Bu gibi işlemler muhtesibler tarafından yürütülmüştür.

İşyeri açma ruhsatı verilmesi: Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal hayatında, uzun müddet varlığını devam ettirmiş olan 'Gedik' sistemi yani aynı meslek erbabının bir arada bulunma ve daha önceden tesbit edilmiş bulunan sayıyı geçmeme mecburiyeti, öteden beri pek çok devlet tarafından üzerinde titizlikle durulan bir konuydu. Herhangi bir sanat koluna hücumu önleyebilmek için bu sistem mecburî yoldu. Muhtesib, bu iş, meslek ve sanat kollarına mensup kişilerin aynı yerde toplanmasını ve herbirinin iâşesini sağlamasına engel olmayacak sayıda bulunmasını kontrol ediyordu.

Vergi toplama: Muhtesibin önemli işlerinden birisini de "ihtisâb rûsûmu" adlı vergiyi toplama görevi oluşturmaktadır.³⁹ Bu vergilerin kalemleri ise dükkân yevmiyeleri, damga resimleri, bâc-ı bazâr, gemi ihtisâbiyesi, resm-i bitirme ve diğer vergiler olarak sıralayabiliriz. Önceleri

³⁷ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.32

³⁸ Hüküm 1297, 5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994, s.210

³⁹ Örneğin: "Hâricden bazara çuka getirüb ve satılsa, muhtesib arşun arşun verüb iki akçe ala... Me'külât makûlesine kadı narh verdükde beher nev'inden muhtesib iki akçe alır..." (Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.238)

emanet suretiyle tevdi edilen bu hizmet Rum Mehmed Paşa zamanında mukataa ve iltizam usulünün doğmasıyla iltizama verilmeye başlanmıştır.⁴⁰

İhtisab gelirlerinin sarf yerlerinin tespiti: Bilindiği gibi muhtesib, toplanan bu vergilerin büyük bir kısmını hazîne adına hak sahibi olan kimselere bir çeşit emekli maaşı olarak veriyor⁴¹ bir kısmını da emrinde çalışanlar ile diğer masraflara harcıyordu.

Mürür tezkirelerinin verilmesi: Özellikle Mora İsyanı sonrasında bazı yerlerde casusların yakalanmasının ardından İstanbul'a karadan ve denizden geliş-gidişler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. 1821 yılında; İstanbul'dan kara veya deniz yoluyla taşraya gidecek olanlar nüvvâbdan iseler tabi oldukları kimselerden, diğerleri mahalle imamlarından, gayr-i müslimler patrikhanelerinden isim, şöhret ve eşkallerini belirten, ayrıca kefaleti bildiren mühürlü bir ilm u haber alıp İstanbul mahkemesine ibraz ederek bu tezkireyi edineceklerdi. Taşradan İstanbul'a gelenlerin ise bulundukları yerlerdeki naiblerden bu tezkireyi almaları gerekmektedir.⁴²

Kıyafetlerin kontrolü: Osmanlı devletinde, toplumun sosyal sınıflarını tespitte ve onları tanımaya yarayan bir kıyafet kanunu vardı. Bu sistem dâhilinde, herkes, kendi din, mezhep, tarikat ve sınıfı için tahsis edilip belirlenen kıyafetlerden başkansı giyemezdi. Önceleri İslam devletlerinde Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında olan farkı ortaya çıkaran bu sistem Osmanlılarda her sınıf insanın özellikle de esnafın birbirinden ayırt edilebilmesini sağlamıştır.

⁴⁰ ZiyaKazıcı, a.g.e., s.154

⁴¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.203

⁴² Ziya Kazıcı, a.g.e., s.210

Diğer vazifeleri: Muhtesibin, ihracat yasağı, yedd-i vahid (tekel) ve ruhsat tezkiresi, küçük çocukların esnaf yanına yerleştirilmesi, zahire göndermek, posta işleri, hasta-hekim ilişkisi, yol ve sokak kaldırımlarının tamiri, resm-i ruhsatiye ve kira almak gibi konularda da vazifeleri vardı.

Muhtesibin dinî hayatla ilgili olan vazifeleri: Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "*emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*" prensibi dolayısıyla muhtesibler bu işi öncelikli olarak gözetmişlerdir. Nitekim ilk ihtisâb kanunnamelerinde muhtesibin bu vazifelerine açıklık getirilerek; "*ve Ramazan ayında oruç tutmayanun gerektir ki, hakkından gelüp teşhir edeler. Ve namaz kılmayana kıl deye. Namaz kılmayanı mahalle imamından teftiş edüp hakkından gelme*" denilmektedir.⁴³ Burada şunu vurgulamak gerekir: Şer'î hukuka göre suç teşkil eden durumlarda doğrudan kadı sorumlu bulunmakla beraber suç olmayan fakat kötü olan, kabahat durumunda bulunan dinî ve ahlâkî durumlar muhtesibin görev alanı içerisinde yer almaktadır. Bu vazifelerle ilgili şu kanunname metni gayet iyi bir örnektir:

"Fasl-ı Sadis: İhtisâb ve Es'âr Kanunları Beyânındadır

Hazret-i Resûl-i Ekrem -sallallahu aleyhi ve sellem- zaman-ı şeriflerinde Hz. Ömer muhtesib olup hizmet-i ihtisâb ederler imiş. Ve hem Hz Ömer (R.A.) hilâfeti zamanından beri kalmıştır. İmdi emr-i âlişân-ı cihânbanî böyle sâdır oldu ki, namaz kılmayana muhtesib namaz kıldırmak ve kılmayan kimesneleri mahalle imamlarından teftiş edüb haklarından gele. Ve andan sonra kitâb okumuş ola, ma'nâsı ile amel eylemeye, amel eylemeyenleri kadı huzuruna getürüb muhkem hakkından gele. Ve Ramazan ayında oruç tutmayan kimesnelerin gereği gibi hak-

⁴³ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.239

kından gelüb teşhir ede. Ve yalan tanıklık veren kimsenin muhtesib hakkından gele.”⁴⁴

Muhtesip, sosyo-ekonomik, dinî-ahlâkî nitelikli görevleri haricinde adlî konularda da görevli idi. Bu yönüyle kadının yardımcılığı vazifesini de ifâ edegelmiştir. O, ihtisâb kanunlarının kendisine verdiği yetkiler yanında, geleneklere de dayanarak gerektiğinde bilhassa çarşı ve pazar kontrolü esnasında suçu sabit olan esnafı, yanında bulunan görevliler vasıtasıyla falakaya yatırarak herkesin gözü önünde dövdürttü. ⁴⁵

Muhtesiblerin yolsuzluklar yapmaları, görevlerini yerine getirmekte özensiz davranmaları bu müessesenin de zaman içerisinde yıpranmasına kimi zaman saldırılara marûz kalmasına da sebep olmuştur. Hatta bazen bizzat idareciler tarafından dahi cezalandırılmışlardır. Bu konuda farklı Osmanlı kroniklerinde önemli bilgiler vardır. ⁴⁶ Kroniklerden başka kanunnamelerde de bu konuda çeşitli bilgiler yer almaktadır. ⁴⁷

⁴⁴ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237

⁴⁵ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.243

⁴⁶ Bunlara şu metin örnek olabilir: “Kara Kadı Diye Tanınan Halep Kadı ve Muhtesibinin Oldürülmesi: 5 Şaban 934 (25 Nisan 1528). Birkaç yıldan beri Halep’te mâliyye müfettişi iken ettiği yolsuzluk ve işlediği suçlar sonsuzdu. Hakkında defalarca yakınmalar gelmiş, fakat her defasında koruyucuları, kendi çıkarları dolayısıyla, bütün şikayetleri örtbas etmişlerdir. En sonunda bir Cuma günü Halep’in Ulu Camii’nde halkın saldırısına uğradı. Dokuz adamı ile birlikte halk papuçlarıyla vura vura onu öldürdü...” (Peçevi İbrahim Efendi, “Peçevi Tarihi”, haz. Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1999, C.I, s.132)

⁴⁷ “Ve bazarıcılardan bazı etdiler ki, muhtesibin terâzu götüren ademîleri, her dükkandan yevmî gâh buçuk gâh bir akçe ve gâh iki akçe alurlar. Akçeden gayrı yemişlerin her cinsinden birer destimal yemi dahi alurlar. Kanunnamede ve hükümlerinde var mıdır görün dedikleri cihetden teftiş olundu. Kanunnâmelerinde ve hükümlerinde yok.” (Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.II, s.194)

Muhtesib ve yardımcılarının bu görevlerine dâir bir seriye sicili kaydını buraya aktarmak uygun olacaktır:

"1- Mahmûd nâm kimesne çeyrekçilik idüp memnû'iken hafıyyeten et satdığı Mehmed nâm muhtesib talebiyle kaydolundu.

2-Balık kolundan Kâsım nâm kassab iki vukiyye keçi etini dörder akçeye bey' ettiğini İshak nâm muhtesib oğlanı haber virüb talebiyle kayd-ı sicil olundu.

3-Yusuf b. Sefer nâm kuşakçının meşdüdü kânûn-ı kadîm olan bin altıyüz telden ikiyüz teli eksüğüne mezbûr Yusuf dahi mu'terif olub bi't-taleb kaydolundu.

4-Maksem kolunda Ferhenk?, elinde terazü ile çekilmeyüb çeyrekçilik idüb, üç vukiyye koyun etinde ikiyüz dirhem noksanı olduğu, Bayram nâm muhtesib oğlanı talebiyle kayd-ı sicil (olundu.)

5-Osman b. Selân nâm otlakçı, hâsılâta narh verilmezden evvel kânun, her bağ bir vukiyye gelmek inde ehli'l-hirfe kânûn-ı kadîm iken mezbûr Osman ikiyüz dirhem bağladığı ihtisâb kethüdası haber virüb kaydolundu.

6-Kız kolunda Mahmud nâm bazarıcı, bir akçe karpuzda iki buçuk vukiyye eksik sattığını Halil haber virüb kendü dahi mu'terif olub kaydolundu."⁴⁸

Muhtesipler aynı zamanda esnafın devletle olan diğer bazı işlerini de düzenlemekle görevli idiler. 12 numaralı Mühimme defterinde yer alan 7 Zi'l-ka' de 978 tarihli ve İstanbul ve Edirne kadılarına hitaben yazılan hükme⁴⁹ göre, Vezir Ahmed Paşa'nın Rumeli Seferine çıkışında

⁴⁸ Hasan Albayrak, "982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A 139/166 No'lu B.Ş.S.'ne Göre)", Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1991, s.XV

⁴⁹ Hüküm 392, 12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1996, C.I, s.255

orducu tayin edilecek esnafın ve ihtiyaç duyacakları nesnelerin kaydedildikten sonra vazifesini yerine getirmesi amacıyla muhtesibe verilmesi emrolunmaktadır.

Osmanlı'da iktisadî alanda böylesine etkin bir müesese olan ihtisâb hakkında bu bilgilerin yeterli olacağı umulmaktadır.

2.3.3. *Narh*

Narh kelimesi halk arasında *nark* olarak telaffuz edilen Türkçe bir sözcüktür. Arapçası su'ur(çoğulu es'âr) şeklindedir ve kullanımlarında genel olarak azami fiyat sınırı manasındadır.⁵⁰

Bir malın piyasa fiyatı genel olarak, rekabet şartları içinde arz ve talep sonucunda oluşur. Üretimin maliyeti arzı etkiler. Kıtık, mal darlığı, savaşlar, ekonomik darboğazlar arz ve talep dengesini bozar. Böyle dönemlerde karaborsacılık meyli başlar. Tüketiciler devletin fiyatlara müdahalesini isterler. İşte devlet, fiyatları mâliyetin üstünde belli bir kâr haddi bırakarak tespit ederse, onun belirlediği bu otoriter fiyatlara "*narh*" denir.⁵¹

Narh, özellikle Tâbiîn dönemlerinde ortaya çıkmış olmakla beraber üzerinde İslam fıkıhı açısından tartışmalar olan bir uygulamadır.⁵² Enes b. Mâlik (r.a)'ten rivayet edildiğine göre, fiyatların pahalalanması üzerine Resulullah'a gelen halk; "*Ey Allah'ın elçisi, bize narh koy*" dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Şüphe yok ki, fiyat tayin eden, darlık ve bolluk veren, rızıklandıran ancak Allah'tır. Ben sizden hiç kimsenin mal ve canına yapmış olduğum bir haksızlık*

⁵⁰ M. Zeki Pakalın, "Narh", OTDTS, MEB Yay., İstanbul, 2004, C.II, s.654; Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237; Komisyon, "Narh", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006, s.516

⁵¹ Hamdi Döndüren, "Narh", *İA*, İstanbul, Akit Yay., C.V, s.51-53

⁵² Hamdi Döndüren, a.md., C.V, s.51-53

sebebiyle hakkını benden ister olduğu halde, Rabbime kavuşmak istemem." buyurdu.⁵³ Bu olay ve Nisâ Sûresi'nin 29. ayeti üzerine Ashab narh benzeri uygulamalardan özellikle kaçındılar.⁵⁴ Ancak ilerleyen yıllarda, toplumda fiyatların arz-talep dengesi içerisinde kendiliğinden değil de insanların müdahaleleri dolayısıyla değişmesi gibi durumlar ortaya çıkmaya başlayınca; yukarıdaki Hadîs-i Şerîf'in ve Ayet'in narh hususunda açıkça bir yasak olmadığı kanaatiyle toplumun faydasına olarak fiyat sınırlamalarına cevaz verilmeye başlandı. Birçok fıkıh kitabı narhın; toplumun, spekülâtif pahalılıklardan korunmasında başka çare kalmadığı zamanlarda başvurulabilecek bir uygulama olduğu konusunda birleşmektedir.⁵⁵ Kimileri ise bu uygulamanın ancak bazı zamanlarda ve az sayıda ürünün fiyatları için geçerli olabileceği fikrinde birleşmektedir.

İslam devletlerinin topraklarının ve nüfuslarının artması, geniş coğrafyalarla ticari münasebetlerin başlaması, ihtiyaçların ve günlük kullanım maddelerinin çeşitlenmesi gibi durumlar, özellikle devletlerin iâşeci⁵⁶ nitelikteki amaçlarla ekonomilerini sürdürme gayretleri narhın kullanım alanını daha da genişletmiştir. Önceki İslam devletlerinden aldığı gelenekle birlikte Osmanlı Devleti de kendi ekonomik politikaları sebebiyle bu uygulamaya müracaat etmiştir.

⁵³ Ebû Dâvud, Büyû' 49: Tirmizi, Büyû' : 73: İbn Mâce, Ticârât, 27: Dârimî, Büyû' : 13, Ahmed b. Hanbel, II, 327: III, 85, 106, 286

⁵⁴ "Birbirinizin mallarını bâtil yollarla yemeyiniz. Ancak bu, sizden karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret malı olursa müstesnadır."

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, "*Hukuk-ı İstilaîye Kamusu*", vd.

⁵⁶ Bilindiği gibi iâşecilik (provizyonizm) Mehmet Genç'in ileri sürdüğü, Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarında sac ayağını oluşturan üç temel ilkedен birisidir. Sonuç bölümünde bu politikalar üzerinde özellikle durulacağı için burada bunlara yer verilmeyecektir. Bknz: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000

Narh, fiyatların tahdit edilmesi manasına gelmekle birlikte farklı amaçlarla uygulanabilmektedir. Kimi zaman “*ehl-i hırfet almakda ve satmakda ifrât ve tefrît edüb beraber fâideye kana ‘at’*”⁵⁷ etmedikleri için rekabeti önlemek amacıyla fiyatların alt sınırı; kimi zaman da tüketicinin menfaatine olarak bilhassa kıtlık zamanlarında ise üst sınırı belirlenebilirdi. Ancak bu sistemin uygulanabilirliği başkaca şartların da denetlenmesi ve takibine bağlı tutulmuştur. Bu sebeple “*ehl-i hırfetin alub satduğı nesle-rün asıl sermâyelerini ayru ve harcın ayru teftiş etdürüb ana göre kendüler için fâyide kodurup narh*”⁵⁸ tesbit olunurdu. Böylece üreticiler arasında bir fiyat standardı oluşturulmak üzere önce hammadde fiyatları, çalışanların (usta, çırak ve kalfa gibi) ücretleri, ürünün kalitesi, üretimin usulü belirlenir ve ancak bundan sonra birkaç kişiye yaptırılan numune ürün üzerinden bu ürünlerin fiyatları tesbit edilirdi.⁵⁹ Özellikle devlet belgelerinden anlaşıldığı üzere alım-satım gibi işlemler hangi muhtevada olursa olsun bu standart fiyatlar (*narh-ı cârî* veya *narh-ı rûzî*) üzerinden gerçekleştirilmiştir.⁶⁰

⁵⁷ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.378-379

⁵⁸ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.379

⁵⁹ Bursa’da sattığı malın arasına ucuz mal katıp satan ibrişimcilerin cezalandırılması yönünde Divan-ı Humayun’dan verilen emir bu yönüyle dikkat çekicidir.(Hüküm 304, 5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994, s.57)

⁶⁰ Bakınız Hüküm 237, 334, 337, 340, 466(12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet, Transkripsiyon-İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1996, C.I) ve Hüküm 721, 740, 1162, 1218(12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1996, C.II)

Nitekim aşağıdaki tabloda görüleceği üzere narh aynı zamanda kalite standartlarının tespiti için de kullanılmıştır:

Tablo 7: Bazı meyvelerin tazeliklerine göre belirlenen narhlar.⁶¹

Meyve Adı	Gün	Fiyat	Ağırlık
Kiraz	1-3. gün	1 akçe	150 dirhem
	4-6. gün	1 akçe	200 dirhem
	7-9. gün	1 akçe	250 dirhem
	10-12. gün	1 akçe	350 dirhem
	En son	1 akçe	2 okka
Zerdali	1-3. gün	1 akçe	200 dirhem
	4-6. gün	1 akçe	300 dirhem
	7-9. gün	1 akçe	400 dirhem
Şeftali	1-3. gün	1 akçe	1 okka
	4-6. gün	1 akçe	600 dirhem
	Sonunda	1 akçe	2 okka
İncir	1-3. gün	1 akçe	200 dirhem
	4-6. gün	1 akçe	1 okka
	7-9. gün	1 akçe	600 dirhem
	10-12. gün	1 akçe	2 okka
Muşmula (Ham)	1-4. gün	5 akçe	1 kile
	5-8. gün	4,5 akçe	1 kile
	9-12. gün	4 akçe	1 kile
Muşmula (Olgun)	1-3. gün	1 akçe	300 dirhem
	4-6. gün	1 akçe	1 okka
	7-9. gün	1 akçe	600 dirhem
	Sonunda	1 akçe	2 okka

⁶¹ Cafer Çiftçi, “Osmanlı ‘da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar”, *EJOS*, VIII (2005), No.3, s.11-12

Narhın tespiti, doğrudan kadı vasıtasıyla devlet tarafından yapıldığı gibi, bazan da yanlarında memleketin ileri gelenleri ve lonca yetkilileri de olmak üzere üretici ya da esnafın talebi üzerine yapılırdı. Narhın bu özelliğinden dolayı, fiyatlara doğrudan bir devlet müdahalesi olarak algılanmaması gerekmektedir.⁶² Bu haliyle üreten/satan ve tüketen arasındaki rızanın korunmuş olduğu da bir gerçektir.

Narh aynı zamanda pazarda ortaya çıkabilecek spekülâtif hareketlere ve iâşe temininde meydana gelecek aksaklıklara karşı üretici-tüketici arasında kurulan bir sosyal güvence mekanizması görevini üstlenmiştir. Şehrin ihtiyaçları, kırsal kesimdeki üretimden olduğu kadar uzak ticaret merkezlerinden tüccarlar vasıtası ile karşılandığından geniş coğrafyalarda bu ihtiyaçların karşılanabilmesi düzenli bir organizasyonu gerekiyordu. Devlet bu konuda ciddi bir görev üstlenerek, başka yerlerden kapanlara gelen toptan malların miktarındaki dalgalanmaları da hesaba katarak bunların fiyatlarını, kalitelerini, bunlara bağlı olarak değişen diğer ücretleri narh uygulaması üzerinden kontrol altına alabiliyordu. Son olarak narha dâir bazı belge örneklerini aşağıya dercetmekte fayda vardır:

“İstanbul’da Kışın Şiddetli Olması Üzerine Ekmek Fiyatının Yükseldiğine Dair:

Vezir Ahmed Paşa’ya hüküm ki, mahrûse-i İstanbul’da ve etrafında bir iki gün kar yağıp fırtına olmak ile mahrûse-i mezbûre ekmekçileri narhı ziyade etmek murâd edinip zahîre

⁶² Nitekim 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi’nin girişinde narhla ilgili eski düzenlemelerin korunup korunmadığı, korunmuyorsa neden korunmadığının araştırılması emredilmektedir. Bununla birlikte esnafın bu hususlarda halk ile yüzleştirildiği “öyle olsa Müslümanlar dahi etdiler ki” ibaresinden anlaşılmaktadır. (Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.II, s.192-193)

yokdur deyü bahâne ve taallül ederler imiş. İmdi iki gün kar yağmakla terekenin narhı ziyâde olmasın aslı yoktur. İznikmid ve Kazıklı ve ol cevânibde olan değirmenlerde bulunan hâzır unu getirip ve yerine buğday iletip, un etdirmek için yoldaşlarıyla bir Yaya Başı ta'yin olunup ve bir Kadırğa ve bir Kalyete tedârik olunup gönderilmek için Kapudana ve Yeniçerilerin Ağasına ahkâm yazılıp sana irsâl olundu. Buyurdum ki, vusûl buldukta zikrolunan ahkâm-ı şerîfe müşarünileyhimaya îsâl edip emr-i şerîfim üzere bir Kadırğa ve bir Kalyete ihzâr etdirip Kapanda bulunan buğdaydan buğdayı koyup gönderip ve Yaya Başına dahi tenbîh eylesin ki varıp buğdayı değirmenlerde tevzî edip, dahi hazır bulunan un her kimin ise başka defter edip Kadırğa ve Kalyete'ye tahmil edip ale't-ta'cîl getirip teslim eyleyip, tekrar varıp, verdiği buğdayı un etdirip getire. Bu husûs mühimmâtandır. Kadıya ve Muhtesibe muhkem tenbih eylesin. Ekmekçiler zahîreyi saklayıp tereke yoktur deyü Müslümanları ta'ciz etmeye. Mevcut bulunan unu rencber gemileri bulunur ise navlûn ile tahmîl edip getireler, bulunmazsa Kadırğa ve Kalyete göndereler ve Ruscuk'da ve Ereğli'de hazır zahîre olduğu ilâm olunmuştur. Rencber gemileri tedârik edip içine adam koyup gönderesin. Varıp tahmil edip getire. (Kapucu Başı ile Paşa hazretlerine gönderildi) Fî Şaban 981/6 Aralık 1573.⁶³

"Getirici Narhı İle Dükkân narhına Dâir:

İstanbul Kadısı'na hüküm ki, mektub gönderip İstanbul zahîresiçün hâricden İstanbul'a gelen sabun ve pirinç ve bal ve pastırma ve sair bunların emsâli zahâyiri ehl-i dükkân getirici narhına satın alıp, dahi dükkânlarda oturakçı narhına satın intifâ' edegelmışler iken, halen kadîmden olagelene muhalif hâricden zikrolunan zahâyiri getiren kimesneler getirici narhına satmayıp dükkânlar tutup, dükkânlarına koyup kendüler oturucu

⁶³ Ahmed Refik Altınay, Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı, haz. Abdullah Uysal, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987, s.132-133

narhına satmakta fukarâya zulüm ve teaddî olmağın, zikrolunan zahâyiri hâricden kimesneler dükkân tutmayıp getürdikleri zahîreyi dükkâna komayıp ve oturucu narhına satmamak için Emr-i Humâyûn'un verilmesin arz etmeğın buyurdum ki, vardıkda göresin arz ettiğın üzere zikrolunan zahâyiri hâricden getiren kimesnelere kadimden ola geldiğı üzere otuz akça narhına (oturucu narhına) satdırmayıp getirici narhına sattırıp kadimden ola gelen ile amel edip ola gelene muhalif kimesneye iş etdirmeyesin. Fî 30 Zilkade 995/2 Kasım 1587.⁶⁴

⁶⁴ Ahmed Refik Altınay, a.g.e., s.151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Piyasa'nın Karşıtı Pazar

Bir toplumun hayatı; dâhil olduğu varoluş açıklamalarının etkisi altında şekillenmektedir. İlmî, siyasî, iktisadî, askerî, kültürel vb. birçok alandaki oluşum da bu temel varoluş açıklamalarının etkisinde seyrederek. Ontoloji adı verilen bu varoluş muhakkak İslam dini tarafından açıklanmıştır. Ontolojinin sağladığı temel bilgilerin üzerine; bu ontolojinin ön gördüğü bilgi edinme yolları vasıtasıyla insan; insan-insan ve insan-varlık ilişkilerine dâir yeni bilgiler üretir. Bu bilgiler ise toplumun tabi olduğu değerler sistemini de ihtiva eder.

İslam'a göre varoluş Allah'ın Hz. Âdem'i yaratması ve ona bütün isimleri öğretmesi ile başlar ki bu aynı zamanda İslam tarihinin de başlangıcıdır.¹ Allah tarafından Hz. Âdem'e öğretilen bilgiler unutulmuş; ancak zamanla vahiy ve diğer yollarla bu bilgiler insana yeniden öğretilmeye devam etmiştir. Hem bilgi edinme yoluyla hem de kendisine ulaşan gelenek vasıtasıyla Osmanlı toplumu da

¹ Ancak Hz. Âdem'in bu bilgiyi unutulmasıyla -ki insan ismi de unutmak manasındaki n-s-y kökünden gelmektedir- bu bilgiler dünya hayatı içerisinde vahiy ve akıl yoluyla yeniden insana hatırlatılmaktadır. Giriş bölümünde Kadîm'e ilişkin açıklamalarla bu sürecin Osmanlı toplumuna ulaşana kadarki muhtevası yüzeysel olarak anlatılmıştı. Bu konunun tarih telakkileri içerisinde ayrı bir çalışma ile değerlendirilmesi şarttır. Ancak bu çalışma içerisinde bunu yapmak mümkün görünmemektedir.

kendi değerlerini üretmiş gerek ferd gerek toplum hayatını bu değerler çerçevesinde oluşturmuştur.

İnsan yalnızca Allah'a kulluk etmek amacıyla yaratılmış; dünyada da bu esasa uygun olarak yaşamakla görevlendirilmiştir. Bu sebeple dünyevî olan her şeyin insanın kulluk vazifesi açısından bir yeri ve anlamı vardır. Bu bağlamda insan ferd olarak hem kendi içinde hem de insanlar ve varlıklarla arasındaki ilişkilerde Allah'ın kendisine bildirdiği esaslara tabidir. Dünyaya yüksek amaçlarla (Allah'a kulluk) geldiğine göre insanın bunu görev edinmesi gerekmektedir. Bu temel amaç hayatın diğer alanlarını belirleyen bir değer sistemini de ihtiva etmektedir.

İslam ontolojisi karşısında, Avrupa geçirmiş olduğu tarihi dönemlerin de etkisiyle kadîmden ve İslam ontolojisinden ayrı ve bunlara aykırı olarak seküler bir hayat anlayışı üretmiştir. Rasyonalizm temelli gelişen bu hayat algısı dolayısıyla hayatın her alanına ilişkin bilgilerde de Avrupa'nın kadîm gelenek ve İslam ontolojisinden ayrıldığı görülmektedir. Avrupa'nın ortaya çıkardığı bu ontolojiye göre insanın antropolojik kökeni üzerinden dünyada yaşamaya başladığı savunulur. Bilgi ise ancak akılla ve belli somut yöntemlerle elde edilir. İnsanın beş duyusu ile algılayamadığı ve akli yoluyla anlayamadığı bilgiler ise metafizik alanı içerisine kapatılmıştır. Bu bilgi anlayışı zemininde ortaya çıkan tarih telakkisi de insanın ekonomik bir varlık olduğu yönünde bilgiler üretmiştir. Yani insan ekonomik ilişkileri ile vardır ve bunları gerçekleştirmek için yaşar.² Bundan dolayı insanın tarihi de bu ekonomik ilişkileri ölçüsünde vardır. Hatta bu rasyonel-

² Nitekim klasik iktisat teorileri bu durumu insanın tabiatında var olan "*durumunu iyileştirme arzusu*" ile açıklamaya çalışırlar. (Detay için bakınız: Walter A. Weisskopf, "İktisatta İnsan İmgesi", *İktisat Risaleleri*, Der: Mustafa Özel, İz Yay., 1997, İstanbul, s.116)

leşme döneminin öncesi insanlık açısından tarih öncesi olarak kabul edilir.

Buraya kadar Osmanlı Pazar'ı ve Piyasa için tabi oldukları ontolojiler genel olarak verilmiştir. Aşağıdaki başlık altında bu ontolojilere tabi olarak ortaya çıkan Osmanlı Pazarı ve Piyasa karşılıklı olarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Bu başlıkta yer alacak karşılaştırmalarda, Pazar'a ilişkin esaslar özellikle Osmanlı ilmî ve tasavvufi yapılarının da büyük ölçüde takipçisi bulundukları İmam Gazâlî'nin bu konudaki görüşleri üzerinden yürütülecektir. İmam Gazâlî'nin, Osmanlı'da gerek ilmî gerek tasavvufi gelenek üzerindeki etkisi daha önceki bölümlerde anlatılmıştı. Burada bu konuya yeniden değinmek gereksiz olacaktır. İmam Gazâlî'nin özellikle iktisadiyat üzerine olan görüşleri konusunda derli-toplu özel bir çalışmanın adını burada zikretmekte fayda vardır ki o da Sabri Orman'ın doktora çalışması: *Gazali'nin İktisat Felsefesi'dir*.³ Bu çalışmada da özellikle İslam'ın tasavvuf ağırlıklı dünya görüşünü yansıtmaları açısından ve bu türde ciddi çalışmalar; ihtiyacın aksine pek nadir olduğundan bahsi geçen eserden özellikle istifade edilmeye çalışılacaktır. Aşağıdaki başlıklar da özellikle bu çalışmada takip edilen sıra ve muhtevaya göre düzenlenmiştir.

Burada Pazar ve Piyasa tabirlerinin kullanımlarına özellikle dikkati çekmekte fayda vardır. Çalışmanın başlangıcından itibaren Pazar kavramı Osmanlı iktisadiyatı için kullanılmaya çalışılmış bununla birlikte kendi özel anlamının kullanımına da gerektiği yerde müracaat edilmiştir. Piyasa ise benzer bir şekilde Avrupa iktisadiyatı

³ Bu çalışma 1981 yılında Prof. Dr. Sabri Ülgener'in danışmanlığında yapılmış ve kendi türündeki ilk çalışma unvanını almıştır. (Sabri Orman, "Birinci Baskıya Önsöz", a.g.e., s.9)

için bir bütünü ifade etmektedir. Aşağıdaki başlıklarda bu özel anlamları ile kullanıldıklarında italik ve kalın karakterlerle yazılacak, kendi anlamları ve diğer kullanımlarında ise normal biçimle yazılacaklardır.

Ekonomik Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı

Pazar ile **Piyasa** arasındaki ilk ve en temel ayrım; ekonomik faaliyetler ve hayatın diğer alanları arasındaki ilişkinin açıklanmasında ortaya çıkar. **Pazar**, ekonomik ilişkileri dinin açıklamasına tabi tutarken; **Piyasa** din de dâhil olmak üzere bütün hayatı ekonomik faaliyetlerin belirleyiciliğine bırakır:

Kulluk vazifesini yerine getirebilmek için insanın yaşayabilmesi şarttır. Bu şart ise bazı ihtiyaçları gündeme getirmektedir. Gazâlî'ye göre insan üç şeye muhtaçtır: Yiyecek, giyecek ve mesken.⁴ İnsan kulluk vazifesini yerine getirebilecek bir hale geldiğinde bu ihtiyaçlar giderilmiş olur. Bu düzeydeki ihtiyaçlar (*maişet*) ise onun açlığını gidermesi, giyinmesi, güvenliğini sağlaması gibi çok temel ve en basit ihtiyaçlarıdır. *Maişetini* sağlayan insan artık ibadetini yapabilir. Zaten İslam'a göre *maişetini* "meşru" yollardan sağlamak; ibadet edebilmenin temini manasına geldiğine göre, amaç-araç ilişkisi içerisinde, bir nevi ibadet hükmündedir. Bu yolla insan yaşamaya başladığı andan itibaren ibadetin de içindedir. İnsanın dinî görevleri, bu yolla hayatın anlamını ve öncelikli amacını ifade eder.

Piyasa düzeninde de insanın yaşayabilmek için bazı şeylere ihtiyaç duyduğu kabul edilmektedir. İktisadi faaliyetler de bu ihtiyaçlara atfen başlamaktadır. Bu ihtiyaçlar sınırsız olarak tanımlanmakla birlikte bir öncelik sıra-

⁴ Sabri Orman, a.g.e., s.116

lamasına tabidirler. Bu ihtiyaçların karşılanması hayatın diğer alanlarını düzenleyecek bir konumdadır.

Üretim

İhtiyaçların karşılanması üretimle mümkün olabilmektedir. Üretimin yoğunluğu, toplum ihtiyaçlarına paralel üretim çeşitliliği, mamullerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması ve bütün bu süreçlerin düzenlenmesi ileride de görüleceği üzere toplumsal bir işbölümünü gerekli kılmış bunun öncesinde de toplumsal hayatın oluşumunu tetiklemiştir. Üretimle ilgili olarak *Pazar* ve *Piyasa* bağlamında ayrı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Bu başlıkta öncelikli olarak *Piyanın* üretim anlayışına yer vermek suretiyle *Pazarın* yaklaşımında bir takım tehir faydalı olacaktır. Sınırsız ihtiyaç algısı sonucunda sürekli ve zamanı daha yoğun kullanmak suretiyle seri üretimin gerçekleştirilmesi, üretim-tüketim döngüsünün hızlanmasıyla büyük sermayelerin meydana gelmesi, sermayelerin artmasıyla ticaret hacminin genişlemesi, ulaşımındaki değişimler sonucu hammadde ya da yarı mamul ürünlerin yaygınlaşması gibi zincir halkalarını andıran gelişmeler kapitalizme doğru bir dönüşüm başlatmıştır. Sonuç olarak da bir bütünü ifade eden *Piyasa* ortaya çıkarmıştır. Tüm bu zinciri tetikleyen önemli unsurlardan birisi ise seri üretimdir. Birçok tarihçi ve iktisatçı seri üretimin, 13. yüzyılda gelişimini tamamlayan *putting-out*⁵ sisteminin gelişmiş bir türevi olduğunu

⁵ "Yerel zanaatçı uzak mesafedeki tüketicilerin ihtiyaç ve zevklerini bilecek (ve dolayısıyla böyle bir bilgiden yararlanabilecek) bir konumda değildi. Bunu yapabilecek tek insan tâcir idi. Ve çok erken bir dönemde şehir tüccarı kırsal kesimin bir ucuz emek deposu olduğunu fark etti. Her ne kadar köyün dokumacısı, çivi imalatçısı yahut bıçakçısı kasaba ve şehrin usta ve kalfaları kadar vasıflı değildiyse de, tüccara maliyetleri düşüktü. Ayrıca, kırsal sanayi, loncaların ürünün

söylemektedir. Nitekim kapitalist sistemin kat ettiği aşamalar (coğrafi keşifler, bilimsel hareketlilik, ticaretin canlanması, merkantilizm, sömürge faaliyetleri, sanayi devrimi gibi süreçler) göz önünde bulundurulursa seri üretim ve *putting-out* sisteminin sahip olduğu önem daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı toplumu; 16. yüzyılın önemli bir kısmında, dünya ticaretini taşıyan yollar üzerinde bulunması ve sahip olduğu kırsal nüfusun üretim potansiyeli sayesinde iâşe temininde büyük problemler yaşamamıştır. Özellikle hayat algısının da etkisiyle ciddi bir üretme endişesi içerisinde de girmemiştir. Brown'un⁶ da belirttiği gibi Avrupa'da ortaya çıkan tahıl talebine karşılık ihracata yönelmek gibi bir eğilimle de karşılaşmamıştır. *Pazar*, üretimin her zaman temel ihtiyaç tanımı bağlamında maişeti sağlayacak kadar yapılmasını telkin etmiştir. Ziraat ve hayvancılık üretimi dönemin imkânları ölçüsünde devam ederken esnaf da loncalar vasıtasıyla ellerine ulaşan hammadde miktarına bağlı olarak üretimini sürdürmüştür. Kısaca özetlemek gerekirse Osmanlı toplumu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretime yaklaşmış, kendi

tabiatına, imalat tekniklerine ve işletme büyüklüğüne getirdikleri sınırlamalara da bağımlı değildi. Sonuç *putting-out* sistemi oldu (dışarı iş verme yahut 'fason' imalat): koordinatör tacir hammaddeleri (mesela ham yün, iplik, madeni çubuklar, vs.) dağınık ev atölyelerine dağıtıyor ve bunlar mamul ya da yarı-mamul ürün olarak ona geri dönüyordu. Bazen bir ev üretim sürecinde birden fazla aşamadan sorumlu oluyordu; mesela eğirme ve dokuma bir arada yapılıyordu. Ama sistem aynı zamanda en ince iş bölümüyle de uyumluydu: Bazı durumlarda imalat süreci bir düzine kadar aşamaya bölünüyor, her ev atölyesi bir aşamada uzmanlaşıyordu." (Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, s.29-30)

⁶ "... tahıl üretiminin [Avrupa'da tahıl talebinin artmasından kaynaklanan] çekiciliği Osmanlı ayanının çok fazla ilerlemesini sağlamadı." (L. Carl Brown, a.g.e., s.351-352)

üretemediklerini karşılamak için de bir miktar fazla ürüne yönelmiştir. Ancak bu fazla ürün gerek geleneğin ve gerek toplumsal yapının kontrolünde olarak aşırıya yönelmemiştir. *Pazarın Piyasadan* en önemli ayrımlarından birisi de budur. Burada bir noktaya dikkat çekmekte fayda vardır. Modern iktisatın, iktisat tarihi çalışmaları üzerinden bugünün dünya algısını bir geçmişe bağlamak ve bu yolla bu algıyı meşrulaştırmak üzerine bir takım oryantalist yaklaşımları mevcuttur. Bu yaklaşımlarla yürütülen Osmanlı tarihi çalışmalarında bazı yanlışların olabileceği açıktır. Kapitalist zihnin ürünü *ekonomik insan*'ın aksine *ibadullah* modeline göre hayatını devam ettiren Osmanlı toplumunda bir takım ön-kapitalist öge arayışları bu yanlışlara güzel bir örnek olabilir. İncılık ve Faroqhi; Bursa'da ortaya çıkan lonca harici üretim atölyelerini yukarıda bahsi geçen *putting-out* sisteminin benzerleri olarak değerlendirerek bu örnekten hareketle "*hırfet yönteminin çözülüşüne yol açan kapitalizm benzeri akımların Orta-Doğu toplumunda da kendini gösterdiğine*"⁷ vurgu yapmaktadırlar. Bu gibi tartışmalara burada detaylı olarak değinmek pek mümkün olmamakla birlikte bu kısa örnek; üretim ve başka birçok açıdan *Pazar* ve *Piyasa* arasındaki mukayeselerde düşülebilecek hatalara dikkat çekmeye yetecektir.

Toplum Hayatı ve İşbölümünün Ortaya Çıkışı

Toplum hayatının diğer bir ifade ile toplumsal işbölümünün ortaya çıkışı, *Pazar* ve *Piyasa* tarafından aynı şekilde izah edilmektedir. İki paradigma da ekonomik faaliyetlerin sonucu olarak işbölümünün ortaya çıktığını ifade eder.⁸ Bununla birlikte işbölümü ve toplum hayatı-

⁷ Halil İncılık, a.g.e., s.266; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.25

⁸ Bknz: İkinci Bölüm İşbölümü Başlığı

nın ne şekilde düzenleneceği konusunda yine bir ayrılık ve aykırılık baş göstermektedir.

Gazâlî'ye göre toplum hayatı işbölümünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır; ancak işbölümü toplum hayatının ortaya çıkışından sonra fiilen gerçekleşmiştir.⁹ İnsanın bazı ihtiyaçlarının (yiyecek, giyecek ve barınak) temini bu işbölümü ile sağlanabilirken, diğer bazı ihtiyaçlarının (güvenlik, çoğalmak, yeni nesilleri eğitmek) temini ise ancak bir arada yaşamakla mümkün olabilmektedir. Zaten sosyal hayatın ortaya çıkmasıyla birlikte Gazâlî'ye göre insanın yaşamaya dâir temel ihtiyaçlarının muhtevasında bir takım değişiklikler olmaktadır. Bu değişikliklere bağlı olarak imâret, çiftçilik, sanatkarlık-zanaatkarlık ve ticaret¹⁰ gibi ayrı faaliyet alanları ortaya çıkar. Ancak *Pazar* algısında bu toplumsal hayat ve işbölümü, dinin koymuş olduğu hükümler çerçevesinde gelişen değerler sistemi ile düzenlenmektedir. Daha önce Üretim-Tüketim bölümünün kavramları içerisinde anlatıldığı şekliyle geleneksel toplumlardaki işbölümü *Adâlet Dâiresi* ile açıklanmıştı. Modern toplum, bireyler arasında ekonomik ilişkilere dayanırken; geleneksel toplum ferdlerin değer sistemlerinin üzerine inşa edilmiştir. Buna göre daha önce değinildiği gibi *Adâlet Dâiresi* ve temelinde yer alan adâlet algısı önce insanın iç dünyasından başlayarak, onun diğer insan ve varlıklarla ilişkisini düzenleyen konumdadır. İdris-i Bitlisi'ye göre mülk ve melekût âleminin kıyımı; gökler ve yerlerin adaletle kâim olmaları; Kur'an'da "*Doğru terâzi ile tartın, mizan-ı hakkı elden bırakmayın*"¹¹ buyrulmuş olması gibi sebeplerle bütün insanlar ve özellikle halife ve sultanlar mizan-ı adli, iktidar ve

⁹ Sabri Orman, a.g.e., s.118

¹⁰ İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698

¹¹ İsrâ Suresi, 35. Ayet

salтанatlarının en güçlü kolu haline getirmek zorundadır.¹² Bu halde geleneksel toplumun -özellikle Osmanlı toplumunun- oluşmasının izahında adâletin düzenleyiciliği inkâr edilemez. Tıpkı hayatın amacının kulluk oluşu gibi toplum hayatının en temel belirleyicisi de yine İslam tasavvufunun şekillendirdiği değerler sistemidir. Zaten Osmanlı'da toplumsal hayat ve işbölümü; tasavvuf karakterli yapılar aracılığıyla ve şer'î hükümlere dayanan devlet politikaları ile tesis ve kontrol edilmektedir.

Piyasa da işbölümünü ve bu işbölümünün sonucu olarak toplumsal hayatı bu bağlama yakın olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bu işbölümünün tabi olduğu nizam yine ekonomik faaliyetlerin ne ölçüde gerçekleştirilebildiği üzerine tesis edilmiştir. Ancak *Piyanın* en temel özelliği serbestiyettir. Ki bu sayede *Piyasa* kendi dengesi içerisinde insanların tabiatına ve doğanın temel ilkelerine bağlı olarak kendisini düzenler ve devam ettirir.¹³

Devletin ve Diğer Kurumların Ortaya Çıkışı

İşbölümü ve sonucu olarak sosyal hayatın oluşmasıyla bir arada yaşamaya başlayan insanlar; birbirleri ile var olan ilişkilerini düzenleyecek bazı yapılara ihtiyaç duyarlar ki bu da hukuka işaret etmektedir. *Pazar* ve *Piyasa* açısından ortak olan bu görüş yine bu yapıların muhtevası ve tabi olduğu esaslar noktasında ayrılığı beraberinde getirmektedir.

¹² Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.III, s.23 .

¹³ "Kendi kendini düzenleyen" piyasa. (Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.52); Bu ve benzeri görüşler özellikle "insanın özgürlüğü" kavramıyla ilgili devam eden tartışmalar, rasyonelleşme sürecinin sonuçları olarak ortaya çıkmaktadırlar.

İnsanlar aralarında süregelen ilişkilerde ihtilafa düşüklerinde, onlara eşit bir yaklaşımla bu ihtilafların çözümünde bir otoriteye ihtiyaç duyarlar. Aksi halde geliş güzel bu ihtilafların çözülecek olması zamanla toplumun dağılmasına yol açar bu sebeple de insanlık sona doğru gider. Bu meselelerin çözümü mahkemelerin ve bu mahkemelere güç kazandıracak devletin ve bu devletin işlemesini sağlayacak esasların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İslamiyet de bütün bu temel müesseseler için kanunlar getirmiştir. Nitekim Osmanlı devleti de kanunnâmelerini bu düzlemde teşkil etmiştir.¹⁴ Devlet, tabiiyetinde olan ferdlerin hayatlarını; refah ve güvenlik içerisinde geçirmelerini sağlamak, başka toplumların ve -aşağıda bahsedileceği üzere- asalak toplulukların taarruzlarından korumak ve onları belli nizamlar çerçevesinde idare etmekle görevlidir. Vazifelerini de yürütebilmek için birçok insanı çalıştırmak ve bu insanlara da bu hizmetleri karşılığında bir ücret ödemek durumundadır. Bu ücretlerin ödenebilmesi için bazı örfî ve dinî vergileri toplamak durumundadır. Bu halde insanların istekleri ile değil dinin öngördüğü normlar ile hareket eder.

Piyasa ise devletin, hukukun ve diğer kurumların aynı amaçlarla görevli bulunduğu bir ayrılığa düşmemektedir. Ancak bütün bu vazifelerin hangi önceliklerle ve ne şekilde gerçekleştirileceğine dâir yine tabi olduğu temel zihniyetle paralel ve İslam'a aykırı bir çizgide görüş belirtmektedir. *Piyasa* rasyonalizm ve humanizm gibi diğer akımların etkisi dolayısıyla meşrutî ve yarı-meşrutî sistemlerle var olmaktadır. Bu durumda insanların birbirleri ile olan mutabakatlarına dayanan hukuku kullanmakta-

¹⁴ Osmanlı devletinin yasaları hükmünde olan kanunnameler bu eserde, İslam hukuku bakımından incelenmiş ve dayandıkları zeminin ne olduğu yönünde ciddi tahlil ve tespitlerde bulunulmuştur. (Bknz: Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I-VIII)

dır. Bu hukukun ilkeleri seküler bir muhtevaya sahiptir ve yine *Piyanın* temelinde yatan iktisadilikle izah edilebilir.

Para, Çarşı-Pazar ve Ticaretin Ortaya Çıkışı

Sosyal hayat, işbölümü, devlet, hukuk ve diğer müesseseler artık iktisadî faaliyetlerin yoğunlaşmasına vesile olur. Artık yoğunlaşan mübadele işlemlerinin etkin olabilmesi için para gibi bir aracı kullanılmaya başlar. Paranın kullanılması sonucu; belli ihtiyaç mallarını para karşılığı alan, yine para karşılığında bunları ihtiyaç sahiplerine satan ve bu iki işlem arasında emeğinin karşılığı olarak bir miktar para kazanarak bununla ihtiyaçlarını temin eden esnaf ve bunların bu işlerini yürüttükleri çarşı ve pazarlar ortaya çıkar. Devlet eliyle, oldukça geniş bir sahada güvenliğin ve istikrarın sağlanması artık daha uzun mesafelerde alım-satım işlerinin gerçekleştirilmesini de mümkün hale getirir. Böylece, insan temel üretim ve mübadele ile ihtiyaçlarını temin ederken ticaret sayesinde bir miktar birikim yapma imkânı da bulmuştur. Böylece farklı zenginlikte insanlar, bölgeler ve hatta toplumlar meydana gelmeye başlar. Para, ticaret ve çarşı-pazarlar; iktisadî faaliyetlerin önemli enstrümanlarıdır. Bu münasebetle özellikle; kolayca kullanılabilmeleri, denetlenebilmeleri ve istismara kapalı olmaları için birçok müessese ile donatılmışlardır. *Pazar ve Piyasa*; bu bahiste de diğer başlıklarda olduğu gibi birbirine çok yakın bir şekilde bunları söylemektedir. Ancak yine tüm bu ilişkilerin ne amaçla ve hangi ilkeler çerçevesinde yürütüleceği konusunda bir ayrım da bu başlığın konusu içine girmektedir.

Özellikle para ve ticaret, İslam açısından, kulluk için gerekli temel ihtiyaçların karşılanmasından sonraki faali-

yetlerle ortaya çıktıkları için durumları tartışmalı iki konu olmuştur. Dünya hayatında, ihtiyaçlarını karşılar-ken ve karşıladıktan sonra Allah'a kulluk etmek görevin- de ve amacında olması gereken insanın; para ve ticaret ile fazlaca meşgul olması bir problem olarak görülmüş- tür. Çünkü insan, kalbinde Allah sevgisinden başka bir sevgi bulundurmamalıdır. Bir zaman sonra bırakıp gide- ceği bu dünyaya sağlam bağlarla bağlanmamalıdır. Ancak çok para ve ticaret; insanı huşu içerisinde Allah'a yönel- mekten alıkoyan iki dünya halidir. Gazâlî bu ikisinin dünyaya olan ilgiyi artırması ihtimaline karşı insanın takındığı tavrı *zühd*¹⁵ olarak adlandırmaktadır ve bu tavrı kulluk vazifesinin yerine getirilmesi açısından tavsiye etmektedir. Bununla birlikte Gazâlî, para ve servetin ancak dinî amaçlara harcanmak üzere talep edilmesinde bir beis görmez. Sonuçta amaç, aracı meşrulaştıracaktır. Öte yandan para ve ticaret sayesinde insanların ihtiyaçla- rını temin etmelerinin kolaylaşacağı temel kabullerden- dir. Nitekim geleneksel dünyada da ticaretin; insanların

¹⁵ "Gazâlî fakirliği dünyanın insandan el çekmesi, zühdü ise insanın dünyadan el çekmesi olarak tanımlar." (Sabri Orman, a.g.e., s.68) Bununla birlikte; "Hikmet, dünyanın mamurluğu için gafletin yaygın olmasını gerektirir. Eğer, insanların tümü, kırk gün süreyle sadece helalinden yemeye uğraşsalar, onların dünyaya karşı bu zühdlerinden dolayı dünya harap olur, çarşılar ve geçim yolları boş kalırdı." der. (Sabri Orman, a.g.e., s.64) Burada bir nokta dikkati çekmektedir: Gazâlî'nin bu düşüncesinde, piyasanın kendi kuvvetini atfettiği güç olarak insanın içindeki sürekli durumunu iyileştirme isteğine yönelik olarak, helal-haram demeden kazanmak yoluna gideceğinin altı çizilmektedir. Reel durumların farkında olmakla birlikte onun; dine göre doğru ve iyi olmayan bir hal olduğunu vurguladığı buradan çı- karılabilir. Ki modernle geleneksel olan arasındaki en temel ayrımlar- dan birisi de budur: Modern insanın doğasından gelen özellikleri- nin meşru olduğunu söylerken, gelenek bu özelliklerin en azından bir kısmının dinen gayrı meşru oluşunu kabul etmektedir.

ihtiyaçlarını kolayca karşılamalarına hizmet amacıyla yapıldığı yaygın bir kabuldür. Hatta 16. yüzyılda bir Avrupalı düşünüre ait olan şu cümleler İslam toplumlarında ve geleneksel dünyada ticaretin ne anlama geldiği konusunda ciddi bir örnektir:

*'Eskiden kullanılabilir bir servete sahip olan asiller, onu toprağa yatırarak, birçok insana iş sağlar ve memlekete lüzumlu olanı yetiştirirlerdi. Tüccarlar, sermayelerini, normal ticaretlerine tahsis ederek ülkenin çeşitli bölgelerinde kıtlığı veya bolluğu eşit kılarlardı; sayısız insan kullanarak prenslerin ve şehirlerin gelirlerini arttırdılar. Aksine olarak, bugün, bir kısım asiller ve tüccarlar (birinciler ikinciler vasıtasıyla ve diğerleri doğrudan doğruya) muntazam ticaretin risklerini ve güçlüklerini bertaraf etmek için, kullanılabilir bütün sermayelerini, kendilerine yüksek ve emin gelir sağlayan para ticaretine hasretmektedirler.'*¹⁶

Bu şekliyle bir taraftan ticaretin gelişimi açısından devlet her türlü imkânı hazırlarken diğer taraftan bu ticaretten gayrı meşru şekilde bir kazanç için yine gayrı meşru durumları önleyici tedbirler almaktadır. Paranın İslam iktisadiyatı açısından büyük bir önemi vardır. Para, her malın değerini ölçen bir ölçü olması hasebiyle değerinin sabit olması gerekir. Yani o, uzunluk ölçen metre gibi bir alettir. Bu metre; aldığı uzun, sattığında kısa ölçerse bu işi yapan hakkından fazlasını kazanır, o kişiyle bu işlemlere girenlerin hakları eksik olarak ödenir. Bu durumda ise insanların aldatılmış olacağı düşüncesi hâkim bir görüştür. Zaten Osmanlı devleti de *Pazarda* paranın kontrolünü özellikle takip etmiştir. Bu konuda

¹⁶ "XVI. yüzyıl Anvers'i hakkında bize çok canlı bir tasvir bırakan Lodovico Guiccardini" (Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, 2. Baskı, İstanbul, Yöneliş Yay., Kasım 2001, s.31) den alınan bu bilgilerde, ticaretin ve servetin XVI. yüzyıldan itibaren kapitalizm rüzgarı ile ne yönde savrulduğu da görülebilmektedir.

özellikle kalp paranın kullanılmaması için ciddi tedbirler almıştır.¹⁷ Diğer bir unsur olan çarşı ve pazarlar ise ihtiyaçların karşılandığı, paranın tedavül ettiği, ticaretin yürütüldüğü yerler olmak dolayısıyla fazlaca bir öneme sahiptir. Buralar aynı zamanda tüm bu işlemlerin devlet tarafından kontrol altına alındığı ve takip edildiği yerlerdir. Bu yerlerin varlığını sürdürmesi ve buralarda yapılan işlerin de sıhhatli bir şekilde yürütülmesi için devlet birçok tedbir alır ve tesis ettiği müesseseler vasıtasıyla bu tedbirleri yürütür. Nitekim Osmanlı devletinde; ticaret, çarşı-pazarlar, ihtisâb ve narh başlıklarında bu konularla ilgili müesseseler anlatılmıştı.

Para, çarşı-pazar ve ticaretin *Piyasa* bağlamında sahip olduğu yere değinirken bir hususun altını çizmekte fayda vardır. *Piyasa*, kapitalist sistemin oluşturduğu bir yapıdır ve kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimi açısından bu üç konunun büyük bir önemi vardır. Bilindiği gibi kapitalist ekonomi; coğrafi keşiflerle Avrupa'ya akan büyük miktarda gümüş ve altın dolayısıyla para üzerinde gelişen mali kapitalizm; yine coğrafi keşifler sayesinde keşfedilen yeni ticaret yollarının önünü açmış olduğu ticari kapitalizm; uzak ticaret sayesinde artan hammadde ile artan üretime ve *putting-out* gibi süreçlerin ardından gelişen seri üretimin getirdiği sanayi kapitalizmi ve son olarak da dünyadaki bütün çarşı ve pazarlara hâkimiyetin sağlanması ile kapitalizmin son aşamasına ulaşılmasıyla bugünkü halini almıştır. Dolayısıyla üç adımda gelişen kapitalist ekonomi bu başlıkta yer alan üç unsurda da meydana gelen toplu ve bütünü kapsayan bir dönüşümün ürünüdür denebilir. Dolayısıyla bu üç unsurun var-

¹⁷ Bknz: Hüküm 88, 89, 208, 215, 359, 406, 473, 475, 1308, 1687(5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1994)

lıkları açısından İslam toplumlarından farklı bir durum *Piyasada* mevcut değildir. Fakat *Piyanın* bu başlıklara dâir ortaya koyduğu sistem *Pazardan* tamamıyla farklıdır. İslam iktisadiyatı paranın, bir ölçü aracı olmasından dolayı nominal değeri haricinde kullanılmaması gerektiğini söylerken, *Piyasa* parayı da bir ticaret malı haline dönüştürmüştür ve böylece kullanmaktadır. Ticareti ise artı ürünlerin -ki seri üretim sayesinde çok artmıştır- tamamen kâr amacıyla kullanılması ve doğrudan birikim ve sermaye oluşumuna ve gelişimine hizmeti boyutuyla ele almaktadır. Çarşı-pazarlar ise üretim-tüketim döngüsünün hız kazandırılarak seri üretim yoluyla bol miktarda bulunan ürünlerin eritildiği; bu yolla yüksek oranda kâr hacmine elverişli ve sermaye sahiplerinin müdahalesine açık, edilgen bir konumda değerlendirilmektedir. Bilindiği üzere *Piyanın* diğer bir tabiri de Serbest Piyasa Ekonomisi'dir. *Piyasada* bu üç unsur; İslam iktisadiyatı açısından sahip olduğu anlam ve amaçların tamamen dışında ve aksine olarak yer almaktadır. Zaten biraz yukarıda verilen bir alıntı da *Piyanın* para ve ticaret üzerindeki dönüştürücülüğünün, gelenek ve İslam iktisadiyatından farklılaşmak yönünde seyrettiğini bir Avrupalı düşünürün ağzından gayet güzel anlatmaktadır. (Bakınız dipnot: 14) Spekülasyon, *Pazarda* tamamen yasaklanmış ve önlenmek amacıyla her türlü müessese tesis edilmişken, *Piyasada* ise en güçlü enstrümanlardan birisidir. Oysa Hz. Peygamber bir hadisiyle¹⁸ toplumu aldatanın o

¹⁸ Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre, bir gün Allah'ın Resûlü (s.a.v.) pazarda bir buğday sergisine uğradı. Elini buğday yığınının içine daldırınca parmakları ıslandı. Bunun üzerine satıcıya; "Bu ıslaklık ne?" diye sordu. Adam; 'Ey Allah'ın Resûlü! Yağmur ıslattı', dedi. Kutlu Nebi; "İnsanların görüp aldanmaması için o ıslak kısmı ekinin üstüne çıkarsaydın ya!" karşılığını verdi. Ardından da; "Bizi aldatan, bizden değildir." buyurdu. (Müslim, İmân 164)

toplumdan olamayacağını bütün açıklığı ile ortaya koymakta ve bir anlamda spekülasyon türü faaliyetleri açıkça yasaklamaktadır. Kapitalist yaklaşımların atfettiği bu anlamlar itibariyle *Piyanın* daha iyi kavranması için Mustafa Özel'in eserine müracaat edilebilir.¹⁹

İhtiyaç Temininde Gayri Meşru Yollar

Daha önce de vurgulandığı gibi ihtiyaçların temini için bazı faaliyetlerde bulunulması gerekir. Bu faaliyetler; üretim biçimlerinde sayılan türde oldukları şekliyle; toplayıcılık, ziraatçılık, esnafılık/zanaatkârlık, ücretli çalışmak ve ticarettir. Ancak bunların yapılabilmesi için insanın çalışması ve emek vermesi yani bu üretimlerin karşılığını oluşturması gerekmektedir. Bu bağlamda karşılığında emek vermeden ya da tam karşılığını vermeden elde edilen ürünler ya da genel olarak verdiği şeyin (emek, mal ya da ücret) ettiğinden fazlasını almak her zaman problemlili konular olmuştur. Bu problemlerin genişlikleri ya da derinlikleri bir toplumdan diğerine ve bir zamandan diğer zamana hatta bu problemin nesnesi olan şeye göre değişiklik göstermektedir. Bu başlık altında da *Pazar* ve *Piyanın* açısından bu gayri meşruluk bahsi değerlendirilecektir.

İmam Gazâlî bu gayri meşru kazanç hakkında; geçim yollarına girmek için genel olarak bir öğrenim dönemine ihtiyaç olduğundan ve bu dönemi herhangi bir sebeple yaşamamış olan insanların ileride de bir geçim yoluna girememeleri sebebiyle olağan dışı yollardan geçimlerini temin etmeye yöneldiklerinden bahseder. Kimi zaman bu insanlar bir araya gelerek bazı gruplar oluştururlar. O, bunlara; hırsızları, dilencileri ve haydutları örnek ver-

¹⁹ Bknz: Mustafa Özel, a.g.e., 1995

mektedir.²⁰ Ancak yukarıda yapılan gayrı meşruluk tanımına bağlı olarak bu tür geçim yollarına ya da kazanca başka türleri de eklemek mümkündür. Ki bugün özellikle helal ve haramlığı çokça tartışılan faiz türü uygulamalar da buna dâhildir. Hatta Kur'an'da yer alan bir ayete²¹ göre karşılıklı rızaya dayanmayan alış-verişler de bu türden kazanca dâhildir. İslam'ın özellikle ayırımını yapmış olduğu bu meşru-gayrı meşru kazanç hakkında ihtiyaçların temini bahsinde vurgulandığı üzere meşru yollardan temel ihtiyaçlarını temin etmek ibadetle eş tutulmuştur. Bu teşvikle birlikte ciddi yasaklamalar da getirilmiştir. Daha önce ki bahiste anlatılan çarşı-pazarlara dâir uygulamaların birçoğu bu gayrı meşrulukların önüne geçmek üzere de kullanılmıştır. Genel hatlarıyla geleneksel yapıların ve özellikle İslam'ın bu konudaki ciddiyeti *Pazara* da yansımıştır.

Gayrı meşruluk konusunda *Pazarda* yer alan ayırım *Piyasada* biraz daha farklılaşmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere; paranın da ticaret malı haline gelmesi değer ölçü biriminin kaygan bir özellik kazanmasına bu durumda da alış-veriş yapan insanların bir anda aldanmış olmalarına yol açmaktadır. Diğer taraftan *Piyanın* önemli argümanlarından olan spekülasyon da açıkça *Pazarın* tanımladığı gayrı meşruluğun sınırları içerisinde yer almaktadır. Bundan başka özellikle değinilecek bir husus vardır ki kapitalizmin temellerinin atıldığı 14-17. yüzyıllar arasında Avrupa iktisadiyatının temel kaynaklarının benzeri yollarla elde edildiğidir.²² Diğer yandan

²⁰ Sabri Orman, a.g.e., s.126

²¹ "Ey iman edenler, birbirinizin mallarınızı haram yollarla yemeyiniz. Meğer ki, o mallar sizden karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret malı ola" (en-Nisâ, 4/29)

²² Nitekim W. Sombart bu gerçeği çarpıcı bir şekilde ifade etmektedir: "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler; bizim için kıtalar ıssızlaştı." (Henri Sée, a.g.e., s.56)

Avrupa'da ticaret ve diğer iktisadî faaliyet alanlarında bu tür durumların meşrulaşmasında başka bazı sebepler de vardır. Ortaçağ Avrupası'nın siyasi yapısı bu ve benzeri konularda büyük bir etkiye sahiptir. Daha önceki başlıklarda değinilen devlet mekanizmasının iktisadî faaliyetler üzerindeki kontrol ve düzenleyiciliği bu dönem itibarıyla Avrupa'da pek de mümkün değildir, zira feodalizmin etkisi asayişe yönelik olumsuz bir etki meydana getirmiştir. Özellikle Avrupa toplumlarının temel kurumlarından olan Kilise'nin de dâhil olduğu büyük yolsuzluklar, spekülâtif hareketler toplumdaki adâlet algısını derinden yaralamıştır. O dönem iktisadî faaliyetler hemen hemen bütün bu olumsuzluklarla mücadele etme gücüne sahip kesimlerin tekelinde yoğunlaşmaya başlamış ve bu kesimler güçlerini de sonuna kadar kullanmışlardır. Böylece tabiatla daha çok hayvanlar arasında var olan "*güçlü olan haklıdır*" yasası işlemiştir. Özellikle Yeniçağ Avrupası'nın rekabetçilik anlayışının temellerinin ve ulusal ekonomi, merkantilizm ve sömürgecilik gibi faaliyetleri bu doğa yasası çerçevesinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri doğa yasalarının, Avrupa'nın üretmiş olduğu yeni/modern/rasyonel/seküler felsefe üzerinde etkili olduğu ise büyük ölçüde kabul görmüştür. Nitekim bu çalışmada da *Piyasa* tüm bu zihniyet esaslarının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

İktisadi Faaliyetin Sâikleri

Yukarıdaki "Para" başlığında kısmen değinildiği kadarıyla insanın dünya malı özellikle para kazanma isteğine kısaca değinilmişti. Bununla birlikte ihtiyaçların temini de göz önünde bulundurulunca genel sâikler ortaya çıkmaktadır. Ancak hakikaten "*durumunu daha da iyileştirme*" ya da "*ya bir felaketle karşılaşsam*" endişesi ile insan, ikti-

sadî faaliyete daha fazla yönelebilmektedir. Bu örneklerden birincisi hatırlanacağı üzere modern iktisatın, ikincisi ise İmam Gazâlî'nin kullandığı birer önermedir. Bugün için ya da tarihi bir olay için ekonomik meselelerle ilgilenen araştırmacıların; *"insan daha çok kazanmayı ister mi?"* ya da *"insan daha çok kazanmayı neden ister?"* şeklindeki bir soru ile karşılaşmaları araştırmanın esasına yani metoda ilişkin kaçınılmaz bir durum görünümündedir.

İmam Gazâlî'nin, sosyal hayatın zuhuru ile insan ihtiyaçlarının muhtevasında değişiklikler olabileceği yönündeki görüşüne yukarıda yer verilmişti. Nitekim Gazâlî, insanların daha fazla kazanmak yönündeki eğilimlerine gelecek korkusu ve başkaları üzerinde tahakküm tesis etme isteğinin sebep olabileceğini söyler. O bu isteklerden ikincisine insanda bulunan bazı eğilimlerin sebep olduğunu da bildirir.²³ İşte insandaki bu tahakküm etme isteği onun üstünleşme, yücelme gibi eğilimlerinden doğan tekleşme arzusundan kaynaklanmaktadır. Teklik, eşiti veya dengi olmamak esasına dayandığına ve eşiti bulunmamak da Allah'a mahsus olduğuna göre siyasi güç kazanmak, zengin olmak, nüfuz sahibi olmak gibi yollarla insan bu isteğini bir miktar tatmin edebilmektedir. Ancak Gazâlî'ye göre bu türden istekler asla doyurulamayacak isteklerdir. Diğer taraftan gelecek korkusunun etkisi ile de insan; kendisinin ve ailesinin geleceğini garanti altına almak eğilimindedir. Bu eğilim de bir öncesi gibi tatmin edilemez bir eğilimdir. İmam Gazâlî bu gelecek endişesinin bir miktara kadar mazur görüleceğini

²³ Ona göre insan ruhunun dört temel eğilimi vardır: Behimiyyet(hayvanilik), sebaiyyet(yırtıcılık), şeytaniyet(şeytanlık) ve rububiyyet. Birinci eğilime, yeme-içme ve cinsiyet içgüdüleri; ikinciye eziyet verme, vurma ve öldürme gibi eğilimler; üçüncüye entrikacılık, kurnazlık, hilekârlık ve aldatma gibi eğilimler; sonuncusuna ise kibir, gurur, zorbalık ve yücelme isteği gibi eğilimler girer. "(Sabri Orman, a.g.e., s.128)

bildirirken bazı örneklerle onun sınırlarını da çizmektedir.²⁴ Bu yaklaşımlar Osmanlı toplumu tarafından da tamamen benimsenmiş ve fazlaca mal biriktirmek kötü karşılanan hallerden olmuştur. Bu sebebe binaen *Pazarda* bu tür eğilimlerle hareketin önü alınmış durumdadır. İktisadi sâikler her zaman fizyolojik ve sosyal duruma göre zarurî ihtiyaçların temini için etkili olmuştur.

Piyasa ise insanın iktisadi faaliyetlerdeki sâikini ise durumunu daha iyi hale getirmekle açıklar. Bu bir anlamda Gazâlî'nin hoş karşılamadığı haliyle üstünleşme, yücelme şeklinde ifade ettiği eğilime benzemektedir. Ancak *Pazarda* benzeri eğilimler büyük ölçüde kötülenir ve hakir görülürken *Piyasada* bu eğilim meşruiyet kazanmıştır.

²⁴ Gazâlî, insanın dünya ile ilişkisinde bir takım hallerden bahseder. Zühd ile ilgili olanına daha önce değinilmişti. Burada konuyla ilgisi bakımından "*tevekkül hali*"ni (Sabri Orman, a.g.e., s.70) ele almakta fayda vardır. Ki bu kavram çoğu zaman iktisat temelli çalışmalarda geleneksel toplumların genel karakterlerinden olmak ve kapitalist yaklaşımlara da aykırı bulunduğundan pek tartışılan bir konudur. Ancak burada detayına girmeden özellikle bu gelecek korkusu bağlamında tevekkülün iddihar yani mal biriktirmekle ilgili bahsine değinmek uygun olacaktır. Gazâlî; yalnız bir insan için günlük maişetini karşılamaya ve muhtaçlara yardım etmeye yetecek kadar mal biriktirmesini yeterli ve doğru görür. Tabi bu tevekkülün en üst mertebesidir; ona göre orta hâl kırk günlük, bir yıl ve fazlası için biriktirmeyi ise tevekküle aykırı görür. Aile sahibi bir insan için bir yıllık bir iddiharı tasvip eder. Bir yıl tekrarında gelir de tekrar edeceği için bu bir yıldan fazlası tevekkül haline yani, Allah'ın rızkverici olduğundan şüpheye düşmeyecek kadar sebeplere göre hareket ve Allah'ın rızklandırıcılığına dayanarak sebeplere sarılmayarak sefâlete düşmektir. (Sabri Orman, a.g.e., s.76)

SONUÇ

Çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı yöntem ve vurgulamak amacıyla olduğu problemler geçmiş bölümler içerisinde hiyerarşik bir sıralama ile sunulmaya çalışılmıştır. Ki böyle bir hiyerarşi yahut kademe sistemi; değinilen başlıkların birbiri ile ne tür bağlara sahip olduğunun daha kolay kavranmasını sağlayacaktır. Bu hiyerarşinin 'tümünden gelim' esasına göre kurgulandığını belirtmekte de fayda vardır.

Bu haliyle tümü karşılaması ve birinci düzeyi ifade etmesi bakımından '*İslam Bilgisi*' temele oturtulmuş ve Giriş bölümünde '*Kadîm*' kavramı ile '*İslam Bilgisi*'nin ürettiği '*Gelenek*' ve bu geleneğin Osmanlı'ya nasıl ulaştığına dâir izahlar yapılmıştır.

Çalışmanın hiyerarşisinde ikinci düzeyi ifade eden Osmanlı geleneği; birinci bölümde bu geleneği Osmanlı'ya intikal ettiren unsurlar üzerinden anlatılmıştır. Böylece 16. yüzyıla gelene kadar bir hazırlık dönemi tanımlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü; 16. yüzyılda Osmanlı iktisadî yapısı ele alınmak suretiyle hiyerarşik olarak üçüncü düzeyi karşılamak üzere teşkil edilmiştir.

Bu hiyerarşik sistemi şu şekilde şemalandırmak mümkündür:

İSLAM BİLGİSİ (Kadim ve İslam Geleneği'nin Osmanlı Geleneğine Etkileri)
Osmanlı Geleneği (Geleneği Osmanlı'ya İntikal Ettiren Unsurlar)
16. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Yapısı (Üretim-Tüketim, Ticaret, Çarşı-Pazar)

Çalışmanın üçüncü bölümünde Osmanlı geleneğinde yerini alan yaklaşımlar *Pazar* ile ve modern yaklaşımlar *Piyasa* ile adlandırılarak bu iki paradigma arasında bir mukayese oluşturulmaya çalışılmıştır. *Pazar* paradigması yukarıda bahsedilen hiyerarşideki ikinci düzeyin iktisadî faaliyetlere özel bir hülâsası olarak kabul edilebilir. Bu sebeple çalışmada dördüncü bir düzeye karşılık gelmediğini vurgulamakta fayda vardır.

Buraya kadar bahsedilen hiyerarşi esasında bir bütünü ifade etmektedir. Bu bütün Osmanlı Pazarı'dır. Her düzeydeki karşılığı ve mütemmim konularıyla birlikte ele alındığında daha anlamlı ve geleneksel dünyaya özgü bir muhtevada olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı Pazar'ı, çalışmanın hedeflemiş olduğu daha özgün bir metot sayesinde modern yaklaşımlardan daha etkili bir biçimde izah edilebilmiştir.

Sonuç olarak:

İslam dünyası tarafından etrafı çevrilmiş olan Avrupa, coğrafi keşiflerle birlikte; 15 ve 16. yüzyıllara kadar artan nüfusun da baskısıyla uzak ülkelere ulaşan ve zihni boyuta da sahip olan bir sıçrama meydana getirdi. Nüfus artışına paralel olarak; Müslüman bilginlerden tercüme faaliyetleri yoluyla edinilen bilgiler¹ sayesinde meydana

¹ David Arnold, a.g.e., s.18

gelen teknik; denizcilik alanındaki gelişmeler ile lojistik; İslam dünyasının Akdeniz’de sağlamış olduğu istikrar dolayısıyla ticari; iklim değişimi ile zirai üretimdeki artış dolayısıyla ekonomik ve feodalizmin yıkılması ile siyasi alanda yaşanan gelişmeler Avrupa’nın bu sıçramasını oluşturmuştur. Kendi durumundaki değişimin artılarını kullanan Avrupalı devletler, artık ezeli düşman Osmanlı devletinin hayatında sürekli olumsuz etkiler meydana getirmeye başlamışlardır. Bununla birlikte 16. yüzyılın nüfus artışının yaşandığı dönemlerde, neredeyse doğal sınırlarına ulaşan Osmanlı Devleti diğer alanlarda -birçok problemini çözmüş olan Avrupa’nın hızı ve yıkıcılığının da etkisiyle- nüfusunun artışına paralel genişlemeler meydana getirmekte zorlandı. Dünya dengelerinde meydana gelen bu değişim 17. yüzyıl başlarında etkisini göstermeye başladığında Osmanlı devleti; geleneğin merkezi çekim etkisi ile kendi yörüngesinde hayatını devam ettirmeye çalışmıştır. Zamanla Avrupa’dan Osmanlı toplumuna sirayet eden değişim, toplumu kendi geleneğinden ve dolayısıyla da hayat kaynağından uzaklaştırmış ve böylece Osmanlı toplumu kendisini 16. yüzyılda mükemmel işleyen bir bütün olma vasfına kavuşturan gelecekte kopmuş *ibadullahın* gündelik ve günü aşan meselelerine çareyi ekonomik insan modelinden devşirmeye çalışmıştır.

Başından itibaren bu çalışmanın ortaya koymak maksadında olduğu da yukarıdaki hülâsa ve onun anlattıklarına ancak Osmanlı’nın kendi bütünlüğü içerisinde ele alınması suretiyle vâkıf olunacağı ekseninde metodolojik yaklaşımların tesis edilmesi gerekliliğidir. Ancak bugünün Osmanlı tarihçiliği daha çok batı kaynaklı metotlar ve yaklaşımlarla yürütölmeye çalışılmaktadır. Bu yanlışlıkların önemli sebepleri vardır:

Osmanlı geleneğine ait kaynakların doğrudan faydalanmaya müsait bir şekilde elde bulunmayışı; arşiv malzemesinin bir bütünü anlatacak mahiyette kullanımda olmaması; bilhassa son birkaç yüzyılın hâlâ yeteri kadar tahlil edilememiş olması; modern algıların geleneksel algılara hayat hakkı tanımayacak derecede etkili olması gibi durumlar bahsi geçen yanlışların önemli sebepleri arasındadır. Bu eksikliklerin Osmanlı tarihçiliğini sürüklediği metot ise Kapitalizmin ortaya çıkışında Protestanlık ve püriten ahlakın sahip olduğu etkiye karşılık skolastik düşüncenin aykırı etkisi arasında Weber'in kurduğu mantığın; İslam düşünce ve tasavvufunun Osmanlı modernleşmesine olan engelleyici ve rasyonel düşüncenin itici etkisi arasındaki ilişkilere uygulanması yönünde ortaya çıkmıştır. Oysa dikkat edileceği üzere bu iki durum için ortaya konan önermeler birbiri ile paralellik arz etmek şöyle dursun aynı düzlem üzerinde bulunan herhangi bir çakışma dahi meydana getirmemektedir. Zira bu iki durumun ait olduğu bağlamlar yani gelenek ve modern birbiri ile tamamen ayrı ve aykırı iki düzlemi ifade etmektedir.

Bu ikisi arasındaki farklılıklar bu noktadan itibaren İslam düşüncesi, Varlık Felsefesi, İktisat Felsefesi gibi tarihten ayıramayacak olan fakat bu çalışmanın sınırları bakımından farklı alanların konularıdır.

Kaynakça

5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., Ankara, DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., 1994

12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve İndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Ankara, 1996, C.I-II

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukûki Tahlilleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yay., 1990, C.I

AKGÜNDÜZ, Hasan, "Klasik Osmanlı Asırlarında Tekke Eğitimi, Amaçlar ve Araçlar", *E-SOSDER*, 2004, C.III, S.7

ALTINAY, Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987

Anonim, *Mızraklı İlmihal*, haz. İsmail KARA, 5. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Ekim 2001

ARNOLD, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, çev. Osman Bahadır, 3. Baskı, İstanbul, Yöneliş Yay., Ocak 2001

ARPAGUŞ, Hatice K., "Kara Dâvud", *DİA*, C.XXIV, s.359

ARPAGUŞ, Hatice K., *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, Aralık 2006

ARSLAN, Hüseyin, 16. Yy Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, 1. Basım, İstanbul, Kaknüs Yay., Haziran 2001

AŞIKPAŞAZADE, *Tevarih-i Al-i Osman*, Haz: H. Nihal Atsız, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1992

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, "Osmanlı Mimarisinin İlk Devri", İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., C.I, 1989

BARKAN, Ömer L., "Giriş", *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, haz. Ömer L. Barkan-Enver Meriçli, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, C.I

BARKAN, Ömer L., "Timar", *Osmanlı Tarihi*, haz. Enver Z. Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, C.?

BATMAZ, Eftal Ş., XV-XVI. "Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devletinde Tahıl Üretimi", *Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, AÜDTCF Yay., 2004, C.XXIII, S.36

BAYRAM, Mikail, "Bacıyn-ı RCım (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, C.VI

BAYRAM, Mikail, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, SÜ Yay., S.10

BOZKURT, Nebi-İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese", *DİA*, C.XXVIII

BRAUDEL, Fernand, *Maddi Uygarlık*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Ocak 2004

BROWN, L. Carl, *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, Mimar Sinan Üni. Yay., 1985

ÇABUK, Vahid, *Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü*, 1. Baskı, İstanbul, Emre Yay., 1996

ÇAY, Abdülhaluk, "Anadolu Selçuklularında Medreseler", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, HÜ Yay., 1984, S.1

ÇELEBİ, İlyas, "İsim-Müsemma", *DİA*, C.XXII

ÇETİN, Altan, ÇAĞ, Galip, "Osmanlı Devleti Hangi Tarihte Kuruldu Sorusunun Düşündürdükleri Ya da İbn Haldun Üzerinden Yeniden Bir Okuma Denemesi", *Türk Yurdu*, Ankara, Türk Ocakları Yay., Ekim 2009, C.XXIX, S.266,

ÇİFTÇİ, Cafer, "Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", *EJOS*, VIII (2005), No.3, s.1-17

ÇİFTÇİ, Cafer, "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Bursa, UÜ-FEF Yay., Yıl 5, S.6(2004/1)

DAVUTOLU, Ahmet, "Medeniyetler Arası Etkileşim ve Osmanlı Sentezi", *Osmanlı Medeniyeti*, Haz: Coşkun Çakır, 2. Baskı, İstanbul, Klasik Yay., Ekim 2006

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1999

DÖNDÜREN, Hamdi, "Narh", *İA*, AkitYay., İstanbul, C.V

DÖNDÜREN, Hamdi, "Nass", *İA*, AkitYay., İstanbul, C.V

DÜZENLİ, Yaşar, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi", *SBE Dergisi*, Balıkesir, Balıkesir Üni. Yay., 2000, C.III, 5.4

ERDURAN, Zeynep, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İstanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret: Açıklamalı Metin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Kırıkkale

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler (Ankara 1976)*, Ankara, 1981

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziksel Yapıya Etkisi, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi", Ankara, HÜ. Yay., 1980

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, ed. Selahattin Özpallabıyıklar, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., Mart 2008

GALOTTA, Aldo, "'Oğuz Efsanesi' ve Osmanlı devletinin Kökenleri: Bir İnceleme", *Osmanlı Beyliği*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven-İsmail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., Şubat, 2000

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000

GOFFMAN, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, Çev: Ülkün Tansel, İstanbul, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2004

GÜÇER, Lütfi, "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, İÜ Yay., Ekim 1962-Şubat 1963, C.XXIII, No 1-2

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, 1. Baskı, Ankara, BilgeYay., Ekim 1997

GÜRBÜZ, Adnan, *XV.-XVI Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları: Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, 1. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Ağustos 2001

HEILBRONER, Robert L., *İktisat Düşünürleri Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri*, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2003

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-tevarih*, haz: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı, 4. Baskı, 1999

ITZKOWITZ, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev: İsmet ÖZEL, İstanbul, Şüle Yay., 4. Baskı, Eylül 2008

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev: Süleyman Uludağ, Dergh Yay., 5. Baskı, İstanbul, Aralık 2007

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, 4. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., Haziran 2009

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Devletinin Doğuşu Meselesi", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay ÖZEL-Mehmet ÖZ, Ankara, İmge Kitabevi, Ekim 2000

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, İstanbul, 3. Baskı, Eren Yayıncılık, Ocak 2009

İNALCIK, Halil, "The Question of The Ottoman State", Çev: Tahir Sümbül, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, AÜDTCF Yay., 1981, C.XV, 5.26

İPŞİRLİ, Mehmet, "Cer", *DİA*, C.VII

İPŞİRLİ, Mehmet, "Dersiam", *DİA*, C.IX

KAFESOLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 19. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999

KALLEK, Cengiz, "Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi", İstanbul, İz Yay., 1997

KARA, Mustafa, "Tekkeler ve Zaviyeler", 1. Basım, İstanbul, Dergah Yay., 1977

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Mayıs 2002

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yay., 2005,

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Yerel Yönetim: İhtisab Müessesesi*, İstanbul, Bilge Yay., 2006

KAZICI, Ziya-KALLEK, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, C.XVIII

KOCA, Kadriye Y., *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, 1. Baskı, İstanbul, Beyân Yay., Mart 1998

Komisyon, "Narh", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006

KONUKSEVEN, Hatice, *Hız. Mevlana, Ahî Evran ve Şeyh Sadreddin-i Konevi'nin Konya Halkının Eğitimindeki Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2006, Konya

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2004

KÜTÜKOLU, Mübahat-Komisyon, "Gümrük", *DİA*, C.XIV

MÉLIKOFF, Irène, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven-İsmail Yergüz-Tülin Altınova, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., Şubat, 2000

MİRAHOR, Abbas, "İktisadi Düşünce Tarihinde Bir Atlama", *İktisat Risaleleri*, der. Mustafa Özel, İstanbul, İzYay., 1997

NİŞANCI, Şükrü, *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, 1. Baskı, İstanbul, Okumuş Adam Yay., 2002

OCAK, Ahmet Y., *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Temmuz 2000

OKUMUŞ, Ejder, "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dâiresi", *Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, AKADER Yay., Mart 2005, S.5

ORMAN, Sabri, *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, İstanbul, 3. Baskı, İnsan Yay., 2007

ÖNGÜL, Ali, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Manisa, CBÜ-SBE Yay., 2003, C.1, S.2

ÖZEL, Mustafa, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995

PAKALIN, M. Zeki, "Çarşı", *OTDTS*, MEB Yay., İstanbul, 2004, C.1

PEÇEVÎ İbrahim Efendi, "Peçevi Tarihi", haz. Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı, C.1, 1999

PEKOLCAY, A. Necati-UÇMAN, Abdullah, "Eşrefoğlu Rûmî", *DİA*, C.XI

SAKAOLU, Necdet, “Cami Dersleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.2

SAMİ, Şemsettin, “Çarşı”, *Kâmûs-ı Türkî*, haz. Ömer Faruk Akün, İstanbul, Alfa Basım Yayın, 1998

SARIKAYA, Yaşar, “Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Erişim*:

<http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-203.html>,
20.12.2009

SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, 1. Baskı, İstanbul, İz Yay., 1997

SÉE, Henri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, 2. Baskı, İstanbul, Yöneliş Yay., Kasım 2001

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, 5. Baskı, İstanbul, TÜDAV Yay., 1999

ŞİMŞİRGİL, Ahmed-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 1. Baskı, İstanbul, KTB Yay., Mart 2008

TABAKOĞLU, Ahmet, “İpek Yolu ve Selçuklu Osmanlı Ekonomileri”, *Toplu Makaleler 1: İktisat Tarihi*, haz. Ahmet Tabakoğlu, İstanbul, Kitabevi, Kasım 2005

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul, Dergh Yay., Ekim 2003

TOPALOĞLU Bekir, KARAMAN Hayreddin, “İhtesebe”, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, 8. Baskı, İstanbul, Elif Ofset, 1979

ULUDAĞ, Süleyman, “Hankâh”, *DİA*, C.XVI

UNAN, Fahri, “Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine”, *OTAM*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1997, S.8

UNAN, Fahri, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Koomduk İlimler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, Bışkek, KTMÜ, 2003, S.5, s.14-34

UYSAL, Abdullah, *Zanaatkârlar Kanunu: Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref*, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Mayıs 1982

UZUN, Mustafa, "Envrû'l-âşıkîn", *DİA*, C.XI

UZUN, Mustafa, "Muhammediye", *DİA*, C.XXX

WEISSKOPF, Walter A., "İktisatta İnsan İmgesi", *İktisat Risaleleri*, Der: Mustafa Özel, İstanbul, İzYay., 1997

YARAN, Rahmi, "İhtiyaç", *DİA*, C.XXI

YAŞAROĞLU, Kamil, "Mızraklı İlmihal", *DİA*, C.XXX

YÜKSEL, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, C.VI

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Ömer Laçiner, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yay., 1996

KARŞITI PAZAR

"... yine de, birçok tarihçinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu 'incelmiş' Batı standartlarına göre bayağı ve aykırı bulma eğilimi, kuşkusuz Osmanlı uygarlığının ince ayrımları yanında, bu uygarlıkla Avrupa'nın geri kalan bölgeleri arasındaki ortak öğeleri karanlıkta bırakmıştır."

"... gerçeğe ulaşmayı hedef edinen tarih araştırmaları, doğru suallerle işe başlamak zorundadır. 'Osmanlı Devleti idarecileri XVII. yüzyılda neden batıya yönelmediler?' ya da 'Osmanlı Devleti niçin kapitalist sisteme daha önceki bir dönemde entegre olmadı?' gibi bugünden geçmişe yargılayan mutlakçı sorularda ciddi bir yöntem problemi vardır ve bu tür suallerle başlayan tarih araştırmalarının tarihi olguyu anlamlı bir bütün içinde ortaya koyabilmeleri çok güçtür."

Doğru suallerle işe başlamak...

Bu kitap; doğru suallerle 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde 'Piyasa'nın karşısı 'Pazar'ı incelemek ve ancak doğru suallerin bizi Osmanlı'ya dair araştırmalar için özgün ve Osmanlı'yı anlamayı mümkün kılacak bir metoda ulaştırabileceğini vurgulamak üzere ortaya çıkmıştır.

16. YÜZYIL OSMANLI EKONOMİSİNDE

PİYASA'NIN KARŞITI PAZAR

“... yine de, birçok tarihçinin, Osmanlı İmparatorluğu’nu ‘incelmiş’ Batı standartlarına göre bayağı ve aykırı bulma eğilimi, kuşkusuz Osmanlı uygarlığının ince ayrımları yanında, bu uygarlıkla Avrupa’nın geri kalan bölgeleri arasındaki ortak öğeleri karanlıkta bırakmıştır.”

“... gerçeğe ulaşmayı hedef edinen tarih araştırmaları, doğru suallerle işe başlamak zorundadır. ‘Osmanlı Devleti idarecileri XVII. yüzyılda neden batıya yönelmediler?’ ya da ‘Osmanlı Devleti niçin kapitalist sisteme daha önceki bir dönemde entegre olmadı?’ gibi bugünden geçmişî yargılayan mutlakçı sorularda ciddi bir yöntem problemi vardır ve bu tür suallerle başlayan tarih araştırmalarının tarihi olguyu anlamlı bir bütün içinde ortaya koyabilmeleri çok güçtür.”

Doğru suallerle işe başlamak...

Bu kitap; doğru suallerle 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde ‘Piyasa’nın karşısı ‘Pazar’ı incelemek ve ancak doğru suallerin bizi Osmanlı’ya dair araştırmalar için özgün ve Osmanlı’yı anlamayı mümkün kılacak bir metoda ulaştırabileceğini vurgulamak üzere ortaya çıkmıştır.

Hasan Fatih Yılmaz